

KARABAĞ HANLIĞI: 1747-1828

GANİMATLI ELSEVAR

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

MART 2020

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Elsevar GANIMATLI
02.03.2020

KARABAĞ HANLIĞI: 1747-1828

(Yüksek Lisans Tezi)

Ganımatlı ELSEVAR

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart 2020

ÖZET

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, Karabağ Hanlığının 1747 yılından başlayarak, 1828 yılı da dahil olmak üzere geçen dönemdeki Karabağın antik ve ortaçağ dönemlerinde etnik ve politik tarihi, Karabağ Hanlığının siyasi tarihi, üretim hayatı, tarım münasibetleri, vergi ve mükellefiyetleri, sanatkarlık, ticaret ve şehirde sosyal münasibetleri, İdari-Arazi yapısı, devlet idareciliği ve askeri ve savunma işinin organizasyonu konuları incelenmektedir. Bu açıdan bakıldığında 81 yıl zaman dilimi söz konusu olmaktadır. Çalışmaya konu olan dönemin kapsamına giren devlet ve topluluk ise Azerbaycan toprakları ve Azerbaycan devleti ve Azerbaycan topraklarının Karabağ bölgesinde yaşamış olan Azerbaycan Türkleri ve diğer gayri Türk ve Müslüman topluluklardır. Karabağ Hanlığı 1747 yılından kurulmasından başlayarak 1828 yılında Rusya İmparatorluğu tarafından bir hanlık gibi varlığına son verildiği ana kadar verilmiş olan bu tezim de bölümler de kendileri içerisinde alt başlıklara ayrılıyor ki, bu alt başlıklarda bölüm başlıkların anlamlarını açıyor ve ayrıntılı ve dolgun bilgilere yer veriliyor.

ORCHİD İD : <https://orcid.org/0000-0002-6474-5402>

Bilim Kodu : 111302

Anahtar Kelimeler : Karabağın eski ve ortaçağ dönemlerinde etnik ve politik tarihi, Karabağ Hanlığının siyasi tarihi, üretim hayatı, tarım münasibetleri, vergi ve mükellefiyetleri, sanatkarlık, ticaret ve şehirde sosyal münasibetleri, İdari-Arazi yapısı, devlet idareciliği ve askeri ve savunma işinin organizasyonu.

Sayfa Adedi : 203

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

KARABAKH KHANATE: 1747-1828

(Master's Thesis)

Ganimatlı ELSEVAR

GAZİ UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

March 2020

ABSTRACT

In this Article written as a master's dissertation show history of Garabagh Khanate beginning from 1747 to 1828, the ethnic and political history of Garabagh in the Ancient and history of Medieval periods, manufacturing life, agricultural relations, tax and duties, administrative territorial structure, state managing, crafts, trade, public relations in the city, military and defense issues are the main points of searching. In this regard, there is a 81-year history period. In the period surrounding the research the surrounded state and community are Azerbaijani Turkes, Azerbaijan lands, Azerbaijan state, muslim and non-muslim communities living in the Garabag territory of Azerbaijan. The existence of Garabag khanate from the 1747 until 1828 year that occupied by Russian Empire, the chapters in this Article are also divided into subtitles that also explains the titles of the chapters in itself and provide more details.

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-6474-5402>
 Science : 111302
 Key Words : The ethnic and political history of Garabagh in the history of Ancient and medieval periods, political history of Garabagh Khanate, manufacturing life, agricultural relations, taxes and duties, crafts, trade and social relations in the city, administrative land structure, state management, military and defense issues.
 Page : 203
 Supervisor : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
1. GİRİŞ.....	1
2. KARABAĞIN GENEL YAPISI	11
2.1. Karabağın Eski ve Ortaçağ Dönemlerinde Etnik ve Politik Tarihine Bakış	11
2.1.1. Karabağ Hakkında Genel Bilgi.....	11
2.1.2. Karabağın Coğrafi Yapısı.....	11
2.1.3. Karabağın Etnik Yapısı	16
2.1.4. Karabağın Etimoloji Yapısı	17
2.1.5. Karabağ Adının Kullanımı	18
2.2. Hanlık Kurulana Kadar Karabağ.....	19
2.2.1. M.Ö. IV.-I. Yüzyıllarda Karabağ Toprakları.....	19
2.2.2. 6-7. Yüzyıllarda Karabağ Toprakları.....	19
2.2.3. 8. Yüzyılda Karabağ Toprakları	20
2.2.4. 9-12. Yüzyıllarda Karabağ Toprakları.....	20
2.2.5. 12-13. Yüzyıllarda Karabağ Toprakları.....	20
2.2.6. 13-14. Yüzyıllarda Karabağ Toprakları.....	21
2.2.7. 15. Yüzyılda Karabağ Toprakları	22
2.2.8. 16. Yüzyılda Karabağ Toprakları	22
2.2.9. 17. Yüzyılda Karabağ Toprakları	22
2.2.10. 18. Yüzyılda Karabağ Toprakları	23
2.3. Azerbaycanda Hanlıkların Kuruluşu	24
2.3.1. Karabağ Topraklarında Gence ve Karabağ Hanlıklarının Yaranması	24
2.3.2. Karabağ Hanlığının Sınırları	24

3. KARABAĞ HANLIĞININ SİYASİ TARİHİ.....	25
3.1. Safeviler Devletinin Yıkılışı ve Afşarlı Nadirin Şah İlan Edilmesi	25
3.2. Karabağ Hanlığının Kuruluş Devri (1748-1763)	27
3.2.1. Nadir Şah Afşarın Ölümü ve Pehanali Bey Tarafından Karabağ Hanlığının Kurulması	27
3.2.2. Penahali Han'ın Mensup Olduğu Cavanşir Tayfasının Menşei Hakkında	27
3.2.3. Penahali Han Devri (1748-1763).....	28
3.2.4. Bayat Kalesinin İnşası	28
3.2.5. Karabağ Hamse Meliklikleri Hakkında.....	29
3.2.6. Penahali Hanın Kuzey ve Güney Azerbaycandaki Hanlıklar ile İlişkileri ...	30
3.2.6.1. Şekili Hacı Çelebi Hanın Karabağa yürüşü	30
3.2.6.2. Penahali Hanın diğer Kuzey ve Güney Azerbaycandaki Hanlıklar ile ilişkileri	30
3.2.7. Penahali Hanın Hamse Meliklerinin Bölüşürücülük Faaliyetine Karşı Mücadelesi	31
3.2.8. Şah Bulağı Kalesinin İnşası.....	32
3.2.9. Karabağ Hanlığının Sınırları	33
3.2.10. Şuşa Kalesinin İnşası ve Şuşa Kalesi Hakkında.....	35
3.2.11. Mehmedhasan Han Kaçarın 1757 Yılında Karabağ Hanlığına Yürüşü..	37
3.2.12. Feteli Han Afşarın 1759 Yılında Karabağ Hanlığına Yürüşü	38
3.2.13. 1763 Yılında Penahali Hanın Ölümü.....	46
3.3. Karabağ Hanlığının Yükseliş Devri (1763-1797)	47
3.3.1. İbrahim Halil Han Devri (1763-1806).....	47
3.3.2. İbrahim Halil Hanın Kardeşi Mehreli Bey ile Taht Kavgası ve Kubalı Feteli Hanın Karabağa Yürüşü	48
3.3.3. İbrahim Halil Hanın Hamse Meliklerinin Bölüşürücülük Faaliyetine Karşı Mücadelesi	49
3.3.4. Ağa Mehmed Han Kaçarın Güney Azerbaycanda Hakimiyet Başına Geçmesi ve Karabağ Hanlığı ile İlişkileri	50
3.3.5. Ağa Mehmed Han Kaçarın 1794 Yılında Karabağa Yürüşü ve Yenilgisi	52

3.3.6. Mehmed Han Kaçarın 1795 Yılında Karabağa Yürüşü ve Bu Esnada Baş Vermiş Olaylar Hakkında	52
3.4. Karabağ Hanlığının Gerileme Devri (1797-1805)	55
3.4.1. Ağa Mehmed Han Kaçarın 1797'de Karabağ'a Düzenlenen İkinci Yürüşü	55
3.4.2. İbrahim Halil hanın Şuşa Şehrini Terk Etmesi	56
3.4.3. Ağa Mehmed Han Kaçar Tarafından Şuşa Şehrini Tutulması, Şuşa Şehrinde Hakimiyeti ve Öldürülmesi	57
3.4.4. Mehmed Beyin Karabağ Hanlığında Geçici de Olsa Hakimiyeti ve İbrahim Halil Hanın Karabağ Hanlığına Geri Dönmesi	57
3.4.5. İbrahim Halil Hanın Kardeşi Oğlu Mehmed Beyin Öldürülmesi.....	58
3.4.6. İbrahim Halil Hanın Feteli Han Kaçar ile İlişkileri.....	58
3.4.7. Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasyayı ve Gence Halığının İşgali	59
3.5. Karabağ Hanlığının Zayıflaması ve Rus İşgaline Uğraması (1805-1822).....	60
3.5.1. İbrahim Halil Hanın Rusya İmparatorluğu ile İlişkileri ve Kürekçay Antlaşmasının İmzalanması	60
3.5.2. 1805 Yılında Feteli Han Kaçarın Karabağa Yürüşü ve Zafer Kazanması	61
3.5.3. İbrahim Halil Hanın Oğlu Mehmedhasan Ağa Hastalıktan Allahın Rahmetine Kavuşması.....	62
3.5.4. Mehdikulu Ağanın Veliaht Tayin Edilmesi.....	62
3.5.5. Kaçarların Askeri Ordu Birlikleri Karabağa 1806 Yılında Yazında Tekrardan Yürüşü.....	63
3.5.6. 1806 Yılında İbrahim Halil Hanın ve 23 Kişinin Öldürülmesi	63
3.5.7. Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığının Topraklarına İlave Askeri Ordu Birlikleri Göndermesi ve Bunun Sebebi	64
3.5.8. Mehdikulu Han Devri (1807-1822).....	65
3.5.9. Kaçarların Karabağ Hanlığına 1810 Yılında Yürüşü	65
3.5.10. Birinci Rusya Kaçar Savaşları Esnasında Karabağ Hanlığı	65
3.5.11. Rusya-Kaçar Savaşının (1804-1813) Bitmesi ve Gülistan Antlaşması (1813)	66
3.5.12. Gülistan Antlaşmasından Sonraki Devrde Karabağ Hanlığında Baş Vermiş Olaylar ve 1822 Yılında Karabağ Hanlığının Lağv Edilmesi.....	66

4. KARABAĞ HANLIĞININ DIŞ İLİŞKİLERİ	69
4.1. Karabağ Hanlığının Azerbaycanın Diğer Hanlıklar ve Dağıstan'la İlişkileri.....	69
4.2. Karabağ Hanlığının Kaçarlar ile İlişkileri	72
4.3. Karabağ Hanlığının Afşarlar ile İlişkileri.....	77
4.4. Karabağ Hanlığının Zendler ile İlişkileri	78
4.5. Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğu ile İlişkileri.....	81
5. KARABAĞ HANLIĞININ SOSYO-EKONOMİK YAPISI	87
5.1. Karabağ Hanlığının Sosyal Yapısı	87
5.1.1. Şehirde Sosyal Münasebetler.....	87
5.1.2. Nüfusun Sosyal Yapısı	91
5.1.2.1. Beyler ve Melikler sınıfı	91
5.1.2.2. Ağa sınıfı.....	92
5.1.2.3. Din adamları sınıfı	92
5.1.2.4. Askeri sınıfı.....	93
5.1.2.5. Köylü sınıfı	93
5.1.2.6. Rençberler	95
5.1.2.7. Nökerler	95
5.1.2.8. Halise	96
5.1.2.9. Maaflar	96
5.2. Karabağ Hanlığının Ekonomik Yapısı	96
5.2.1. Köy Üretim Hayatı ve Durumu	96
5.2.2. Karabağ Hanlığında Toprak Mülkiyeti.....	107
5.2.2.1. Toprak mülkiyeti- Devlet (Divan) ve Has toprakları.....	107
5.2.2.2. Mülk toprakları	108
5.2.2.3. Tiyl toprakları	108
5.2.2.4. Vakıf topraklar	109
5.2.2.5. İcma toprakları	110

5.2.2.6. Arazi kullanımı	110
5.2.3. Su Sahipliği ve Su Kullanımı	111
5.2.4. Vergi ve Mükellefiyetler	112
5.2.4.1. Toprak ve su kullanıma göre verilen vergiler	112
5.2.4.2. Ordu ve Devlet külliyesini korumak için toplanan vergiler.....	113
5.2.4.3. Beylere ve memurlara getirilen zorunlu bahşişler	114
5.2.4.4. Din adamlarının yararına tahsil edilen ödemeler	114
5.2.4.5. Kişi Başına ve evbaşı vergiler.....	115
5.2.4.6. Çalışıp ödeme mükellefiyetleri	115
5.2.5. Sanatkarlık ve Sanatkar Sanayisi.....	116
5.2.6. Ticaret.....	126
6. KARABAĞ HANLIĞININ İDARİ-ARAZİ YAPISI, DEVLET TEŞKİLATI VE ASKERİ YAPISI	133
6.1. Karabağ Hanlığının İdari-Arazi Yapısı	133
6.2. Devlet Teşkilatı	151
6.3. Hanlığın Askeri Yapısı.....	155
7. SONUÇ	165
KAYNAKLAR	173
EKLER.....	179
EK-1. Tablo 1: Merkezi İdari Bölgesi.....	180
EK-2. Tablo 2: Ayrı Ayrı Bölgeler Üzere Hazinesin Yıllık Gelirleri	181
EK-3. Tablo 3: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi.	182
EK-4. Tablo 4: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi.	183
EK-5. Tablo 5: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi Tablosu	184
EK-6 Tablo 6. Karabağ Hanları	185
EK-7. Tablo 7: Karabağ (Gence) Eyaletindeki Köyleri ve Köylüler	186
EK-8. Tablo 8: Gence Hanları.....	187

EK-9. Tablo 9: Şeki Hanlarının Tablosu.....	188
EK-10. Tablo-10. Karabağın ve Karabağ Halığının Kronolojisi.	189
EK-11. Vesika 1: Karabağ Hanlığının 1805 Yılı Tarihinde Rusya İmparatorluğunun Tabiliğine Geçmesi Hakkında “Kürekçay Antlaşması”.	192
EK-12. Resim 1: Askeran Kalesi	193
EK-13. Resim 2: Karabağ Hanlarının Para Birimleri	194
EK-14. Resim 3: Karabağ Han Sarayı.	195
EK-15. Resim 4: Karabağ Halısı (Londra Halı Galerisi)	196
EK-16. Resim 5: Penahali Han Kalesi	197
EK-17. Resim 6: Karabağ Hanı Penahali Han	198
EK-18. Resim 7: Şah Bulağı Kalesi	199
EK-19 Resim 8: Bayat Kalesi	200
EK-20. Harita 1: Karabağ Hanlığı ve Komşuları	201
EK-21. Harita 2: Karabağ XIII-XIV Asırlarda	202
ÖZGEÇMİŞ	203

1. GİRİŞ

Azerbaycan Devlet bağımsızlığına kavuştuktan sonra devletçiliyimizi güçlendirmek, bağımsızlığımızı ebedi kılmak için devlet tarihinin ve geleneklerinin öğrenilmesine büyük ihtiyaç duyulur. Hanlıklar dönemi, Azerbaycan devletçiliği tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Azerbaycan Hanlıkları içerisinde Karabağ Hanlığı kendisinin maddi ve manevi, ayrıca ekonomik askeri gücü ve kudreti açısından özel bir konuma sahipti. Bu sebeple, Karabağ Hanlığının tarihini öğrenmeden bir bütün Azerbaycan Hanlıklarının objektif ve dolgun manzarasını belirtmek mümkün değildir. Karabağ hanlığının tarihini ayrıca konu gibi, derinden tetkik etmek hem de onun için önemlidir ki, komşularımız olan ermeniler bazı antiazerbaycan dış güçlerin yardımını kullanarak Azerbaycan topraklarına ait olan Karabağı işgal etmişlerdir. Onlar işgallarını sürekli hale getirmeye, ona hukuki kılıf giydirmeye çalışarak güya Karabağ'ın ermenistan'ın bir parçası olduğunu “ispat etmek” için her şeyi yapıyorlardı. İşte bu sebeple de ermenilerin yapmış oldukları yalınış toprak iddialarının geçersizliğini ispat etmek için Karabağ tarihinin, özellikle Karabağ tarihinde özel bir yer tutan Hanlık döneminin objektif ve ve derinlemesine araştırılmasına ihtiyaç vardır. Problemin tarihçiliğinden bahs ederken öncelikle M.M.Mustafayevin iktisat bilimleri doktoru ünvanını almak için sunduğu “Karabağ Hanlığı'nın Ekonomisi” adlı tezini ve aynı adlı kitabını belirtmek lazımdır.

Azerbaycan Hanlıklarının öğrenilmesi hususunda tanınmış oryantalist rus alimi İ.P.Petruşevskinin eserleri önemli bir rol oynamıştır. Bu eserlerde Hanlıkların kurulmasının siyasi ve ekonomik sebepleri, onlarda mevcut olan vergi sistemi ve toprak mülkiyeti biçimleri, Hanlıklar da sosyo-ekonomik ilişkiler ayrıntılı tetkik olunduğundan yeri geldikçe Karabağ Hanlığındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-politik ilişkilerinden de söz edilmiştir.

Leviatov'un 1948'de yayınlanan “XVIII yüzyıl Azerbaycan tarihinden Denemeler” adlı eserinde Azerbaycan Hanlıklarında sosyal ekonomik ve sosyal-siyasi ilişkilere önemli bir yer verilmiştir. Genel bağlamda, Karabağ Hanlığı'nada belli yer ayırmıştır.

Karabağ tarihinin araştırılmasında profesör Nazim Ahundovun hizmetlerini özel olarak belirtmek lazımdır. İlk olarak, onun önderliğinde 1989-1991 yıllarında bütün “Karabağname”lerin metinleri bir araya toplanarak yayımlanmıştır. Ayrıca, birinci kitaba dahil olan üç “Karabağname” farklı zamanlarda artık yayımlanmışsa da, ikinci kitaba dahil

edilen “Karabağname”ler ilk defa, ışıık yüzü görüyordu. Aynı zamanda, Nazim Ahundov 1989 yılında “Karabağ salnameleri” adlı araştırma eserini de yayınladı. Bu eserde Nazim Ahundov “Karabağname”lerin geniş tahlilini vererek onların esasında bir dereceye Karabağ Hanlığı'nın tarihini tasvir etmiştir. Yazarın çeşitli görüşleri itiraz doğursa da bütünüyle onun bu eserini hanlığın tarihinin araştırılmasında ileriye doğru atılmış önemli bir adım olarak algılamak gerekir. Yazar tutarlı delillerle ermeni tarihçilerinin önemli uydurmalarını ifşa etmiştir.

Y.Ağamalı 2002 yılında yayınladığı kitabında Karabağ Hanlığının komşu hanlıklarla ve devletlerle ilişkilerini incelemiştir. Ancak bu çalışmanın kaynak tabanı o kadar da güçlü olmadığından ve arşiv materyallerinden az kullanıldığından yazar Karabağ Hanlığı'nın diğer hanlıklarla ve komşu devletlerle ilişkilerinin geniş ve ayrıntılı manzarasını yaratamamıştır.

Son yıllarda yayınlanmış bir takım ümumileştirici eserlerde Karabağ Hanlığı'nın tarihine de belirli yer ayrılmıştır. Bu tür eserlerden bahsetmişken, öncelikle akademik T.Köçerlinin 2002 yılında yayımlanmış Karabağ (Karabağ tarihinin sahteleştirilmesi aleyhine) adlı önemli monografyası unutulmamalıdır. Yazar Karabağ tarihinin belli dönemlerini sahteleştirilen ermeni ve ermeniperest alimlerin tutarsızlıklarını muteber kaynaklara dayalı olarak çürütmüştür. Eserin üçüncü bölümü, Karabağ Hanlığı'nın tarihine adanmıştır.

Karabağ'ın tarihi geçmişinin araştırılmasında F.Memmedovanın 2005 yılında yayımlanmış büyük hacimli bir “Kafkas Albanyası ve Albanlar” adlı bilinen eserinin önemli faydası olabilir. Yazar, Albanya devletinin ortaya çıkmasından çöküşüne kadar uzun bir süre için kapsamlı bir Albanya tarihini yazmaya çaba göstermiştir. Tabi ki, çeşitli idari adlar altında bu devletin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiş Karabağ'ın tarihide yazarın araştırma konusu olmuştur. Hem de, takdire değerdir ki, F.Memmedova 705 yılında Albanya devletinin dağıtılmasından sonraki dönemlerde de Alban etnosunun tarihini gözden geçirmiş, bu etnosun taşıyıcılarının yaşadığı Karabağın tarihini izlemiştir.

G.Geybullayevin “Karabağ (etnik ve siyasi tarihine dair)” eseri esasen Karabağ'ın antik ve ilk ortaçağ döneminin etnik-siyasi tarihine adanmış olsa da, yazar Hanlıklar döneminde Karabağ'ın nüfusunun etnik yapısının araştırılmasına da geniş yer vermiş, Karabağ nüfusunun mutlak çoğunluğunun Türklerden ibaret olduğunu kanıtlamıştır. Bunun

yanı sıra, araştırmacı Karabağ'ın idari birimlerinin etimolojisini derinden analiz ederek onların baştan başa Türk kökenli olduğunu vurgulamıştır.

2005 yılında Z.E.Hacıyevanın savunduğu doktora tezinde Karabağ Hanlığının sosyo-ekonomik ilişkilerini ve devlet yapısını araştırılmıştır. Bu tez son zamanlarda bir kitap olarak yayınlandı.

2005 yılında Kürekçay antlaşmasının 200. Yılı ile alakalı olarak yayınlanan makaleler mecmuasını da özellikle kaydetmemiz lazımdır. Kitaptaki makalelerin büyük çoğunluğu, Karabağ Hanlığı tarihinin ayrı ayrı meselerine hesrolunmuştur O. Efendiyev, F. Memmedovanın ve G. Memmedovanın makalelerinde Karabağ meliklerinin kökeni meselesi, T.Mustafazadənin makalesinde Karabağ Hanlığı'nın Azerbaycan tarihinde yeri, Z. Hacıyevanın makalesinde Karabağ hanlığının idari bölünme ve dini-etnik oluşumu, C. Mustafayevin makalesinde Şuşa şehrinin tarihi, H. Hesenov ve V. Umudlunun, K. Şükürovun makalelerinde ise Kürekçay anlaşmaları ele alınmıştır.

Son zamanlarda - Yunus Hüseynov'un “Karabağnameler” Azerbaycan tarihini araştırmak için bir kaynak olarak Karabağ adlı kitabı yayınlandı. Yazar “Karabağnameler” esasında ve diğer ilk kaynaklara ve tarihi edebiyata da istinat etmekle Karabağ Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ve siyasi tarihini tetkik etmeye çalışmış ve kısmen buna nail olmuştur.

1938 yılında A.Arakelyan Karabağ'ın Rusya'ya birleştirilmesine kadarki tarihine adanmış bir makale yayınladı. Yazar iddia ediyor ki, güya İran ve Türkiye zulümkarlarının zulümünden kurtulmak için Karabağ'ın beş meliki Rusya himayesi arıyordu. Arakelyan tarihi gerçekleri tahrif ederek güya İbrahim Halil Hanın Rusya'ya ihanet ederek Kaçarlar Devleti tarafına geçtiğini, oğlunu yardım ricası ile şahın veliahtı Abbas Mirza'nın yanına gönderdiğini, güya şah birlikleri Şuşa'ya yakınlaştığı zaman Han'ın onlarla birleşmek için şehirden çıktığını, bundan haber tutan Lisanevçin onu yolda katlettiğini yazıyor.

Oysa, bilindiği gibi o dönemde Karabağ ne İran'ın ne de Türkiye'nin hakimiyeti altında değildi ki, meliklikler bu devletlerin zulümünden zinhara gelsinler. Bu zaman vilayet bağımsız Azerbaycan Hanlığını oluşturuyordu.

Herhangi bir tarihsel problemin tetkikinde olduğu gibi, birincil kaynaklar Karabağ Hanlığı tarihinin araştırılmasında özel öneme sahiptir. Kaynakların açıklamasına geçmeden önce, Karabağ Hanlığı'nın tarihine dair kaynakların azlığını özellikle belirtmek gerekir. Kaynakların azlığı yalnızca Karabağ Hanlığı için değil, genel olarak bütün Azerbaycan hanlıkları için de karakteristiktir. Karabağ Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ve siyasi tarihine ilişkin bilgiler çok az ve perakende durumdadır.

Mevzuyu öğrenmek için kuşkusuz en gerekli kaynaklar tarih bilimine “Karabağnameler” adı ile dahil olan, ortaçağın salname tarzında yazılmış eserlerdir. Bunlardan ilki 1845 yılında yazılmıştır ve ve hem de en önemlisi Mirza Adıgüzel Bey'in “Karabağname”sidir. Mirze Adıgüzel Bey Karabağ eyaletinin hakimi yarbay M.P.Kolubyakinin talimatı ve emri ile 1845 yılında “Karabağname” eserini yazmıştır. Ancak, yaşının ilerlemesinden dolayı eseri kaleme almak Mirze Adıgüzel Bey için zor olmuştur, bu yüzden de Salari maslahlı Mirza Hüseyin Memmedağa adlı birisi onun söylediklerini kaleme almıştır. Mirze Adıgüzel Bey'in eserinde Karabağ'ın 1736 yılından 1828 yılına kadarki siyasi tarihi tasvir edilmiştir. Mirze Adıgüzel Bey'in eserinde olayları gereğince dolgun tarif edilmemiş, onların sebepleri gereğince ele alınmamıştır. Eserin XVIII. yüzyılın olaylarını tasvir eden bölümü daha çok hikayemsi olup, yazarın kendisi de itiraf ettiğı gibi onlar hakkında bilgileri esas itibarı ile yaşlı adamların konuşmalarından kayda almıştır. Tanığı olduğu XIX. yüzyıla dair olayların tasviri ise ilk kaynak belge seciyyesi taşıyor. Mirze Adıgüzel Bey Karabağ Hanlığı'nın sosyo-ekonomik, idari yapısına ayrıca bölümler ayrı bölümler ayırmasa da, bazı durumlarda siyasi olayların açıklaması ile ilgili her ilçenin doğal kaynakları, nüfusun ödediğı vergi ve mükellefiyetler, Han yönetimi hakkında değerli bilgiler verir.

1847 yılından Albay Şah Emirhan Beylerov Mirza Camala bildirmiştir ki, Kafkas valisi M.S.Voronsov Karabağ Hanlığı'nın tarihini, hanlıkta mevcut olmuş kuralları bilmek istiyor. Mirze Camal Voronsovun ödevini yerine getirerek bu yıl fars dilinde “Tarih-i Karabağ” (“Karabağ tarihi”) eserini yazmıştır. Eser Karabağ'ın coğrafi durumunun tanımı ile başlar. Sonra Karabağ hanlarının şeceresi verilir. Daha sonra hanlığın 1813 - yılına kadarki tarihi ele alınmaktadır. Yazar hem hanlık döneminde, hem de Rusya üsul-ü idaresi döneminde yönetimde yer aldığı için onun doğrudan gözlemleri esasında verdiği bilgiler çok değerlidir.

Karabağ tarihine ait yazılmış önemli eserlerden biri de Ahmet Bey Cavanşirin 1883 yılında Rus dilinde yazdığı ve ilk kez “Kafkas” gazetesinin 1884 yılındaki sayılarında yayınlanan “Karabağ hanlığının siyasi durumuna dair” (1747 yılından 1805 yılına kadar) eseridir. Ahmet bey Cavanşir Karabağ Hanlığı'nın tarihine hasrettiği eserini 1889 yılında Şuşa'da Rusça yazmış ve ilk kez 1884 tarihinde Tifliste yayınlanmıştır.

Mirza Yusif Karabaği (Nersesov). de XIX. yüzyıl Azerbaycan salnamecilerinden biridir. Mirza Yusuf'un “Tarih-i Safi” eserinde Karabağ Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılmasına kadarki dönemi tarif edilmiştir. Eser esasen araştırma niteliği taşıyor. Sadece Hristiyan meliklerinin sınırları hakkında olan bilgi kendi orijinalliği ile ilgi çekiyor.

Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ikinci Karabağ tarihinin yazarı Mir Mehdi Hezani olmuştur. Mir Mehdi Hezani Mirza Camal Cavanşirin torunu Mehmed Bey Cavanşirin ricazı üzerine Azerbaycan Türkçesinde 24 bölüm ve hatimeden oluşan “Kitab-i-Tarihi-Karabağ” eserini yazmıştır. Bu eser 1991 yılında “Karabağname”lerin ikinci kitabına dahil edilip yayınlanmıştır. Eser araştırma özelliği taşısa da Karabağın tarihi coğrafyasına hasrolunan bölümü ampirik değere sahiptir.

XIX. yüzyılda Karabağ Hanlığı'nın tarihine hasrolunan eserlerden biri de Mirza Rehim Fenanın “Tarihi – i Cedid-i Karabağ” eseridir. Onun “Tarihi – i Cedid-i Karabağ” eserinden yalnız bazı parçalar muhafaza edilmiştir. Eser esasen araştırma özellik taşıyor. Karabağ Hanlığının sınırlarının nispeten net tarif olunması, Şuşa şehrinin kuruluş sürecinin seri tarif edilmesi dikkat çekicidir.

XIX. yüzyılın sonlarına yakın Baharlı soyadlı bir şahıs “Ehvalat-i Karabağ” eserini yazmıştır. “Ehvalat-i Karabağ” eseri 1888 yılında basit Azerbaycan Türkçesinde yazılmıştır. Yazar eseri kimin siparişi ile yazdığını defalarca kaydetmesine rağmen isim yazmıyor. Muhtemelen herhangi bir memurun siparişi ile yazmıştır. Yazara göre, bu eser 12 bölümden oluşmuştur. Fakat tek nüshası Erivan'da Matenadaranda bulunmuş olunan eserin nüshası toplam üç bölümden oluşmaktadır. Araştırma özellik taşıyan ve büyük ölçüde halk arasında konuşulan folklor örnekleri esasında yazılan bu eserde Karabağ Hanlığı'nın tarihi, ayrıca siyasi tarihi kırık - kırık, sistemsiz, hem de bazı durumlarda yanlış tarif edilmiştir. Fakat eserde Karabağ'ın mimari anıtlar, tarihi şahsiyetleri, adet gelenekleri, etnografik özellikleri

hakkında bilgiler dikkat çekiyor. “Ehvalat-i Karabağ” eseri ilk defa olarak 1991 yılında “Karabağname”lerin ikinci cildinde yayınlandı.

XIX. yüzyılda Karabağ tarihine hasrolunan eserler içerisinde Rızakulu Bey Mirza Camal oğlunun “Penah Han ve İbrahim Halil Han'ın Karabağ'da hakimiyetleri ve o zamanın olayları” adlı eseri de özel bir yer tutar. Rzakulu Bey kendisinin yazdığı gibi babası Mirza Camal'in “Karabağ Tarihi”ni özetleyip ve esere bazı ilaveler yapmıştır.

XX asrın 60. yıllarının başlarında şair, oyun yazarı ve yayıncı Hasan Ali İhfa “Şuşa'nın Tarihi” adlı eser yazarak, bu eserde şehrin temeli koyuluşundan Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulanadək dönemdeki tarihinden bahsediyor. Yazar eseri yazarken daha çok halk rivayetleri ve ona bilinen “Karabağname”lere dayanmıştır. Yazarın Şuşadaki Cuma mescitlerinde, Mirsiyab Kervansarasında taşlara kazılmış yazıtların ve kitabelerin birkaçının metnini kendi eserinde vermesi eserin değerini artırır.

A.Bakıhanovun 1841 yılında yazılmış “Gülistanı-İrem” eserinde de Karabağ Hanlığı'nın tarihi ile ilgili çok değerli bilgiler vardır. Büyük düşünür, alim ve şair olan A.A.Bakıhanov yeni Azerbaycan tarihşünaslığının kurucusudur. “Gülistanı-İrem” eserinin sonuncu bölümünde Azerbaycan hanlıklarının, özellikle de Karabağ Hanlığının tarihine dair bilgiler verilmiştir.

Konuya ait kaynaklardan konuşurken “Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri”nin adını belirtmek gerekir. 1722 yılında Safevi devletinin merkezî kısmı Afganlar tarafından işgal edilince Azerbaycan toprakları Rusya ve Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bunların büyük bir kısmı, özellikle daha sonra Karabağ Hanlığını oluşturacak olan araziler ve topraklar Osmanlı Devletinin idaresine geçmiştir. Osmanlılar vergi toplanmasını düzenlemek için halkı ve işletme tesislerini listeye almışlardı. Sonuçta 1727 yılında “Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri” tertip edilmiştir. Bu değerli kaynak araştırmacı H. Memmedov tarafından Arap alfabesinden Latin alfabesine çevrilerek 2000 yılında yayınlanmıştır. Diğer muteber kaynakların azlığını dikkate alarak Karabağ'ın ekonomik hayatı hakkında aydın bilgiye ulaşmak için “Mufassal defter”e müraccat edilebilir. Bu belgede ve vesikada hanlıkların kurulması sırasında Karabağ eyaletinin inzibati- arazi birimleri-şehir, köy, mezra, yaylak-kışlak tipi yerleşim meskenlerinin sayısı hakkında, nüfusun etnik ve dini yapısı ve terkiibi, nüfusun istihdamı, vergi sistemi, vergi miktarı

hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. “Karabağ Eyaletinin Mufasssal Defteri” hanlıkların kurulması sırasında bölgenin demografik sorunlarının araştırılması için son derece değerli ve neredeyse yegane tarihi kaynak gibi çok büyük öneme sahiptir.

XIX. yüzyılın başlarında Rusya yeni işgal ettiği toprakları ekonomik olarak benimsemek için eski Hanlıkların topraklarında, özellikle Karabağ Hanlığının topraklarında listeleme işlemleri yapılmıştır. Karabağ'da hanlık lağvedildiği gibi Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı General A.P.Yermolovun talimatı ile gerçek devlet müşaviri Mogilevski ve Gürcistan grenader alayının komutanı Albay II Yermolov Karabağ'ın nüfusunun sayısını ve gelirlerini aksettiren 35 cetvel tertip etmişlerdi. Bundan başka daha da iki özel cetvel tertip edilmişti. Bunlardan biri bütün tablo, liste ve cetvellerin verileri üzerinden hesaplanan toplam rakamlarını yansıtan, diğeri ise Güney Azerbaycan'a kaçmış Cebraıllılara ait tablo ve liste idi. Tertipciler, Karabağ Hanlığının nüfusunu doğru hesaplayamadıklarını itiraf ettiler, çünkü, yalnızca bölge beylerinin ve köylülerin sıfahi cevaplarına dayanıyorlardı. Tertipcilere göre, bu insanlar vergilerden kurtulmak için birçok insanın adını sakladılar. Tertipcilere göre, Karabağ'ın gerçek tasviri uygulamaya konulursa, nüfus en az % 30 artacaktır. Eğer köyhuda ve yüzbaşılardan , bölge naiplerinin Azerbaycan Türkü olduğu gerçeğini hesaba katarsak, listelenenlerin çoğunun da Azerbaycan Türkü olduğunu güvenle söyleyebiliriz. Yani Azerbaycan Türklerinin “Tasviri”nden görüldüğü gibi Karabağ nüfusunun % 80'inden fazlasını oluşturduğu anlamına geliyor. Bu nüfus sayım materyalleri 1866 yılında Tiflis'de “Opisaniye Karabahskoy Provinsii” başlığı altında yayınlanmıştır. Ben bu tezimi yazarken 1823 yıl tasvirinin Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Tarih Arşivi'nde saklanan nüshasını da kullandım. 228 sayfadan oluşan bu arşiv belgeleri XIX. yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığında yaşanan demografik gelişmelerin geniş bir yelpazede kapsar. 1823 yıl kameral açıklama ve tasviri Karabağ Hanlığı'nın idarisi arazi yapısı, hanlığın 21 bölgesi, hanlık bölgesindeki büyük beylere ait olan mülkleri hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Bu arşiv belgelerinde Karabağ Hanlığında yerleşim meskenleri kendine sınıflandırma prensibi – “şehir” “drevniya”, “selo”, “koçevye”, “uroçişe” vs. esasında tarif edilmiş, sayıları gösterilmiştir. Bununla beraber, kameral sayım belgeleri şehir ve köy nüfusunun say dinamikleri, onların meşguliyeti, meslekler üzere sanatçıların sayısı, nüfusun sosyal - silki durumu hakkında değerli bilgiler verir. 1823 yıl açıklaması Karabağ Hanlığı nüfusunun etnik terkiibini “ermenii” ve “Tatar” bölgü prensibine göre takdim etmiş, Şuşa şehri nüfusunun etnik yapısını tarif etmiş, Karabağ Hanlığındaki köyleri konfessial mensubiyetine göre gruptlandırmış, hatta karışık köylerin sayısını da

göstermiştir. Arşiv belgeleri XIX. yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığı'nın vergi sistemi, vergi ve mükellefiyetlerin miktarı ve türleri hakkında da değerli bilgiler verir. 1823 yıl tarif belgeleri XIX. yüzyılın başlarında, özellikle de birinci Rusya-Kaçar savaşları ile ilgili Karabağ Hanlığında nüfusun hareketi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bütün diğerr sayımlarda gibi, 1823 yıl tasviri de kusurlardan hali değildir. Öncelikle, 1813 yılı Gülistan antlaşmasına göre hanlığın Kaçarlar Devletine verilmiş bölgeleri, tabi ki, kapsama olunmamıştır. Diğer yandan Rusya kontrolünde kalan Karabağ Hanlığı topraklarının bütün nüfusu ve yerleşim meskenleri kayda alınamamıştır. Ayrıca kameral sayımı geçirmiş rus memurlarının ermenilere özel “kaygısı” bütün sayım materyalleri boyunca hissedilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, “Karabağ Eyaletinin Tasviri” 2003 yılında Z.E.Hacıyeva tarafından tekrar yayınlanmıştır.

Karabağ Hanlığı tarihine ait basılı kaynaklar arasında önemine ve hacmine göre Kafkas Arkeoloji Komisyonu'nun topladığı ve yayınladığı belgeler önemli yer tutmaktadır. Belgeler de yer alan birçok Azerbaycan Hanlıklarının nüfusunun sayı, etnik ve dini yapısı, işletme faaliyetleri, idari sistemi, vergi ve mükellefiyetlerin çeşitli türleri ve kapsamı hakkında zengin bilgiler verir.

Konunun araştırılması için XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da olmuş seyyahların hatıraları ve Rus Kafkasya araştırmacılarının ilk kaynak nitelikli eserleri de belli bir önem taşımaktadır.

Bu tür eserlerden bahsederken S.B.Bronevskinin “Kafkasya hakkında en yeni coğrafi ve tarihi haberler” adlı eserinin adını çekmek olar. İki bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde yazar Kafkasya'nın coğrafyası, ikinci bölümünde ise Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın yakın tarihi geçmişi, özellikle de Azerbaycan hanlıklarının arazisi, tarihi, devlet yapısı ve bazı başka konuları ve meseleleri aydınlatmıştır.

Diğer Kafkasşünas İ.N.Berezinin seyahatlerinin ikinci ve üçüncü bölümleri Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Rusya-İran ilişkilerinin Azerbaycan'a yıkıcı etkisi hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Rus Kafkazşünaslarından P. G. Butkov XVIII. yüzyılın sonlarında Rus birliklerinin Azerbaycan'a yürüyüşüne katılan bir çok olayların katılımcısı ve gözlemcisi olmuştur. Bu yüzden onun üç ciltlik bilinen eserinin ikinci cildinde Azerbaycan Hanlıkları dahil Karabağ Hanlığı hakkında kaynak uzmanlığına dayalı bazı ilginç bilgiler var.

Rusya tarafından yeni işgal edilmiş Güney Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgiler toplanmış ve 1836 yılında St. Petersburg'da yayınlanan dörd ciltlik toplu Karabağ Hanlığı'nın tarihinin araştırılması için önemli kaynaklardan biridir. Bu toplunun III cildinde V. Zubarevin Karabağ Hanlığına ayrılmış irihacimli makalesi vardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus Kafkasşünasları ve Azerbaycan tarihçileri Karabağ Hanlığı'nın tarihinin çeşitli ve muhtelif yönlerini araştırmışlardır. Rus tarihçileri hanlıkların tarihini tetkik etmeyi karşlarına bir amaç gibi görmeselerde da, Rusya'nın Kafkasya'daki politikasını incelerken hanlıkların tarihine de değinmişlerdir. XIX. yüzyılın Rus harp tarihçilerinden biri N.F.Dubrovin Rusya'nın Kafkasya'da yaptığı savaşlar ve işgal ettiği topraklarda yürüttüğü politikaya dair birkaç eser yazmıştır. Bu eserler içerisinde Güney Kafkasya'nın 1803-1806 yılları tarihine adanmış kitap önemli yer tutmaktadır. Aynı eserde Karabağ Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan Kürekçay antlaşması yorumlanmıştır. N. F. Dubrovinin zengin arşiv malzemeleri, belgeler ve araştırmalara dayanarak kaleme aldığı altı ciltlik monografyası kronolojik açıdan 1782-1826- cı illerde Rusya'nın Kafkasya'da gerçekleştirdiği askeri yürüşlerin tarihine adanmıştır. Bu eserde Güney Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın coğrafyası, tarihi, ekonomik durumu, maişeti, dini, kültürü hakkında zengin bilgiler verilmiştir.

Şunu da belirtmek isterim ki, ben muhtelif tipli ve muhtelif dillerde yazılmış olan tarihi kaynaklarla birlikte benden önce bu veya diğer şekilde meraklandığımız konuya dokuna bilen bütün eser ve kaynaklardan da faydalanmaya çalıştım.

Son olarak şunu da kaydetmek isterim ki, yazmış olduğum bu tezimde ben hiç de Karabağ Hanlığı tarihinin bütün teferruatı ile araştırmış olduğumu iddia etmiyorum. Azerbaycan Tarihinde mühim rol oynamış olan Karabağ Hanlığının zengin tarihinin öğrenilmesinin gelecek araştırmalarda devam ettirilmesini zaruri görmekteyim.

Tezimde kullanmış olduğum ana ve yardımcı kaynaklardan benim tezimin farkı şudur ki, tezimde olan bilgiler ana ve yardımcı kaynaklarda tek tek olduğu halde ben bu bilgileri bir araya getirerek tez haline dönüştürdüm.

2. KARABAĞIN GENEL YAPISI

2.1. Karabağın Eski ve Ortaçağ Dönemlerinde Etnik ve Politik Tarihine Bakış

2.1.1. Karabağ hakkında genel bilgi

Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ezeli ve kadim toprağıdır. Küçük Kafkas dağlarından başlayarak Kür ve Aras nehirleri arasındaki arazileri kapsar.¹ Karabağ Hanlığının sosyo-ekonomik ve sosyo-politik tarihine değinmeden önce, Karabağın özel gelişim tarihine bakmamız gerekir. Karabağ bölgesi geçmişten günümüze kadar çeşitli etnik grupların eski yerleşim yeri olmuş, eski ve ortaçağ devletlerin ilgisini çekmiş ve bu sebeple de bu bölge çok sayıda askeri yürüşlerin yaşandığı mekana dönüşmüştür. Karabağ bölgesinin ılıman iklime, zengin bitki örtüsü ve hayvanat alemine sahip olması eski dönemlerden itibaren bilinmektedir. İlk insan yerleşimlerinden biri olan ve milyonlarca yıl önce insanların yaşamış olduğu kanıtlanan Azıh mağarası, bu bölgede-Karabağ topraklarında bulunmaktadır. Azıh mağarasında bulunmakta olan zengin arkeolojik buluntular ilkel (ibtidai) insanların oluşumu, ilkel-toplum (ibtidai-icma) yapısının oluşması sürecini, ayrıca ilk insanların maddi ve manevi başarılarının öğrenilmesi yolunda dünya çapında kaynak sayılır. Karabağ topraklarında bulunmakta olan Azıh mağarası Azerbaycan tarihinin ne kadar derin köklere sahip olmasını kanıtlıyor.²

Azerbaycan halkının sadece maddi kültür örneklerinin değil, ülkemizin topraklarında mülk eşitsizliğinin, sınıfların ve nihayet, ilk devlet kuruluşlarının varoluş koşullarını öğrenmeye imkan veren kaynaklardan biri de Karabağ bölgesinde mevcut olan yapıların, anıtların araştırılmasıdır.³

2.1.2. Karabağın coğrafi yapısı

Karabağ Kür ve Aras nehirleri arasında geniş bir alanı kapsıyordu. Bu arazinin nehirlerin kavşağına yakın doğu bölümü ovalık, batı kısmı ise dağlık idi.⁴

¹ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası, 45.

² Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası, 45

³ Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 58.

⁴ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası, 46.

Kür-Araz ovalığının bir parçası olan Karabağ düzü şimal- batıdan Gence-Kazak ovası, batıdan ise Küçük Kafkasya'nın Murov Dağı ve Karabağ dağları, güneyden ve güneydoğudan Mil düzü ile çevrilidir. O Şirvan ovasından Kür nehri vasıtasıyla ayrılır. Dağ eteği kısmının yüksekliği okyanus seviyesinden 500 metreye kadar yüksektir. Yüzeyi zayıf dalgalı ve teraslıdır. Dağ eteği kısmı rölyefi dere ve kanyonludur.⁵

Volkanik yayla olan Karabağ yaylası Zengezur ve Karabağ dağları arasında Terter ve Hekeri nehirlerinin yukarı akarında bulunmaktadır. Okyanus seviyesinden ortalama yüksekliği 2000-2500 m'dir. Yüzeyi dalgalı, çay dereleri ile parçalanmıştır. Püskürmeler sonucunda oluşmuş yaylanın özülünü eski kayalar oluşturur.⁶

Tarihi Karabağ vilayetinin önemli kısmını Küçük Kafkasya'nın Karabağ ve Zengezur dağları oluşturmaktadır. Karabağ dağları kuzey-batıda Terter nehrinin Murovdağ dağlarından, batıdan ise Hekeri nehrinin deresi ile Karabağ yaylasından ayrılır. Karabağ dağları yura ve tebeşir sistemlerinin çökme ve volkanik kayalarından oluşmuştur.⁷

Yukarı Karabağ Küçük Kafkasya'nın güneydoğu çıkıntısının devamıdır. Dağların yüksekliği 1400 den 3740 m.e ulaşır. Dağlık Karabağ topraklarını 4 bölgeye ayrılabilir: yüksek dağlık bölge- 1800-3000 m yükseklikte bulunmatadır; dağlık bölge- 950 m'den 1800 m'ye kadar yükseklikte bulunmaktadır; dağ eteği bölge- 300'den 950 metreye kadar yükseklikte bulunmaktadır; düşük bölge 150'den 300 metreye kadar yükseklikte bulunmaktadır.⁸

Karabağ toprakları 5 ekonomik bölgeye ayrılabilir: yaylaklar, dağ bölgesi, dağ eteği, aran bölgesi ve çöllük. 3 orta bölgede yerleşik teserrüfatla uğraşan köylüler yaşıyordu. Birinci ve beşinci bölgesinden terekeme maldarlar kullanıyordu. Dağ bölgesi tarım, aran zona bahçe, dağ bölgesi tarım ve bahçecilik bölgesi idi. Dağ eteği bölgesinin bazı köylerinin sakinleri tarımla, diğer köylerin sakinleri ise esasen bahçecilik ile meşgul olduğu için araştırmacılar yerleşik teserrüfatla uğraşan köyleri ikiye - dağ ve aran bölgesine

⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası, 46.

⁶ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası, 45.

⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 69.

⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 69.

ayırmışlardır, dağ eteği çiftçi köyler dağ bölgesine, bahçecilik ile uğraşan köyler ise aran bölgesine ait edilmişlerdir.⁹

Karabağ Kafkasyanın tam merkezinde yer almıştır. Karabağ toprakları genellikle yüksek dağlar ile çevrilidir ve bu yüzden de Karabağa Dağlık Karabağ da denilir.¹⁰ Karabağ topraklarında Büyük Kirs, Küçük Kirs, Murov, Sağsağan, Honaşen, Ziyarat, Alakara, Çırçıdağ ve başka birçok dağlar vardır.¹¹

Karabağ'ın dağlık kısmı iki bölgeye ayrılabilir: : birinci bölge deniz yüzeyinden 1800-3000 m yükseklikte bulunur e güzel çayırlarla kaplıdır, bazı yerlerde çıplak kayalarla karşılaşmak mümkündür. Bu bölge maldarların yayla yerleri idi. Cidalar, Tozağaç, Altınpınar, Uzunyan, Taşpınar, Cabbay, Keşişdağ, Çillik, Kırkkız, Sarıdere, Sarıbaba, Kəllücan, Altıntaş e birçok diğer dağlar elatların yaylakları idi. Bütün bu dağların büyük bir kısmı ormanlarla veya yoğun otlarla kaplı ve yalnız Mehri-Cüney mahalında çıplak dereler vardı.¹² Gülistan (Talış), Gilebört, Kolanı, Hacıkasımlı, Siyahçöl, Zengezur, Sisyan, Güney, Mehri, Kafan, Dizak ve Verende mahalları bu bölgelerde yerleşiyordu. İkinci bölge deniz yüzeyinden 950-1800 m yükseklikte bulunur ve maldarlıkla uğraşmak için daha uygundur. Buranın iklimi ılımlı-soğuk, yaz ve sonbaharı çok yağıntılı olur.¹³

Hanlığın ikinci kısmı dağ eteklerinde olup deniz yüzeyinden 300- 950 m yükseklikte bulunmaktadır. Karabağ bütün yönlerde güney- batıdan kuzeydoğuya doğru akan nehirlerin yarattığı derelerle parçalanır. Bu dereler ovalığa yaklaştıkça genişleyerek vadiler ve çukurluk oluştururlar. Dağlık ve düzenlik kısmının iklim koşullarına sahip olan dağ eteği bölgesi hanlığın nispeten iyi yerleşmiş tarım-bahçecilik bölgesi idi.¹⁴

⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 73-74.

¹⁰ Saray, M. (1988). "Kafkas Araşdırmalarının Türkiyə İçin Önemi", Seriya I. Türkiyə: "Kafkas Araşdırmaları", 8.

¹¹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 75.

¹² Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 76.

¹³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 23.

¹⁴ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 23.

Üçüncü, düzlük kısmı düzlükten ve çöllükten (Mil düzü) oluşur. Düzlük Karaçayın mensepinden başlayarak Araz nehrinden Hudaferin köprüsüne kadar olan arazini kaplamaktadır. Deniz yüzeyinden 150-300 m yükseklikte bulunan bu bölgede tarım, ipekçilik ve bahçecilik yaygındı. Bu bölgenin iklimi daha kuru olduğundan tarımda yapay suvarmadan kullanıyorlardı. Yirmi dört, Cavanşir, 1. ve 2. Kebirli, Otuziki, Tekle-Mugan, Dizak-Cavanşir ve Arazlar mahalları düzen bölgede bulunuyordu. Hekeri, Bergüşad, Gavundur ve Basit nehirlerinin döküldüğü yere yakın dar vadiler vardı. Bütün bu araziler verimlilikleri açısından farklıydı.¹⁵

Karabağ toprağı çok çeşitlidir: dağlık bölge Karatorpak (Güney Mehri mahalının toprakları dışında, burada toprak taşı); Hekeri, Çavundur ve Basit düzlükleri dışında düzlük bölgede toprak killi, kumlu ve kısmen şoran¹⁶ topraklardır. Dağlık bölgelerde iklim ılıman olduğundan sadece buğday, arpa, perinç, keten ve kısmen darı yetiştirmek mümkün idi. Düzlük bölgesi ise sıcak iklime sahip bütün bitkileri yetiştirmeye olanak veriyordu. Kullanıma uygun topraklar hanlığın Dizak, Zengezur, Sisyan, Tativ, Çavundur ve Bergüşad mahallarında idi.¹⁷

Hanlığın çiftlik hayatında Terter çayı büyük rol oynuyordu, düznük bölümünde Terter çayından 140 köyün ekim alanları suvarılırdı. Karabağ dağlarının batı yamaçlarından akıp Araza dökülen Hekeri nehrinin suyundan 33 köyün tarlaları faydalanırdı. Kür çayına dökülen Haçın çayının suyu ile birkaç köy, Gargarçay aracılığıyla 42, Bazarçay aracılığıyla 22 köyün tarlasını sulamak mümkündü.¹⁸

İki taraftan akan Kür ve Aras nehirlerinin ekonomik önemi az idi. Çünkü Kür nehrinin kıyıları dik ve sert, Araz ise yüksek kayaların arası ile dar yatakla akıyordu. Karabağda bu çaylardan başka çaylarda vardır. Gargar, Karaçay, Kürekçay, Mehri, Basit, Malvalin, Çavundur, veya Kapan, Hekeri, Haçın, Hanaşın, Cevizçay Araza dökülür. Kaynağını Sarıdağdan götüren Mehriye sağ taraftan Zuvar, Hout ve Kalahan gibi küçük çaylar dökülür.

¹⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 77.

¹⁶ tuzlu.

¹⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 77.

¹⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 25.

Soldan Mehriye Gıoşsa ve Barşnazur nehirleri dökülür. Şeşkirt dağından başlayan Basit çayı Çavundur mahalına çıkarak (Kapançayın kaynağından 4 verest yukarıda) Araza dökülür. Gülistan anlaşmasından sonra Türkmençay anlaşması bağlanan döneme kadar Rusya ile İran arasında sınır rolünü oynayan Çavundur veya Kapançay Kapan mahalında Kapıcık dağından başlıyor ve sağ taraftan Saharsu, Bisdırgın, Ausu, Sıralurd, Arsud, Tohaş, Dev, Kılızur, Bığ, Kerhana, Güztgün ve Geçili çaylarını alır. Yukarı akasında Gınlı adlandırılan Hekeri çayı Hacısamlı mahalında iki nehirden - Şalva ve Elekçiden oluşur ve (Şerifan köyünün yanında) Araza dökülür. Bazarçay Sarıdere dağından başlıyor, kaynağına yakın Bergüşad denir. Haçınçay Haçın mahalındaki dağlardan, Cevizliçay Dizak mahalındaki dağlardan başlar. Gargarçay Şuşa yakınlarında üç küçük çayın (Helfeli, Ballica ve Hocalı) çaylarının birleşmesinden oluşur. Hanlığın çok önemli nehri olan Terter Hacısanlı ilçesinde iki küçük çayının (İstisu ve Zeylik) birleşmesinden oluşur ve Küre dökülür. İnceçay Gilebörd mahalında Gülistan Dağı'ndan başlar ve Yirmi dört mahalının köylerine yayılır. Kardbey Çilebörd mahalındaki Murovdağdan başlayıp Karaçınar Nehri yanında iki kola - Goran ve Kürekçaya ayrılır. Goran Küre dökülür. Karabağ çayları gemicilik için uygun değildir. Kür, Araz, Haçın ve Bazarçay çaylarında çok sayıda balık avlamak mümkündü. Hekeri ve Bergüşad nehirlerinin kaynaklarında yeterince iri kızıl balıklarına, rastlamak olurdu.¹⁹

Sulama için en uygun çaylar aşağıdakılardır: Terter 137 köyü, Gargar 42 köyü, Bazarçay 22 köyü,, Hekeri 33 köyü, Kapançay, veya Çavundurçay 12 köyü, Gendalaş 7 köyü su ile sağlıyordu.²⁰

Hanlığın hayvanlar alemi farklı idi. Burada Kafkas geyiğın, ceylanlar, dağ keçilerine, ayılara, canavarlara, yabani domuzlara, tilkilere, vaşak, tavşanlara rastlamak olurdu. Kuşlardan kartal, sülün, atmaca yaygındı.²¹

Bölgede zengin yeraltı kaynakları olmasına rağmen, birçoğu hala keşfedilmemiş ve halk tarafından bilinmemektedir. Mineraller bakır cevheri, kireçtaşı, değirmen taşları için

¹⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 78.

²⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 78.

²¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 25.

kullanılan taşlar, seramik için kil, kılıç ve hançerlerin süslemesinde kullanılan kuvars biliniyordu.²²

Hanlık biraz acı tamı olan göl tuzu elde ediliyordu. Büyük ve küçük baş hayvanları, atları, koyunları ve balığı tuzlamak için Nahçıvan tuzu kullanılıyordu.²³

Karabağ hanlığında ulaşım yolları çok zayıf gelişmiştir. Üç yararlı büyük yol vardı. Bu yollardan biri Şuşadan Gence'ye, diğeri Şuşadan Şekiye, üçüncüsü İran'a uzanıyordu. Araz üzerinde büyük, henüz 1027 yılında inşa edilmiş ve taştan inşa olunmuş Hudaferin köprüsü salınmıştı. Bu üç büyük yoldan baska bir yol Şuşadan Gorusa geçmekle Nahçıvan'a, diğeri Şuşadan Verende melikliyinın üzerinden geçmekle Ordubad ve Erivan'a uzanıyordu.²⁴ Şuşadan Üçkovak (Ağdaş) köyüne giden yolun önemli ticari önemi vardı. Çeşitli ulaşım araçları kullanılıyordu. At, deve, eşek ve katır başlıca araç idi.²⁵

2.1.3. Karabağın etnik yapısı

Etnografyacıların ve Toponyist alimlerin büyük çoğunluğu Karabağ'ın etnik yapısı hakkında bilgi verirken MS yaklaşık birinci binyılda mevcut olmuş etnik durumu esas tutuyorlar. Birinci binyıla ait kaynaklarda Kür nehrinin güney kesmindeki bölgede sadece Alban, Sak, Gargar, Savd ve Uti adları ile bilinen kabileler hakkında bilgi verilir. Erken ve orta çağlarda Karabağ'da Aran, Terter, Dongar, Peçenek, Hun, Goros (Horos), Verende, Tuğ ve diğeri Türk kabileleri yaşamışlardır.²⁶ Alban kabilelerinin bir kısmı Karabağ'da yerleşmişler. Alban etnosunu yansıtan toponimlerin Karabağ'da bugüne kadar kalması bunu aydın surette isbat ediyor.²⁷

Karabağ'ın belirli bir kısmı bir zamanlar Uti adlandırılmıştı. Bu o bölgede yaşayan Uti boylarının yaşadığını kanıtıyor. Utiler de eski Albanya kabilelerinden biri olmuş ve Gargarlara nispeten daha geniş alana yerleşmişler. Gargarlar da Karabağ'ın etnik kimliğine

²² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 30.

²³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 80.

²⁴ Azərbaycan Tarixi 7-ci cildə. (3-cü cild). (2007). Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 412.

²⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 81.

²⁶ Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 58.

²⁷ Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 59.

dahil idiler. Son antik ve ilk ortaçağ dönemlerinde Karabağ'ın bir parçası Gargarlar ülkesi adlandırılmıştır.²⁸ Karabağ'ın köklü nüfusu Türkçe konuşan - Gargarlar, Hunlar, Goroslar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Hazarlar idiler. Bütün bunlar gösteriyor ki, "Arsahın-Karabağ'ın yerel nüfusu Kafkas dilli kabileler veya ermeniler olmamışlardır. Burada hep Türk tayfaları yaşamışlardır."²⁹

2.1.4. Karabağın etimoloji yapısı

Karabağ'ın etimolojisi hakkında çeşitli düşünceler mevcuttur. Karabağ'ın etimolojisi hakkında görüşlerini bildirenlerin hepsi Karabağ'ı ülke veya düzenlik olarak tasavvur etmiş "bağ" bazen "orman" olarak kabul etmişlerdir. Karabağ'ın etimolojisi hakkında görüşlerini söyleyen yazarları şaşırtan "siyah" sözü olmuştur. Toponymistlerin çoğunluğu "siyah"ı renk gibi anladıklarından, Karabağ'ı "siyah üzümlü", "siyah yapraklı" bahçe gibi anlatmaya gayret göstermişlerdir. Cumhuriyetimizin toponimiyasında siyah ile başlayan coğrafi isimlerin araştırılması siyahın vaktiyle "renk", "ağır", "batı", "büyük", "iğit", "kalın", "yoğun", "çoğul", anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.³⁰

Şimdi ise, Karabağ sözünün anlamı hakkında. Bu kelimenin anlamı üzerine yorum yapanlar, siyah'ın anlamını hep renk adı gibi düşündükleri için, ismin doğru anlamını izah edememişlerdir. Bağa niçin siyah densin? Bu soru mantıklı bir şekilde cevaplanmadı. Azerbaycan topoğrafisi alanındaki son araştırmalar sonucunda, "siyah" ın birçok anlamı tanımlanmıştır; bunlardan biri "kalın", "sıkı" anlamına gelir. Buna göre neredeyse Aras nehrinin kıyısındaki Karabağ şehri son derecede bağlı-bahçeli olduğundan böyle adlandırılmıştır.³¹

Karabağ toponimikası ile ilgili daha bir örnek. "Karabağ" terimi "halk ve bağ", "büyük bağ", "şifalı bağ" gibi anlamları taşımaktadır. Bu ismin Azerbaycan'ın Kür ve Aras nehirleri arasındaki manzaralı bölgelere teşmil olunması Moğol - Türk kabilelerinin ülkeye gelmeleri ile bağlantılıdır. Bu bölge Kafkasya Albaniyasının tarihi arazisi olup, özellikle de Arsah, Sünik, Uti, Sakasena ve Paytakaran vilayetlerini kapsıyordu ve bu adla da tanınıyordu.³²

²⁸ Göyüşov, R. (1993). Qarabağın keçmişinə səyahət. Azərbaycan: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 4.

²⁹ Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 126.

³⁰ Xəlilov, X. (1992). Qarabağın elat dünyası. Azərbaycan: "Azərənşr" 14.

³¹ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 25-26.

³² Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 26.

Karabağ toponimini peçenek-kengerlilerin bir kolu olan Karabay (Karabağ) tayfasının adı ile ilişkilendirirler.³³ V.Piriyev yazıyor ki, bu terime Kuzey Kafkasya, Türkmənistan, Özbekistan, Afganistan vb. ülkelerde rastlayabiliriz. Ayrıca, Karabağ isimli yer Azerbaycan'ın birkaç bölgesinde mevcut olmuştur. Onları birbirinden ayırmak için bilinen ada coğrafi mekanın adı ilave ediliyordu. Karabağ bu dönemin kaynaklarında “Arran Karabağ” olarak gösteriliyordu.³⁴

2.1.5. Karabağ adının kullanımı

Şimdi ise, Azerbaycan'ın toponymistlerinin Karabağ'ın toponimiyası hakkında elde ettikleri bilimsel sonuçlara bakalım. Araştırmacı toponymist alim Ş.Şadiyev, Karabağ kelimesinin 7. yüzyıldan beri kullanıldığını yazmaktadır. Bu söz eski tarihi kitaplarda çeşitli şekillerde yazılır. Muhtemelen, böyle kitapların yazarları Karabağ sözünü bazen değiştirerek ulusal telaffuzlarına uyarlamıştır, bazen de başka halkların Karabağ'a verdikleri isimlerle değiştirmişler. Karabağ, Azerbaycan'ın belirli coğrafi bölgelerine verilen tarihi-geleneksel bir isimdir. Azerbaycan diline ait siyah ve bahçe kelimelerden oluşur. Anlamları kolay anlaşılan siyah sıfatı ve bahçe ismi birleşerek içerik itibarıyla bileşik bir kelime - Karabağ sözünü oluşturmuştur.³⁵

“Karabağ” toponimi hakkında değerli fikirler söyleyenlerden biri de coğrafyacı Remzi Yüzbaşovdur. Remzi Yüzbaşov Karabağ adı ilk kez VII. yüzyıldan ve Karabağ adının artık bir eyalet ismi olarak ise XIII. yüzyıldan işletilmesinden bahsediyor. Remzi Yüzbaşov Dağlık Karabağ bölgesinde 228 yerleşim bölgesini, 28 su nesnesi adını, 33 oronim³⁶ toplam 239 toponime dayanarak tahlil etmiş ve pratik bilimsel sonuçlar elde etmiştir. Yapılan bilimsel araştırmalar gösterir ki, bu isimlerin başlangıcı vaktiyle Aras nehrinin kıyısında bulunan Karabağ şehri mevcut olmuştur. Bu şehrin XVII yüzyılın ilk yarısına kadar mevcut olması hakkında kesin kartografik bilgi elde edilmiştir. XVII. yüzyılın ilk yarısında, Alman gezgin Adam Oleari tarafından çizilen “İran saltanatı” isimli haritada Karabağ yerleşim birimi 390 kuzey enlem ile 890/20 doğu dairesinin kesiştiği noktada gösterilir. Haritada Güney Azerbaycan'dan geçen ve Karasu nehrinin yatağı yakınlığı ile

³³ Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 96-99.

³⁴ Пириев, В. (2005). Карабах в 18-19 веках: притязания армян и историческая правда. “Кюречайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 58.

³⁵ Şadiyev, Ş. (1963). Qarabağ sözünün mənası. Azərbaycan: “Elm və Həyat” Jurnalı, №3, 15.

³⁶ Oronim-Coğrafiya ilmine ait olup dağların tümünə verilen addır.

uzanarak, Küçük Kafkasya dahil olan önemli bir ticaret yolunun Karabağ kentinden geçtiği gösteriliyor. Bu şehir XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşanan savaşlar sonucunda dağılıp yok olmuştur. Şehir adının büyük bir araziye verilmesi onun önemli bir ticaret merkezi ve ulaşım kavşağı olduğunu gösteriyor. Şehir ne kadar yaşamıştır? Elbette bu soruya arkeologlarımız gelecekte daha kesin cevap vereceklerdir. Biz ise Karabağ sözünün VII. yüzyıldan mevcut olduğunu dikkate alıp, onun 1000 yıldan fazla ömür sürdüğünü söyleyebiliriz.³⁷

2.2. Hanlık Kurulana Kadar Karabağ

2.2.1. M.Ö. IV.-I. Yüzyıllarda karabağ toprakları

M.Ö. I. binyılda Karabağ toprakları muhtemelen öncelikle Med imparatorluğunun terkinde olmuş ve sonra Ahemeniş İmparatorluğunun XIV satraplığına³⁸ dahil edilmiştir. Karabağ topraklarında yaşayan Albanya³⁹ tayfaları M.Ö. IV. yüzyılda Atropatena devletinden bağımsız olmuşlardır.⁴⁰

2.2.2. 6-7. Yüzyıllarda karabağ toprakları

Karabağ 551 yılından Albanya katolikosunun⁴¹ devamlı ikametgah yerine, 630'dan itibaren ise Mihraniler sülalesinden olan büyük Albanya hükümdarları Varaz Grigorun, Cavanşirin ve başkalarının ikametgah yerine çevriliyor. Karabağ'ın ortaçağ tarihi döneminde Karabağ'da bazı devlet kurumları teşekkül bulmuştur. Bunlar küçük devlet kurumları olmalarına rağmen tarihte çok büyük role sahip olmuşlardır. Girdiman knyazlığı Haçın knyazlığı ve Karabağ Hanlığı bu açıdan dikkat çekicidir.⁴²

³⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 19, 21.

³⁸ Satraplık, İran medeniyetinde ülke topraklarının ayrıldığı idari birimlere (eyaletlere) verilen ad veya Persler'in valilik atamaları olarak da adlandırabileceğimiz sistemdir.

³⁹ Albanya ya da Albania bugünkü Azerbaycan ile Dağıstan'ın güneyini kapsayan eski bir krallık. M.Ö.3. ve 4. Yüzyıllarda kurulmuş. 705 yılında ise Araplar tarafından yıkılmıştır.

⁴⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 19, 21.

⁴¹ Alban Kilisesi.

⁴² Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 27,28.

2.2.3. 8. Yüzyılda Karabağ Toprakları

Karabağ VIII. yüzyılın başlarına kadar Albanya devletinin bir parçası olmuştur. Daha sonra Arap halifeliğın terribine katıldı. Karabağ'ın düzen topraklarında yaşayanlar İslam'ı kabul etmiş, fakat dağ bölgelerinde yaşayan albanlar kendi Hristiyan inançlarında kalmış ve kendi hakimlerine - Mehraniler sülalesinden olan knyazlara tabi idiler. Arap işgalinden sonra esasen düzenlikte bulunan arazi Uti, Aran, Arsah ve Agvan adlandırılmış, “Karabağ” istilahi ise yaklaşık XII. yüzyıldan itibaren kullanılmağa başlamıştır.⁴³

Karabağ'ın “Orhistena” ve sonra “Arsah” coğrafi isminin verilmiş olduğunu antik yazarların kitaplarına, eserlerine atıf yaparak araştırmacı F. Memmedova kaydeder.⁴⁴

2.2.4. 9-12. Yüzyıllarda karabağ toprakları

IX. yüzyılda Mehraniler sülalesinden olan knyaz Grigori Hamama Karabağ'da Alban devletinin restorasyonunu beyan etmiş ve oğlu Saak-Seva babasının bu işi devam ettirdi. Bölgenin siyasi haritasında yeniden Albanya devleti yaranmış ancak bu kez onun arazisi bütün Kuzey Azerbaycanı değil, Karabağ bölgesini kapsamıştır.⁴⁵ IX. yüzyılın sonlarından Sâcoğulları, X yüzyıldan Müsâfiriler, XI-XII. yüzyılın başlarında ise Şeddadiler devletine tabi idi Karabağ toprakları.⁴⁶

2.2.5. 12-13. Yüzyıllarda karabağ toprakları

XII-XIII. yüzyıllarda, Karabağ'da bulunan Albanya devleti, Haçın devleti olarak tanınmıştır. Devletin en ünlü hükümdarı Mihrani hanedanından olan Hasan Celal olmuştur. Karabağ'ı kendi toprakları gibi özelleştiren ermeniler hazırda Hasan Celalı çarpıtılmış bir şekilde ermeni olarak tanımlıyorlar ve onun ismini Hasan Celalyan gibi gösteriyorlar. Oysa böyle bir isim herhangi bir tarihsel belgede belirtilmemiştir. Hasan Celal'in döneminde gelişen Albanya Haçın knyazlığı hatta anıtsal anıtlar inşa etmek mümkün olmuştur.

⁴³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 29.

⁴⁴ Мамедова, Ф. (2005). Истина о Карабахской проблеме. “Кюрекчайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 42.

⁴⁵ Мамедова, Ф. (2005). Истина О Карабахской проблеме. “Кюрекчайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 43.

⁴⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 25.

Bunlardan en ünlüsü ise Kanzasar Manastırıydı. Üzerinde “Albanyan”ın baş Kilisesi”, “Albanya halkı için” olan yazılara rağmen, ermeniler bu anıtı de çarpıtılmış bir şekilde Ermeni kilisesi olarak tanımlıyorlar.⁴⁷

Şu anda Kansazar kilise kompleksinde 84 taşlı yazıt bulunmaktadır. Karabağ'ın dağlık bölgesinde bulunan Ağdere bölgesinin Vengi köyünde bulunmaktadır. Bu mimarlık abidesi ortaçağ Albanya mimarlık sanatının nadir incisidir.⁴⁸

2.2.6. 13-14. Yüzyıllarda karabağ toprakları

XIII-XIV. yüzyıllarda Karabağ Azerbaycan'da yaşanan sosyal - politik olayların en önemli merkezlerinden biriydi. İlhanlılar ve Celayirliler devletlerinin hükümdarları hep Karabağ'da dinleniyorlardı. Gazan Han Argun Han Karabağ'da tahta çıkmıştı. Timur ve daha sonra Akkoyunlu hükümdarları da kışı Karabağ'da geçirmeyi severdi.⁴⁹

Karabağ XIII-XIV. yüzyıllarda Aranın “merkezi”, “kalbi”, “başkenti” olarak kabul ediliyordu. Karabağ bu dönemde bu toprakları: güneyde Aras Nehri, güney-batıda Hekeri Nehri, kuzey-batıda Zegemçay, kuzey ve kuzeydoğuda Kür Nehri, güneydoğuda Güştasviyi kapsıyordu. Karabağ'da bulunan Haçın knyazlığı XIII. yüzyılın başlarında Moğolların ve Harezmşah Celaledinin askeri yürüşlerine maruz kalmıştı. Buna rağmen, knyazlığın başkanı Hasan Celal onlarla konuşup anlaşarak Karabağı dağıntılardan kurtara bildi. Fakat 1261 yılında Moğollar Hasan Celali katlettiler, onun oğlu Celal Atabey iktidara gelse de, knyazlığı uzun süre korumak mümkün olmadı, 1287 yılında Haçın knyazlığı tarih sahnesinde ortadan kaldırıldı.⁵⁰

Karabağ, Timurun Azerbaycan'a yürüyüşlerinde özel bir yere sahiptir. Bu yürüyüşlerde, büyük Türk savaşçısının, Karabağ'da dinlenmesi, yapılanma ve imar çalışmalarının yürütmesi tarihin hafızasına kazınmıştır.⁵¹

⁴⁷ Мамедова, Ф. (2005). Истина О Карабагской проблеме. “Кюрекчайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 43-44.

⁴⁸ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 29.

⁴⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 26-27.

⁵⁰ Пириев, В. (2005). Карабах в 18-19 веках: притязания армян и историческая правда. Кюрекчайский договор-200. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 59, 60.

⁵¹ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 30.

2.2.7. 15. Yüzyılda karabağ toprakları

Karabağ XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türk devletlerinin topraklarına dahil oldu.⁵²

2.2.8. 16. Yüzyılda karabağ toprakları

XVI. yüzyılda Karabağ Azərbaycan Safevi devletinin tərkibinə katılmış və burada hətta ayrıca beylərbeylik Karabağ Beylərbeyliyi kuruldu.⁵³ Kudretli Safevi devletinin varlığı dövrlərində ermənilərin hər hansı bir ərazi davasından söz edilə bilməz. Gəncə, Karabağ Beylərbeyi'nin idari mərkəziydi və Araz və Kür ırmakları arasında, batıda Samxet dağları və Göyçə gölüne qədər uzanan geniş bir ərazini əhatə edirdi. Karabağ beylərbeyliyinə Berdə şəhəri, Ağstəba (bugünkü Ağstəfa), Bərgüşat, Arazbar, Cavanşir və digər bölgələr daxil idi.⁵⁴ Karabağ Beylərbeyisi vəzifəsinə gənəlliklə Safevələrin iktidara gəlməsinə yardım etmiş kızılbəş aşirətlərindən biri - Kaçar qəbiləsindən olan Ziyadoğulları nəslinin təmsilçiləri təyin olunuyordu. İlk Karabağ beylərbeyi, Şahverdi sultan Ziyadoğlu'dur (1551-1568).⁵⁵ Karabağ beylərbeyliyi'nin mərkəzi şəhəri Gəncə idi.⁵⁶ Gəncə-Karabağ əyaləti 7 sancak, 36 bölgəyə-nahiyyəyə bölünmüşdü. Bu məlumat 1593 ilin məlumatlarına görə yazılmışdır.⁵⁷

2.2.9. 17. Yüzyılda karabağ toprakları

XVII. yüzyılda Karabağ toprakları tənqəyin Karabağ Beylərbeyliyinin təbəçiliyində olmuş, burada yaşayan Türk-Müsləman nüfusu və mülklərin idarə etdiyi Albəniya-Hristiyan nüfusu beylərbeyinə tabi idi. Nüfusun tərkibində də heç bir dəyişiklik olmamışdır. Erməni alimləri yaləndan da olsa yazırlar ki, XVII. yüzyılda gəyənə ermənilərdən başqa heç

⁵² Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Mənasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 30.

⁵³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Mənasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 33.

⁵⁴ Рахмани, А. А. (1981). Азербайджан в конце 16 и в 17 века (1590-1700). Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 88.

⁵⁵ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: "Yazıçı" Nəşriyyatı, 27.

⁵⁶ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 39.

⁵⁷ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. (2000). Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 5.

kimse yaşamamıştır. Ama tarihsel kaynaklar açıkca gösteriyor ki, burada Türk tayfalarının nüfusu çoğunluk teşkil ediyor.⁵⁸

2.2.10. 18. Yüzyılda karabağ toprakları

XVIII. yüzyılın 20. yıllarının ortalarında Karabağ Beylerbeyinin arazisi Osmanlı İmparatorluğunun hökmü altında idi. Bu dönemde, bu bölge “Gence eyaleti” olarak adlandırıldı. Karabağ Beylerbeyi'nin toprakları, Gence Eyaletinin topraklarından daha büyüktü.⁵⁹

XVIII. yüzyılın başlarında Karabağ Osmanlıların hakimiyetine geçmiş ve sonuçta nüfusun etnik bünyesinde belirli değişiklikler olmuştur. 1727 yılında Osmanlı imparatorluğu tarafından hazırlanmış olan raporlara baktığımızda görüyoruz ki, Karabağ'ın dağlık bölgesinde 272 köyden 112-sini Müslüman nüfus terk etmiştir. O. Afandiyev'in görüşüne göre, bunun sebebi iki Türk imparatoru olan Osmanlı-Safevî arasında bölgede hakimiyet anlaşmazlıkları olmuştur; artı yazar yazıyor ki, Osmanlıların hakimiyeti sırasında Karabağ'ı esasen Şii Müslümanlar terk ediyor, Hristiyan nüfusa ise dokunulmuyordu.⁶⁰

XVIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan Safeviler devleti tarih sahnesinden silindi. Bu tarihî olaydan sonra, Azerbaycan'da güç mücadelesi arttı ve sonunda Afşarlar sülalesinin temsilcisi olan Nadir Şah Afşar, diğer güçlere karşı mücadelede büyük ün kazandı ve kendi konumunu önemli ölçüde güçlendirdi.⁶¹

1736 yılında Nadir Şah Afşar Muğanda şah ilan olundu. Bu olaydan sonra, Azerbaycan'ın bazı tayfaları Nadir'in şah ilan edilmesine karşı çıkıyor ve olumsuz tutum besliyorlardı. Bu alanda Ziyadoğlu soyundan olan Gence hanları özellikle seçiliyordu. Nadir Şah onun zamanında şah adaylığına karşı çıkmış olan Ziyadoğulları, Otuzikileri, Kebirleri, Cavanşirləri ağır cezaya mahkum etti. Nadir Şah saray görevlileri tarafından

⁵⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 34.

⁵⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 37.

⁶⁰ Эфендиев, О. (2005). Еще раз о так называемых “Карабахских меликствах”. “Кюрекчайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 15.

⁶¹ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 39.

Horasan yakınlarındaki Hanbusan yaylağında 1747 19 Haziran da (bazı bilgilere göre 9 Mayıs'ta) öldürüldü.⁶²

2.3. Azərbaycanda Hanlıqların Kuruluşu

2.3.1. Karabağ topraklarında gence ve karabağ hanlıqlarının yaranması

Nadir Şah öldürüldükten sonra onun yarattığı imparatorluk dağıldı. Nadir Şah imparatorluğunun çöküşünün bir sonucu olarak, Azərbaycan topraklarında Nadir Şaha qarşı çıkmış olan tayfalar tərəfindən dövlətlər kuruldu. Bu tayfaların yaratmış olduğu dövlətlər isə ayrı-ayrı hanlıqlar idi. Bu hanlıqların şahsında Azərbaycan topraklarında yeni bir dönmə hanlıqlar dönməsi başladı. Gence Hanlığı topraklarında iki hanlıq - Gence və Karabağ hanlıqları kuruldu. Bəylə, Azərbaycan topraklarında, yirmiye kadar bağımsız və yarı bağımsız hanlıqlar təşəkkül bularaq kəndi varlıqları uğruna tarix sahnesinə çıxtılar.⁶³

2.3.2. Karabağ hanlığının sınırları

Mirzə Camal Karabağ Hanlığı'nın sınırını yazmış olduğu kəndi eserində şöylə kaydetti: Güney tərəftən Hudaferin köprüsündən Kırık köprüye kadar Aras nehrri. Şimdi (Kırık köprü) Kazak, Şəmsəddin və Demirci Hasanlı cəmaati arasındadır və Rusya dövləti memurları onu Rusça “Krasnı Most”, yəni Altın köprü adlandırırlar. Doğu tərəftən Kür nehridir ki, Cavad köyündə Araz nehrinə kavuşaraq Həzar dənizinə dökülür. Kuzeydən Karabağ'ın Yelizavetpolla (Gence) sınırı Kür nehrinə kadar - Goran çayıdır və Kür nehrri çox yerden keçip Aras nehrinə ulaşır. Batıdan Küşbek, Salvartı və Erikli adlanan uca Karabağ dağlarıdır.⁶⁴

⁶² Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 40, 41.

⁶³ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 40, 41.

⁶⁴ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). 1747-1806-cı illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr (I cild). Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 122.

3. KARABAĞ HANLIĞININ SİYASİ TARİHİ

3.1. Safeviler Devletinin Yıkılışı ve Afşarlı Nadirin Şah İlan Edilmesi

18. yüzyılın başlarında Safeviler devleti zayıflamıştır.⁶⁵ Safevi Devleti topraklarının çoğu kısmı, XVIII. yüzyılın 20 yıllarında Afganların askeri saldırılarına maruz kalmış ve bu devletin diğer büyük bir kısmı ise Osmanlı İmparatorluğunun yönetimine dahil olmuştur. Diğer yerlerini ise Rusya işgal etmiştir. Azerbaycan'ın bir askeri lideri olan Nadir Şah Afşar, Güney Azerbaycan'daki merkezi gücü yönetmeye başladı. Afganları⁶⁶ Azerbaycan topraklarından sınır dışı etti. Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu Güney Azerbaycanı Nadir Şahın yönettiğini gördükten sonra Azerbaycan topraklarını terk etti. Mart 1736'da Nadir Şah, Kür ve Araz çaylarının birleştiği yerde – Cevat köyünde kendisini Şah ilan etti.⁶⁷ Karabağ'ın Ziyadoğlular, İyirmidörtler, Otuzikiler, Cavanşir ve başka elleri Nadirkulu Şah'ın 1736 yılında Muğanda geçirilmiş olan taç giyme töreni sırasında şahlık adaylığının aleyhine çıktılar ve şahlık tahtına yalnız Safeviler sülalesinden olan temsilcilerinin oturmasını ısrar ettiler. Nadir Şah tahtına oturduktan sonra onun şahlık adaylığının aleyhine çıkmalarına göre Karabağ'ın Ziyadoğlular, İyirmidörtler, Otuzikiler, Cavanşir ve başka ellerini cezalandırdı.⁶⁸ Ziyadoğlu'nun gücünü zayıflatmak için Nadir Şah onların haklarını kısıtladı ve Kazak ve Borçalı ellerini onların tabeliyinden çıkarıp, Kartlı çarına tabi kıldı.⁶⁹ Cavanşir, Otuziki ve Kebirli kabile birliklerini Horasan'ın Sarahs bölgesine sürgün ettirdi.⁷⁰ Nadir Şah, beylerbeylik idari bölümünü iptal ederek devletinde idari değişiklikler hayata geçirmiş oldu.⁷¹ Şirvan, Karabağ, Tebriz, Çukurset beylerbeyliklerini merkezi Tebriz şehri olmakla Azerbaycan vilayetine dahil etti ve bu vilayetin yönetimini, yerel Azerbaycan Bey ve Beylik

⁶⁵ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 64-65.

⁶⁶ Şimdiki Afganlar. Safevi devletinin zayıflamasından yararlanan Afganlar yoğunlaşmaya başladı. 1717 yılında Horasan Afganlar tarafından işgal edildi. Gilzayi Mir Üveys Hotaki, Kandaharın Safevi hakimi Gürgen hane karşı ayaklandı ve üzerine gönderilen Safevi ordusunu yendi. 1722 yılında Mir Üveysin oğlu Mir Mahmut Safevilerin başkenti İsfahanı ele geçirerek kendini İran Şahı ilan etti.

⁶⁷ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 39.

⁶⁸ Bünyadov, Z və Yusifov, Y (Redaktorlar). (1994). Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I. cild. Bakı: “Azərbaycan Dövlət” Nəşriyyatı, 531.

⁶⁹ Azərbaycan Tarixi 7-ci cildə. (3-cü cild). (2007). Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 348.

⁷⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 40.

⁷¹ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı, 31.

hakimleri üzerinde kontrolünü artırmak amacıyla, kardeşi İbrahim Hana tahsis ve havale etti.⁷²

Nadir Şah tarafından Karabağ Beylerbeyliyi ortadan kaldırıldıktan sonra Karabağ elatları⁷³ Horasan'a sürgün ettirilmiş ve Sarahsda onlara yerleşmek için mesken ayrılmıştır. Nadir şahın emri ile bu ellerin cesur adamları orduda hizmet etmeli idiler. Bu konuda Mirza Adıgözel Bey böğle yazıyor:

“Nadir Şah Cavanşirden askeri birlikler topladığında, İbrahim Halil ağanın reşadeti ve büyük oğlu Fezleli Beyi kendisine naib etti. Eşikağası görevine tayin etti. Çok geçmedi o, öldürüldü. Nadir Şah onun küçük kardeşi Penaheli beyi huzuruna çağırdı, eline çomak verdi, kıymetli ve değerli eşikağası elbisesi ile süsledi ve ağabeyinin mensebini ve görevini ona verdi. O, havale edilen işleri birkaç gün gerekli derecede sadakatle yerine getiriyordu. Fakat Nadir Şah'ın ona olan korkunç bakışlarından ve önyargılı tavrından anladı ki, o (şah) mutlaka böyle bir zirek olmuş olan delikanlının kökünü kesmekte ihmalkârlık ve böyle bir yiğit kişinin vücudunu ortadan kaldırmakta kahallık etmeyecektir”.⁷⁴

Karabağ ellerinin Horasan'a sürgünü Fezleli Bey ve kardeşi Penahali Bey iyi karşılamamıştı. Belki de, Fezleli Beyi Nadir Şah ele buna göre öldürtmüştü.⁷⁵ Fezleli Bey Nadir Şahın gösterişi ile öldürüldükten sonra, Fezleli Beyin kardeşi olan Panahali Bey artık Nadir Şah'ın sarayında kalamazdı ve ona göre de kaçmaya karar verdi. Penahali Han, Karabağ'a gelip kendi yüce soyuna mensup birkaç kişiyi kendisine arkadaş etti.⁷⁶ Horasan'dan Karabağ'a Panahali Bey 1737-1738'de kaçtı.⁷⁷ Nadir Şah, bu olayı duyar-duymaz Azerbaycan ve Şirvan Hanlarına çok sayıda hükümler yazdı. Bu hükümleri bir şekilde süvarilerin aracılığıyla gönderdi Penahalini yakalayıp onun huzuruna göndersinler. Fakat Penahali Beyi tutmak mümkün olmadı.⁷⁸ Penahali Bey eski arkadaşı olan şimdiki Zengezur bölgesinde yaşamış olan Kara Murtuza Beyin yanında bir süre kalmıştır.⁷⁹ Penahali Beyin büyük oğlu olan İbrahim Halil Bey o zamanlar yaklaşık on beş yaşında idi

⁷² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 39-40.

⁷³ Bir yurtt, bir arada yaşayan cemaat, halk

⁷⁴ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 36-38..

⁷⁵ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 66.

⁷⁶ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 38.

⁷⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 125.

⁷⁸ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 66.

⁷⁹ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 180.

ve Horasanda yaşıyordu. İbrahim Halil Bey bir süre sonra babası olan Panahali Beyin yanına- Karabağa geliyor.⁸⁰

3.2. Karabağ Hanlığının Kuruluş Devri (1748-1763)

3.2.1. Nadir Şah Afşar'ın ölümü ve penahali bey tarafından karabağ hanlığının kurulması

Nadir Şah 1747 yılının Haziran ayının 19-undan 20-sine geçildiği gece öldürüldü. Bu olaydan sonra Güney Azerbaycanda merkezi yönetim hareketsiz duruma düştü ve devlet sınırlarında, kısaca Azerbaycan'da Nadir Şaha karşı çıkan tayfalar tarafında küçük devletler-Hanlıklar kuruldu. Nadirin ölümünden sonra Azerbaycan topraklarında 20-ye yakın müstakil ve yarı müstakil Hanlıklar oluşmuştur.⁸¹ Nadir Şahın ölümünden sonra Penahali Bey 200-e kadar süvari taraftarları ile birlikte Karabağa gelmiş ve kendini Han ilan ederek Karabağ Hanlığını kurmuştur.⁸²

3.2.2. Penahali Han'ın mensup olduğu cavanşir tayfasının menşei hakkında

Şimdi ise, Karabağda bağımsız devlet kurmuş olan Penahali Han'ın mensup olduğu Cavanşir tayfasının menşei konusuna değinelim. Cavanşir tayfası Dizagin Cavansir elidir ve Türkistandan gelmiş olan Behmanli elinin bir kolu olan Sarıcalı oymağındandır.⁸³ Cavanşirlerin yaşamış olduğu oymaklardan biri de Sarıcalı oymağıdır. Bu oymak Dizag bölgesinde bulunuyor. Bu oymağın Sarıcalı olması ile alakadar olarak böyle rivayet var ki bu oymağın esaslarını belirlemiş olan Ali adlı şahsın saç renginden dolayı Sarıca Ali olarak çağrılması ile alakalıdır.⁸⁴ Ahmet Bey Cavanşir Penahali Hanın soy şeceresi hakkında bilgi verirken şöyle yazıyor: Penahali Han Hülagu Hanın torunlarından biri olan Argun Şahın soyundan olup, Araz çayı sahilinde Behmenli kasabasının yakınlarında Alagarga oymağında yaşamış olan Mehemed Han adlı birisi ceylan derisine yazılmış olan bir belgeye göre Kürekçay, Kür, Araz, Elince Çay ve Göyçe Göl arasındaki 200 km`ye kadar uzunluğu ve bu

⁸⁰ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb"Nəşriyyatı, 126.

⁸¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 30.

⁸² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 41.

⁸³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb"Nəşriyyatı, 125.

⁸⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 28.

kadar da eni olan Karabağ topraklarını satın almış ve uzun müddet bu yerden müstakil olarak istifade ederek sağlığında orayı üç oğlu arasında bölüşürmüştür.⁸⁵

3.2.3. Penahali Han devri (1748-1763)

Her bir Hanlığın meydana çıkmasının ve gelişmesinin belirli kendine has özgü yönleri olduğu gibi Karabağ Hanlığı'nın ortaya çıkışı ve oluşumu belli özelliklere sahiptir. Bakü, Tebriz, Şeki, Guba, Erdebil, Gence ve diğer Hanlıklar tarihsel siyasi, ekonomik ve kültürel merkez olarak gelişmiş kentlerin çevresinde yaranmışdısa, Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penahali Han yarattığı Hanlık için özel merkez, başkent da yaratmalı olmuştur.⁸⁶ Penahali Han Güney Azerbaycan sınırına kadar gitti. Bunun sebebi, Horasan'a sürgün edilmiş olan Cavanşir ve başka ellerin Horasandan göç ederek vatana gelmekte olduklarını duyup, kendi etrafdakilerle birlikte Karabağ ellerini karşılamak idi.⁸⁷

3.2.4. Bayat Kalesinin inşası

Karabağ Hanlığı arazisinde merkez, tehlike sırasında ise sığınak rolünü oynayabilecek önemli bir yerleşim birimi yoktu. Bu sebeple, Han'ın ilk işi güvenli bir kale inşa etmek oldu.⁸⁸ Bayat kalesinin inşası münasebetiyle Mirze Camal Karabaği yazıyor:

“Daha Karabağ'ın Hamse bölgeleri ona tabi olmadığı önce, Penah Han etraftaki Hanların kendi üzerine hücum ettikleri taktirde aile ve akrabalarının, yardımcı ve yakın adamlarının ve (el) büyüklerinin korunması için ellerin arasında münasip bir yerde kale yapılmasını uygun görmüştür. Meşveretden sonra, şimdi Kebirli bölgesi içinde olan Bayat kalesi yapılmıştır. Kısa bir zamanda sağlam hisar ve hendek, pazar, hamam ve cami inşa edilmiştir. Etrafta olan halk, hatta Penah Han'ın gelişmesini, saygı ve muhabbetini duyan Tebriz ve Erdebil vilayetlerinin bir çok ahalisi ve sanatkarları böylece aileleri ile birlikte gelip Bayat kalesinde yerleşmişlerdir. Bayat kalesi, 1161 yılında Hicri tarihiyle ve 1745 yılında Miladi tarihiyle inşa edilmiştir.”⁸⁹

⁸⁵ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 179-180.

⁸⁶ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı. 25.

⁸⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 126.

⁸⁸ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 42.

⁸⁹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 126-127.

Kuzey Azerbaycan Hanlıkları içerisinde bulunmuş olan Guba ve Karabağ Hanlıkları ile birlikte güçlü Hanlıktan biri de Şeki Hanlığı idi.⁹⁰ Dağlık Karabağ'ın Hristiyan meliklerini ve Karabağ'ı kendisine bağlı hale getirmek niyetinde olan Hacı Çelebi Han Şekili'yi Bayat kalesinin inşası çok rahatsız etmiştir.⁹¹ 1736 yılında yapılmış Mugan kurultayından sonra Karabağ'ın beş melikliyi (Hamse) iç işlerinde bağımsızlık vererek Karabağ Beylerbeyliğinin tabiliğinden çıkarıp bir başına Azerbaycan vilayeti hakimine tabi kılması, Nadir Şah'ın Karabağ Beylerbeyliyi karşı almış olduğu ceza tedbirlerinden biriydi.⁹²

3.2.5. Karabağ Hamse Meliklikleri hakkında

Şimdi ise Karabağ'da Hamse adı ile meşhur olan beş bölgenin her biri hakkında ayrı ayrı bilgi veriyim.

1. Dizak- Melik Yegan bu bölgenin melikidir Nadir Şah'ın saltanatı döneminde Lori'den kaçıp gelmiş ve Nadir Şah'ın emriyle meliklik tahtında oturup Nadir Şah'ın saygısını kazanmıştır.

2. Verende- Bu bölgenin meliki ise Melik Şahnezerliler olmuştur. Bunlar daha eski bir nesle mensup ve daha çok itibar sahibidirler. Asillari de Göyçe esilzadelerindendir. Sonra Göyçe bölgesinden kaçıp Karabağ'ın Verende bölgesine gelmiş ve bu bölgede yaşamışlar.

3. Haçın- Melikleri Hasan Celal evladıdır.

4. Çilebört- Melikleri Melik Allah Kuludur. Asillari Mağavizden gelmedir. Bunlar gelip Çilebörtde melik olmuş, Terter nehrinin ortasında vaki en sağlam bir memlekette yerleşmişlerdir.

5. Talış- Melikleri Melik Usub olmuştur. Asillari Şirvandan gelmedir. Bir süre Talış köyünde sakin olmuşlardır. Onlardan birçoğu defalarca melik olmuştur. Sonraları Melik Usub Gülistan kalesini işgal edip, oranın sakini olmuştur.⁹³

⁹⁰ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 67-68.

⁹¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 55.

⁹² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 43.

⁹³ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 43-44.

3.2.6. Penahali Hanın Kuzey ve Güney Azerbaycandaki Hanlıklar ile İlişkileri

3.2.6.1. Şekli Hacı Çelebi Han'ın Karabağ'a yürüşü

Siyasi bağımsızlık hülyasına düşmüş olan Karabağ meliklikleri Penahali Hanın güçlenip hakimiyetini bütün Karabağ topraklarına yaymasına karşı çıkmışlardır. Meliklikler Şeki Hanı Hacı Çelebiyi Penahali Hana karşı tahrik etmişlerdir. Hacı Çelebi, 1748 yılının sonlarında Şirvan kuvvetleri ile beraber Penahali Hanı ortadan kaldırmak için Bayat kalesine hücum etmiştir. Kale kuşatılmış, ancak bir ay kuşatılmış olan kale teslim olmamıştır. Mücadelede mağlup edilen ve maksadına ulaşmayan Hacı Çelebi Han geri dönerken şöyle demiştir: “Penahali Han bu zamana kadar bir sikkesiz gümüş idi, biz geldik sikke vurduk ve geri döndük”.⁹⁴

3.2.6.2. Penahali Hanın diğer Kuzey ve Güney Azerbaycandaki hanlıklar ile ilişkileri

1749-50 yılları arasında Penahali Han Gence'ye hücum etti ve şehrin belli bir kısmını ele geçirdi. Bu zaman Şekli Hacı Çelebi Hanı ve Carlıları Genceli Şahverdi Han yardıma çağırdı. Fakat yardıma gelmiş olan Şekli Hacı Çelebi Han ve Carlılar ile Penahali Han onlarla anlaştı ve bu anlaşmadan sonra onlar geri döndüler. Zor durumda olan Genceli Şahverdi Han Gürcü çarları I Teymuraz ve II İrakliden yardım istedi. Gürcü çarları I Teymuraz ve II İrakli bu yardım çağrısına olumlu cevap vererek Şahverdi Han'ın yardımına geldiler. Sebep ise, Karabağ Hanının Genceni tuttuktan sonra Gürcülerin işgal ettikleri Kazak ve Borçalı ellerini Gücülerden talep edeceğinden rahatsız olmaları idi. Penahali Han durumun gerginleştirmesini gören Şahverdi Handan 450 tümen bac alıp geri döndü.⁹⁵

Şirvan, Şeki, Gence, Erivan, Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ hanları Penahali Han'ın yanına elçi ve mektup gönderip, onunla dost ve müttefik olmak istediklerini bildirirdiler. Penahali Han, Hanların bazıları ile akraba oldu. Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ hakimlerinin hükmü altında olan Nahçıvan'ın Zengezur, Tebriz'in Gafan Karadağın Çıldur ve Megri mahallarına el uzatarak tamamına sahip oldu. Onları Karabağ'ın başka reiiyyetlerine katarak, hepsine melikler ve sultanlar tayin edildi. Belirli bir süre, Panahali Han'ın Gence, İrevan,

⁹⁴ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 40-41.

⁹⁵ Əhmədov, Q, Əliyev, F, Məmmədov, A, Novruzov, T, Fərzəliyev, Ş. (Redaktorlar). (1994). Gəncə (Tarixi Oçerk), Bakı: “Elm” Nəşriyyatı, 39.

Nahçıvan ve özellikle de Erdebil Hanlıkları üzerinde güçlü bir etkisi oldu. O, “Sarıçalı Dergahkulu Beyi Erdebile hakim tayin etti. Gence hanzadelerinden keyfi istediği kişiyi hükümet işine tayin ediyor, istemediğini ise görevinden uzaklaştırıyordu. Penah Han vilayetin hanlarının çocuklarından bazılarını rehin adı ile getirip, Şahbulağı kalesinde saklıyordu”.⁹⁶

3.2.7. Penahali Hanın Hamse Meliklerinin Bölüşürücülük Faaliyetine Karşı Mücadelesi

Penahali Hanın itibarının ve nüfuzunun artmasının sebeplerinden biride kendisinden kat kat güçlü olan düşmanlar karşısında zafer kazanması idi.⁹⁷ Bundan sonra, Panahali Han, Hamse meliklerinin bölüşürücülük faaliyetine karşı mücadeleye başladı.⁹⁸ Hamse Meliklerden biri olan Verende Meliki Şahnezer kendi amcası olan Hüsnünü (Osip) öldürüp hakimiyete geldiğinden, diğer melikler ile adavetde idiler. Karabağın diğer dört Meliki Şahnezeri Verende meliki olarak tanımadılar ve dört melik birleşip Verende Melikine hücum etmişler, ancak Verende Melikine galip gelememişler. Daha sonra ise dört melik kış mevsiminin geldiği için kendi topraklarına geri dönmüşler ve bahar mevsiminde tekrar olarak Verende Melikine karşı saldırıya geçmek kararını almışlar. Bu olaydan sonra korkuya düşmüş olan Verende Meliki Karabağ Hanı olan Penahali Han ile münasibet kurmuştur.⁹⁹ Verende Meliki olan Melik Şahnezer kendi isteği ile Penaheli Han'ın hakimiyetini kabul etti ve hatta kendi kızı olan Hürizadı Han'ın oğlu İbrahim Halil ağaya verdi. Haçın melikini ortadan kaldırmak için Penahali Han Hındırstan köy ağası olan Mirzehanı çağırıp bildirdi ki, eğer o, Haçın meliki olmuş olan Allahverdini yakalayıp onlara teslim verirse, karşılığında kendisi melik rütbesi alabilir. Böylece, Haçın Melikide Karabağ Han'dan bağımlı hale geldi.¹⁰⁰ Haçın meliki Ulubab Balıca oymağı yanında keskin direniş gösterdikten sonra erkek çocukları ile birlikte kılınçtan geçirildi. Dizak meliki Yegan da kendi oğulları ve akrabaları ile birlikte keskin direnmiş, ama onların bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı ise İslam

⁹⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 129-130.

⁹⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 33.

⁹⁸ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 44.

⁹⁹ Аракелян А. (1938). “Карабах до завоевания российским царизмом”. Исторический Журнал, №1,2 (68-78), 75.

¹⁰⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 44-45.

dinini kabul etmişti. Çilebört meliki Allahkulu Penaheli Hana tabi oldu.¹⁰¹ Ancak, bu olaydan bir süre sonra Çilebört meliki Hatam Talış bölgesinde hakimiyeti ele geçirmiş melik Usubla ittifaka girerek Penaheli hana karşı mücadeleye başladı. Sonuçta onlar yenilgiye uğrayıp Gence hanlığına kaçtılar ve 7 yıl Şemkir bölgesinde yaşadılar. Yalnız Karabağ Hanına itaat gösterdiklerini bildirdikten sonra onlara geri dönmek izni verildi.¹⁰²

3.2.8. Şah Bulağı Kalesinin İnşası

Bayat savaşından sonra Panahali Han gördü ki, Karabağ Hanlığına daha itibarlı kale lazımdır. Bayat kalesinde uzun süre büyük askeri güç bulundurmak mümkün değildi. Bunun sebebi, Bayat kalesinin mevkiî zayıf olması ve iklimin sıcak olmasıydı. Şah Bulağı Kalesi 20 Kasım 1751 - 7 Kasım 1752 yıllarında inşa edilmiştir.¹⁰³ Şah Bulağı kalesinin inşası ile ilgili olarak Mirza Camal Cavanşir şunları yazıyor: Penahali Han Haçın melikliyinin düşmanlığına, fitne-fesadlarına silah yoluyla son koyduktan sonra Şah Bulağı adı ile meşhur olan Terneküt kalesinin binasını koydu. Hanın müşavirleri olan Han sarayında görev yapmış olan yakın çalışanlarının tavsiyesi ile Bayat kalesi terk edildi. Şah Bulağındaki büyük çeşme yanında kale inşa edildi, onun etrafında yüksek yerler boyunca yüksek kale duvarları örüldü, pazar, çarsu, hamam ve cami yaptırıldı. 1751-1752 yılları, ellerinin cemaatinin bütün evleri-büyüklerin, sanatkârların, Han'ın yakın adamlarının ve hizmetçilerinin (ailesi) Şah Bulağı kalesine göçürüldü.¹⁰⁴ Şah Bulağı kalesinin inşası ile ilgili olarak Mirza Adıgözel Bey ise şunları yazmıştır: Bundan sonra Penah Han düşündü ki, ben yeni ev yapmış adamım. Cavanşir ve Otuziki elatı, toplulukları ve Hamse melikleri bana düşmandırlar. Ben gerek sağlam bir yerde mesken, ev ve menzil tutam. Düşmanı def etmekte tembellik ve fesat ehli ile mücadelede dikkatsizlik etmemeliyim. Bu sebeble Bayat şehrini, kalesini dağıttı ve gelip bir tepenin eteğinde Şah Bulağı adı ile meşhur olan Ternekütte bir kale inşa etmiştir. Taş ve kalkerlerden cami, ev, çarsu, hamam diktirir. Bu işleri 1752 yılında bitirerek, oraya yerleşti ve orayı kendine mesken etti.¹⁰⁵ Mir Mehdi Hezani: Panahali Han Bayat kalesinde 4-5 yıl

¹⁰¹ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 181.

¹⁰² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 45.

¹⁰³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 45.

¹⁰⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 127-128.

¹⁰⁵ Mirzə Adıgözel bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 41.

yaşamıştır. Ve daha sonra Mir Mehdi Hazani Karabağ hanı olan Panahali Hanın Bayat kalesinden Şah Bulağı kalesine göç etdib yerleşmesinin sebebini açıklayarak şunları yazmıştır: Bayat kalesi aranda bölgesinde yerleştiyine göre yaz mevsiminde hanlığın ahalisi o çevrede durmayıp yaylaya köç etdiyinden zarûret olduğu zaman onlara el yetişmirdi.¹⁰⁶

3.2.9. Karabağ Hanlığının sınırları

Karabağda yaşamış ve Panahali Hana karşı çıkmış olan Hamse melikler Panahali Hana tabi olunca, Karabağ Hanlığının etrafında yaşamış olan göçebelerin bir kısmı gönüllü olarak ve bir kısmı ise zor kullanılarak Panahali Hanın hakimiyetini kabul etmişlerdir. Bu tarihi olaydan sonra Karabağ Hanı olan Panahali Han hakimiyetini etraf topraklara yaymaya başladı. Karadağ, Gence, Erdebil ve Nahçıvan hanlıklarını kontrolü altına alarak, Karabağ Hanlığının sınırlarını güney-doğu ve güney-batı taraflarına genişletmiş, Tatev, Sisyan, Megri, Kafan bölgelerini kendisine tabi kıldı.¹⁰⁷ Mirza Adıgözel Bey Karabağ Hanlığının devlet sınırları konusunda bunları yazmıştır:

”Megri, Güney bölgelerini Berguşaya kadat Karadağ Hakimiyyetinin elinden alıp kendisine tabi hale getirmiştir. Tatev ve Sisyan bölgelerini Nahçıvan Hakiminden, Zengezur ve Kapan bölgelerini Tebriz beylerbeylinden almıştır. Kolanıların meskeni olan, Uşacık köyünden Göyçe sınırına kadar Terter çayı sahilindeki yerleri İravan hakiminden almıştır. Gence hakimlerine ait ve Hudaferin köprüsünden Kürek çayına kadar olan yerleri de ele geçirmiştir”.¹⁰⁸

Mirza Adıgözel Bey'in tarihsel bilgileri Karabağ Hanlığı'nın tarihi-coğrafi mevkimi hakkında bir fikir oluştursa da, Karabağ Hanlığı'nın sınırlarını kesin olarak ancak bu materyaller bazında Karabağ Hanlığın bütün yönlerden sınırlarını net tanımlamak mümkün değildir.¹⁰⁹ Mirza Camal Karabaği Karabağ Hanlığı'nın sınırlarını şöyle yazıyor:

“Hanlığın güneyde Hudaferin köprüsü'nden Aras'ın Küre döküldüğü yere gibi, batıda Hudaferin köprüsü'nden kuzeye doğru Küşbek, Salvartı ve Erikli isimli yüce Karabağ

¹⁰⁶ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabi-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 134.

¹⁰⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 35.

¹⁰⁸ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 41.

¹⁰⁹ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 99.

dağlarından keçərək Kırık köprüyə kadar uzanır, Kürün Arasla birləşdiyi yerden başlayıp yuxarı bakacaq davam edərək Gence Hanlığı ilə sınırlı idi”.¹¹⁰

Rızakulu Bey Mirza Camal oğlu Karabağ Hanlığı'nın sınırları haqqında kendi yazmış olduğu eserində şunları yazıyor:

“Karabağ'ın belirlənən sınırı güney taraftan Aras çayı və kuzey tarafdən Gence sınırında olan Kür çayıdır. Karabağ vilayətinin genişliyi bu iki nehir arasındakı məsafədən ibarəttir. Hanlar dönmində ölçülüp hesablandıqında görə 26 mildir (1 mil 7 verstdir). Doğu taraftan Cavad kendi və Batı yandan Küşbek, Salvartı və Erikli adlanan Karabağ dağlarıdır. Karabağ vilayətinin uzununu oluşturan bu dağların yüksəkliyi 39 mildir”.¹¹¹

Mirza Rahim Fəna isə Karabağ hanlığının sınırlarını böglə təsəfir ediyor: Karabağ Hanlığının sınırları güney taraftan bəkir mādənliyi olan Kapan dağları boyunca doğuya - Aras çayınadək uzanır, oradan Aras boyunca doğuya doğru Aras ilə Kür çaylarının kəvuştüyü yer olan, “Kalegayın” adlı kasabaya gibi uzanıyordu. Oradan batıya doğru Duzdağ yamacında bulunmuş olan Türyan çay adlı yerədək, sonra Goran Murovdəğın eteğindəki Molla Vəledli mülkündək, oradan da Kara Çınar mülklerini kapsamış və yuxarı bakacaq şəkildə güneyə doğru dağın karlı-buzlu eteklərinə kadar davam ediyordu və Aras çayına ulaşığıyordu.¹¹² Daha bir fikrə görə, Karabağ Hanlığının dəvlət sınırları: kuzey-batıda Kürəkçay və Karaçay boyunca Gence hanlığı ilə, güney-batıda Nəhçivan, batıda İrevan, kuzeydə Şeki və Şamahı, güney-dəğuda Tebriz və Erdebil hanlıqları ilə sınırlı idi. Bunu da bəlihtelim ki, Karabağ Hanlığı güneydə öncəliklə Karadağ hanlığı ilə sınırlı idi.¹¹³ Başka bir fikrə görə isə, Karabağ Hanlığı Şeki, Gence, Erivan, Nəhçivan, Karadağ, Cəvat və Şamahı hanlıqları ilə sınırlı idi.¹¹⁴

¹¹⁰ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 122.

¹¹¹ Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 240.

¹¹² Mirzə Rəhim Fəna. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 10.

¹¹³ Мамедова Э. К. (1999). (Doktora Tezi, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pədoqoji Universitet, 1999). Административное устройство и управление Азербайджанских ханств во ой второй половине XVIII века, 67-68, 179.

¹¹⁴ Piriye, V. (2006). Azərbaycan tarixi coğrafiyası (dərs vəsaiti). Azərbaycan: “Araz” Nəşriyyatı, 92.

3.2.10. Şuşa Kalesinin İnşası ve Şuşa Kalesi Hakkında

XVIII. asrın. 50. yıllarının ortalarında Karabağ Hanlığı'nın gücünün arttığı bir dönemdi. Bu dönemde aynı zamanda Güney Azerbaycanda taht uğrunda mücadele bütün sertliği ile devam etmekte idi. Astrabad ve Mazandaran hakimi Mehemmedhasan Han Kaçar, Urmiye Hanı Feteli Han Afşar ve Şiraz hakimi Kerim Han Zend bu mücadelede en çok dikkat çekmetedir. Karabağ hanı Penahali Han bunlardan en çok Mehemmedhasan Han Kaçardan daha çok ihtiyat ediyordu. Penah Ali Han etkisi altında olan Gence hakimi Şahverdi Han Ziyadoğlunun bundan kurtulmak istemesi ve akrabası olan Mehemmedhasan Han Kaçarı Karabağ'a yürüyüşe tahrik edeceği beklentisi bunun sebebiydi. Bundan sonra Panahali Han böğle bir karar kabul etti. Bu karar, Mehemmedhasan Han Kaçar gibi kudretli düşmanın baskınına maruz kalmamak için daha sağlam bir sığınak oluşturmak idi. Bu konuda Mirza Camal Karabaği yazıyor ki, Penah Ali Han yakın adamlarını toplayıp meşveret geçirdi. O, Güney Azerbaycan'da yükselmekte olan Mehemmedhasan Han Kaçarın ve çevredeki Hanların Karabağ'a baskın yapması halinde Şah Bulağı kalesinin devam getireceğini şüphe altına aldı, güçlü düşmana direnebilecek “dağların koynunda sağlam ve aşılmaz, sarsılmaz kale” inşa etmeyi önerdi. Hana göre, kalenin bir tarafı dağlarda olan ellerin yüzüne daima açık olmalı ve mahallarla ilişki bir an bile kesilmemeli idi. Daha sonra Panahali Han bu kararı Melik Şahnezere söylediği zaman, o, şimdiki Şuşa kalesinin yerini gösterdi. Burası Şuşa kalesinin altı kilometrekaresinde bulunuyordu, köy nüfusunun ekin yeri ve otlığı idi. Hanın birkaç uzman ve bilgili saray görevlileri gidip inşa edilecek olan kalenin yeri ve etrafı inceledi. Kalenin inşa edileceği yerde iki-üç çeşmeden başka içilecek su kaynağı olmadığında uygun olan yerlerde kuyu kazıp, burada daha fazla su kuyuları kazmanın mümkün olup olmadığına baktılar. Bundan sonra Penahali Han bir kaç yakın adamları ile buraya geldi ve yerle tanışıp kalenin duvarına taş koydu.¹¹⁵ Şuşa kalesinin inşası için seçilen alan deniz seviyesinden 1.400 m yüksekliktedir. Bu arazi ormanlarla örtülmüş, bir tarafı uçurum, diğer tarafı ise sarp ve yalçın kayalıklar ile ihate olunmuş tabii bir istihkam idi.¹¹⁶ Şuşa şehrin inşasına Şuşa düzlüğünün alt tarafından başlanmıştır.¹¹⁷ 19. yüzyılın ilk yarısında Şuşa şehrinin çekilmiş olan şehir planı da bunu doğrulamaktadır. Şuşa şehrinin

¹¹⁵ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 131.

¹¹⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 51.

¹¹⁷ Baharlı. (2006). Əhvalatı-Qarabağ. . Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 38.

şehir planından da görünüyor ki, Şuşa kalesinin bürçləri¹¹⁸ düzün doğusundaki tepelerde veya kayalıkların kenarında yerleşmiştir. Bu kuleler doğal peyzaj ile harmonik uzlaşırdı.¹¹⁹ Şuşa kalesi'nin üç kapısı vardı. Onlar güneş çıktığında açılır, güneş batınca ise bağlanırdılar.¹²⁰ Şuşa kalesi yaklaşık 3-4 kilometreyi kapsıyordu.¹²¹

Azerbaycanın toprakları olan Karabağ topraklarına karşı yersiz toprak iddiasında bulunan ermeniler ve bu iddiaların destekleyen ermeni alimleri bu kez ise Şuşa şehrinin salınması hakkında konuşurken sahtekarlıklara baş vuruyor ve şehrin tarihini kendi isteklerine uygun bir şekilde tahrif etmeye çalışıyorlar. Buna örnek olarak, ermeni yazarı olan Şagen Mkrtiçyan kendisinin yazmış olduğu “Dağlık Karabağ-mimari anıtlar” isimli eserinde şunları yazıyor. Şöyle ki, Şikinar kalesi VI yüzyılda mevcut olmuş, Knyaz Ovanes Avan tarafından 1740 yılında Şuşa kalesini yeniden restore edilmiş ve 1803 yılında ermeni gönüllülerinin yardımıyla Ruslar Şuşa şehrini-kalesini almış, dış müdahalecilerin hakimiyetine son koymuştur.¹²² Karabağnameler salnamelerinde ve aynı zamanda ermeni Mirza Yusif Karabaği'nin “Tarih-i safi” (XIX. yüzyıl) eserinin “Şuşa Kalesi'nin binası (1753-1756), Kaçar Mehemedhasan Han'ın Şuşa kalesine saldırısı ve amaca ulaşmadan geri dönmesi (1757)” bölümünde Mkrtiçyanın yukarıda getirilmiş hezeyanları hakkında tek kelime bile yok. Mirza Yusif Karabaği Mirza Adıgözel Beyin ve Mirza Camal Karabağının Karabağnameler Salnamelerinde ileri sürülmüş olan gerçekleri ve olayları tekrar ediyor.¹²³

Şuşa kalesi'nin inşası 1756'da tamamlanmış, aynı yıl Şah Bulağı kalesinin sakinleri, birkaç köylerin köyhüdarları ailelerini göçürüp, bu kalenin arazisinde yerleşmişti.¹²⁴ Bunu da belirtelim ki, Şuşa kalesi'nin yapılması hakkında bazı fikir farklılıkları mevcuttur. Fakat son zamanların araştırmaları gösteriyor ki, Karabağ Salname yazarlar bu konuda belli yanlışlıklarda bulunmuşlar.¹²⁵ “Şuşa, Tebriz gibi Azerbaycan'ın antik kentlerinden biridir.

¹¹⁸ Kalenin kuleleri.

¹¹⁹ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 112.

¹²⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 38.

¹²¹ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 51.

¹²² Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı, 53.

¹²³ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 75.

¹²⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 131.

¹²⁵ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 74.

Onun ilk isimi Penahabad ve Şuşa olmamıştır. Bu kalenin ilk isimi Nevruz olmuştur” Penahali Han döneminde neredeyse kale büyük bir şehre dönüşmüştür.¹²⁶

Şah Bulağı kalesinin 1751/1752 tarihinde inşa edildiğini düşünürsek Şuşa kalesi'nin esasının hatta Şah Bulağı kalesinden de önce veya onunla bir zamanda atıldığı görülmektedir. Bu tamamen mantıksızdır. Çünkü Karabağ Salnamelerini yazarlar Şah Bulağı kalesinin önce, Şuşa kalesi ise sonra inşa edildiğini yazıyor. Elbette Şuşa kalesinin tam olarak 1756 yılında esasının atıldığını söylemek doğru değil ve bu kalenin temelini atılması yok, orada sakinlerin yerleşimi yılıdır. Daha önce belirtildiği gibi, bu dönem Şah Bulağı kalesinin ahalisi Şuşaya göçürülmüştür. Şuşa gibi muhteşem ve büyük kaleni hiç de birkaç aya, inşa etmek mümkün değildi. Demek ki, kalenin inşası 1753-1754 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Kanaatimizce, Mirza Camal Karabağının “Karabağname”sinde Şuşa kalesi'nin inşasının 1754 yılı göstermesi sadece teknik hata değil.¹²⁷ Nazim Ahundov düşünüyor ki, Karabağnamelerde gösterilen 1756-57 yılları tarihi yanlıştır, çünkü bu tarih Penaheli Han'ın vefatından 2-3 yıl öncesine aittir ve bu da Penaheli Han'ın hayatında olan bilgilere zıttır. Mehmedhasan Han Kaçar artık 1751 yılında Karabağa hareket ederek Şuşa sehrini muhasara etmiştir. Demek ki, o sırada artık Şuşa kalesi inşa edilmişti. Araştırmacının görüşüne göre, Şuşa kalesinin temeli en geç 1751 yılının birinci iki ayı veya 1750 yılının ikinci yarısında atılmıştır.¹²⁸

3.2.11. Mehmedhasan Han Kaçarın 1757 Yılında Karabağ Hanlığına Yürüşü

Karabağ Hanlığının topraklarının gittikçe genişlemesi, komşu hanlardan birkaçının Penah Hana tabi olması ve sonuçta yeni şehrin de askeri-stratejik açıdan avantajlı bir yükseklikte inşası, elbette, Azerbaycan güneyi¹²⁹ ve Güney Azerbaycan'da¹³⁰ hükümdar olmak için mücadele eden güçler tarafından kıskançlıkla takip ediliyordu.¹³¹ İşte bu yüzden de, Şuşa kalesinin inşasından bir süre sonra- 1757 yılında Mehmedhasan Han Kaçar Karabağa hareket etti. O, Aras çayını geçti ve Şuşa Kalesi'nin 4 ağaclığında kamp kurdu. Fakat Muhammed Han, bir aylığına burada kalsa bile kaleye yaklaşmadı. Penahali Han

¹²⁶ Bünyadov, Z və Yusifov, Y (Redaktorlar). (1994). Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I.cild. Bakı: “Azərbaycan Dövlət” Nəşriyyatı, 535.

¹²⁷ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 53.

¹²⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 38-39.

¹²⁹ Kuzey Azerbaycanın Güney bölgeleri.

¹³⁰ Şimdiki İran dedikleri bölge şimdi Güney Azerbaycan.

¹³¹ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 76.

ellerden ve köylerden savaş yetenekli kişileri kaleye toplayarak savunmaya hazırlanıyordu. Mehmedhasan Han Kaçar da kendisi ile birlikte çok sayıda bulunan askeri ordusu ile gelip Şuşa şəhrinin çevresindeki Hatın Arkı yanında durdu. Oradan yukarı tarafa hareket etməye cesareti olmadı. Panahali Hanı yakalamak için çeşitli planlar ve hilelere el attıysa da, bunu başaramadı. Üstelik, Han'ın Karabağ sakinlerinden oluşan küçük askeri birlikleri Şuşa kalesine ani baskınlar yapıyor, onun atlarını ve mallarını ele geçiriyorlardı. Böylece, Muhammedhasan Han Kaçar yaklaşık bir ay boyunca Şuşa şəhrinin etrafında kalsa da, hiçbir başarı kazanamadı.¹³² Gilan ve Mazandaranda isyanların yaşandığını duyan Mehmedhasan Han Kaçar geri döndü.¹³³

3.2.12. Feteli Han Afşarın 1759 Yılında Karabağ Hanlığına Yürüşü

Karabağ Mehmedhasan Kaçar Han'dan sonra Azərbaycan'ın güneyi ve Güney Azərbaycanda yüce hakimiyet faal katılımcısı olan Feteli Han Afşarın askeri yürüşlerine maruz kaldı¹³⁴. Bir süre sonra UrmİYeli Feteli Han Afşar bütün Güney Azərbaycan'ı ele geçirdi.¹³⁵ O, Penahali Han'ın yanına elçi göndererek itaat göstermesini talep etti. Kaba şekilde red cevabı alan Feteli Han 1759 yılında büyük bir orduyla Karabağ'a yürüş etti.¹³⁶ Feteli Han Afşar Karabağ Hanlığının ayrı-ayrı yerlerini, arazilerini ele geçirdi ve onun başkenti olan Şuşaya yaklaştı, Şuşa şəhrini kuşattı.¹³⁷ Bundan sonra Feteli Han Afşar Şuşa kalesinin bir ağaclığında kamp kurdu. Penahali Hana karşı gizli düşmanlıklarını devam ettiren Çilebörd ve Talış melikləri Feteli Han Afşarın yanına gitmiştiler.¹³⁸ Panahali Hanının savunmayı iyi hazırladığını ve Şuşa kalesinin sağlamlığını gören Feteli Han şəhrin altı km.

¹³² Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 48, 183, 132.

¹³³ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 114.

¹³⁴ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 117.

¹³⁵ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 132.

¹³⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 132-133.

¹³⁷ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 117.

¹³⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 132-133.

mesafede, Ballica ve Hocalı çayları arasında birliklerin uzun süre kalabilmesi için istihkam inşa ettirdi.¹³⁹

Feteli Han Afşarın Şuşaya askeri ordu birlikleri ile yürüşü hakkında “Karabağnameler”in tamamında verilen bilgiler neredeyse birbirini tekrar ediyor.¹⁴⁰ Fakat Mirza Yusuf Karabaği Feteli Han Afşarın Şuşaya askeri yürüşü hakkında daha geniş bilgi vermektedir. Böyleki, Mirza Yusuf Karabaği kendi eserinde yazıyor: Feteli Han birkaç defa Penah Hanın üzerine yürüş edib edip onunla savaştı. Lakin maksada ulaşmayıp, geri döndü. Son defa ise çok askerle geniş düzlük olan Ballica çayı ile Hoca Elili çayının yanının arasına geldi ve yolun kenarında siper kurup burada beklemiştir. Günümüzde burada o siper duvarlarının harabeleri ve izleri kalmaktadır. Bu yer halk arasında Feteli Han siperi adı ile meşhurdur. Feteli Han kışı burada geçirmiştir. O zaman Çilebörd ve Talış melikleri Melik Hatem ve Melik Usub da Feteli Hanın yanına gelip onun ordusu ile birleşmiş ve burada kendileri için ayrıca siper kurmuşlar, bu siperlerin de izleri kalmıştır. Afşarları askeri kuvvetleri altı ay burada kalmış, ama bir sonuca varmamışlar.¹⁴¹ Bu konu ile alakalı olarak Ahmed Bey Cavanşir bunları yazıyor:

“Aynı yılın kışında Penahali Hanın seçme alayları evlerine gönderildiği zaman Nadir Şahın en tecrübeli askerlerinden olan Feteli Han adlı birisi 30 binlik askeri ordu kuvvetleri ile tedbirsiz olarak Şuşa yakınlarında görülmüştür. Feteli Han kaleyi baskın ile almak için seçme askerleri ile Gargarçayı tarafından hücumla geçmiştir. Rivayete göre, bu taraftan kale üzerinde öyle bir sükut hakim olmuştur ki, hücum edenler derelerde ve duvarların arasında saklanan seçme askerleri görmeden sert kayalara tırmanarak, ateş açmadan kaleyi alama ümidinde olmuşlardır. Lakin kale duvarlarının yakınlarında onların gürültüsü hay huyu duyuldukça, muhasaraya alınanlar saklandıkları yerlerden çıkıp çağırılmayan konakların üzerine hücumla geçmiştirler ve onlarla savaşa girişmişlerdir. Uzun yol gelerek yorulmuş ve ani yapılan hücumlardan kokmuş olan düşmanlar deste deste toplanıp, girmişlerdir. Lakin devamını getiremeyip geri çekilmişlerdir. Onların bir kısmı ölmüş, bir kısmı ise zar zor kaçıp canını kurtarmışlardır. Bu başarısızlık inatçı olan Feteli Han ele geçirmek niyetinden vaz geçirememiştir. O, Penahali Handan rahatsız olan ermenileri ve komşu Hanları kendi tarafına toplayarak, Şuşanın 17 verest uzaklığında olan Hocalı köyünde yerleşmiştir. Böylelikle, savaş gerilla savaşı karakteri almıştır. Kara Murtuz Bey ve Penahali Hanın

¹³⁹ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

¹⁴⁰ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 77.

¹⁴¹ Mirzə Yusif Qarabaği. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 26.

diğer silahtaşları bu yerleri tanımayan Afşarları başarı ile tuzağa düşürerek, öldürmüşlerdir”.¹⁴²

Mirza Camal Cavanşir Karabağ ise kendi yazmış olduğu eserinde Urmiyeli Feteli Hanın Karabağa askeri yürüşleri hakkında böyle yazıyor:

“Bu dönemde bir iş göremeyen Feteli Han (durumunun) günden güne zorlaştığını ve meğlubiyyetinin (arttığını) gözlüyordu. Savaşta Feteli Hanın yaklaşık iki bin kişi piyade askeri ve süvari askeri birliği öldürüldü ve esir düştü. Penahali Han ise esirleri ve ele geçen ganimeti alıp, zaferle kaleye geri döndü. Bu olaydan sonra, Feteli Han Afşar, ordunun yenilmesi ve kış mevsiminin yaklaşmasına göre, barış ve uzlaşma teklifinde bulundu. Mahir elçiler gönderip, yemin ederek şöyle bir vadede bulundu - “Eğer Penah Han, ordumdan aldığı askeri rehinleri veya esirleri geri verirse, benle ittifak ve dost olursa, nikâhını onun büyük oğlu İbrahim Halil ağaya kesecem” (Böylece) sonsuz akraba ve arkadaş olacağız. Bir şartla ki, İbrahim Halil Ağanı bana göndersin. O, ise orduda şirini içilip nikâh kesildikten ve iki-üç gün burada (misafir) kaldıktan sonra geri dönsün”.¹⁴³

Feteli Han Afşar ayrıca Penaheli Hanı ikna etmek için İbrahim Halil ağa dönünceye kadar kendisinin oğullarından birini ve akrabalarından üç kişi saygılı şahısları teminat olarak tutulması için Karabağ hükümdarının yanına göndermişti. “Penahali Han Feteli Han Afşarın yeminine, oğulunu ve akrabalarını göndermesine inanıp, İbrahim Halil Ağanı birkaç köy ağası ile Feteli Han'ın ordusuna uğurladı. Feteli Han bu haberi duyduğunda sevindi. Övladından birkaç kişi onu karşılamak için gönderdi. İbrahim Halil Ağanı saygı, sevgi ve çalgı ile gedirdiler... İbrahim Halil Ağanı iki-üç gün ordugâhda keyif meclisinde tuttular. Bu süre içerisinde kaleye, Penah Han'ın yanına defalarca güvenilir, tatlı dilli adamlar gönderip, adetleri üzere adam aldatmak ve kendi işlerini hall etmek için bütün üçkağıtçılığı ve gereken resmi töreni oluşturdular. O, iki-üç gün içerisinde esir ve mahkumlarını kurtardı. Üçüncü günü ise İbrahim Halil Ağanı ve köy ağalarını tutsak gibi, kendileriyle beraber alıp gittiler ve Urmiye kalesine varıncaya kadar hiçbir yerde durmadılar”.¹⁴⁴

¹⁴² Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 183-184.

¹⁴³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 132-133.

¹⁴⁴ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 142-143.

Bu olayları A.A.Bakıhanov şöyle tarif ediyor:

“Hanlık iddiasında olan ve Azərbaycan'ı ele geçiren Nadir Şah'ın büyük komutanlarından biri olan Feteli Han Afşar Gence ve Karabağ'a doğru hareket etti. Penahali Han ona zahiren itaat etti ve anlaşılmaya geldi, oğlu İbrahim Halil Ağanı ise rehin verdi”.¹⁴⁵

Feteli Han mağlup olduğu halde İbrahim Halil Ağanın kendi karargahına gelmesi şartını koymuştur. Lakin burada bir birine zıt anlamda olan bilgiler vardır.¹⁴⁶ “Karabağname”lerde Penaheli Hanla Feteli Han arasında yaşanan olaylarla ilgili olan bilgileri incelemiş olan H. Delili yazıyordu:

“Feteli Hanla Penaheli Han arasında yaşanan olaylar hakkında dönemin ilk kaynaklarında geniş ve net bilginin olmasına rağmen biri diğerini tekrar eden “Karabağname”lerin yazarları dahil Mirza Camal Cavanşir bu olaylar hakkında esası olmayan fikir ileri sürmüştür. Onun yazdığına göre, güya Şuşa etrafında uzun süre savaşan Feteli Han kalenin alınmasından umutsuz olarak hileye el attı ve kendi kızını Penaheli Han'ın oğlu içib teklifte bulundu. Güya bu teklifi kabul eden Penaheli Han oğlu İbrahim Halil Ağanı düşman kampına gönderdi. Feteli Han ise ihanet ederek onu tuttu ve rehin aldığı haberini duyurdu ve Urmiye kalesine çekildi”.¹⁴⁷ Mirza Cemal'in bilgilerini çürüten araştırmacı sözüne devam ederek bildiriyor: “Şehir istila edilmek tehlikesi karşısında idi. Oluşan durumla ilgili olarak Penaheli Han Feteli Hanla zahiri olsa da anlaşmaya gelmeye mecbur oldu. O, tabecilik belirtisi olarak oğlu İbrahim Halil Hanı rehin olarak Urmiyeye gönderdi”.¹⁴⁸

Ancak belirtmek gerekir ki, “Karabağname”ler dışında, dönemin başka kaynaklarında 1759 yılında Penaheli Hanla Feteli Han arasındaki savaş ve diplomatik görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgiler olmadığı için “Karabağname”ler bu tarihi olayı detaylarıyla yansıtan güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmelidir. Çünkü, her şeyden önce “Karabağname”lerin yazarları, bu olayların gerçekleştiği toprakların sakinleri, o dönemin tarihi kişilikleri olmuş, onlardan bazıları Karabağ Hanlığı ve Rus devlet dairelerinde çalışan memurlar gibi çeşitli tarihi belge ve bilgilerle yakından tanımış, eserlerini ise Hanlık yok, işte Rusya esareti döneminde yazmıştı, yani hiçbir şey onları Penahalini övmeye mecbur etmiyordu. Kanaatimizce, bu olayların tasvirinde bu kaynaklar “yalan konuşmaz”,

¹⁴⁵ Abbasqulu Ağa Bakıxanov. (2006). Gülüstani-İrəm. Qarabağnamələr. III cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 206-207-208.

¹⁴⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 45.

¹⁴⁷ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 118-119.

¹⁴⁸ Dəlili, H. (1971). “Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumat”. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix Fəlsəfə və Hüquq Dərgisi, M1, 42-48 (45-46).

“Karabağname”lerde gösterildiği gibi, Feteli Han Şuşa etrafında ciddi tehlike ile karşı karşıya, birçok kayıp vermiş, durumdan çıkmak ve gelecekte Karabağ hanlığını özünden asılı etmek için hileye - başarısız bir evlilik diplomasisine el atarak, güneye dönmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁹

Feteli Han Afşar Karabağ Hanlığını kendisinden bu yolla bağımlı duruma soktukten sonra, tabi olmayan diğer hanlıklara karşı gerekli önlemleri gerçekleştirmek niyetinde idi. Fakat Güney Azerbaycan'da sonraki süreçler ona kendi planını hayata geçirmeye imkan vermedi. Böylelikle Karabağ hanının Urmiyalı Feteli Han'da bağımlılığı uzun sürmedi.¹⁵⁰

Feteli Han Karabağ'da olduğu sürede taht-taca diğer iddialı ismi- Kerim Han Zend askeri kuvvetlerini toplayıp İsfahan ve Şiraz şehirlerini tuttu. 1760 yılının sonbaharında ise o, Azerbaycan'a askeri ordu birlikleri ile yürüş etti ve Tebriz'i kuşattı. Kerim Han'ın Güney Azerbaycan'a askeri yürüşü Urmiyalı Feteli Han kendi askeri kuvvetlerini Azerbaycanın güneyine yöneltmeye mecbur etti. 1761 yazında Kerim Han Azerbaycan'a saldırdığı zaman Feteli Han onu Ucan düzlüğünde, Karaçemen köyü yakınlarında karşıladı. Yapılan savaşta avantaj öncelikle Feteli Han tarafında olsa da, müttefiki Hoylu Şahbaz Han'ın ihanet ederek düşman tarafa geçmesi onu zor duruma düşürdü. Sonuç olarak, Feteli Han Urmiye kalesine çekilmeli oldu.¹⁵¹

Kerim Han Zend Feteli hana karşı mücadelede Urmiyalı hakimle düşman olan bir dizi Azerbaycanlı Hanların kuvvetinden yararlandı. Feteli handan intikam almak arzusunda¹⁵² olan Kerim Han Zend Penaheli Han'ın yanına elçiler gönderip Afşarlara karşı savaşta kendisine müttefik olmayı teklif etti. Panahali Han'a bir mektup gönderdi. Onun Penaheli Hana gönderdiği mektupta yazılmıştır: “Feteli Han sadece bizim düşmanımız değil, hatta kanımızdır. Size karşı oldukça yaramazlık ve çok kötü işler yaptı, yeminini bozmuştur. Senin oğlunu mekr ve hile ile götürüp tutsak etmiştir. Şimdi var güçle bize yardımcı olmalı

¹⁴⁹ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 79-80.

¹⁵⁰ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 119-120.

¹⁵¹ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 119-120.

¹⁵² Çünki Feteli Han Kerim Hanın kardeşini öldürmüştür. Kerim Han Zend de Feteli Hanı öldürmek istiyordu. Ancak Feteli Hanın 1761 yılında Karaçemen savaşında Urmiye kalesine çekilmesi bu intikamı sonlandırmamış oldu.

ve bu işte elinden geleni her bir yardımı yapmalısın. Çünkü intikam alırsak ve oğlunu kurtarırsak, siz sevindiğiniz gibi biz de arzumuza ulaşmış olacağız”.¹⁵³

Mirza Adıgözel Bey bu mektubu şöyle naklediyor:

“Fitne fesat sahibi olan Feteli Han şimdi bizimle kan düşmanı olmuştur. Sizinle de kötü huylu düşmandır. Verdiği söz ve etmiş olduğu yeminin aksine hareket etmiştir. İbrahim Halil Ağanı rehin alması sizi çok dertlendirmiştir. Her an bir görüşte ve her günde bir emirle harp etmektedir. Ben de .”... Ey akıl sahipleri, sizin için intikam almakta hayat vardır” ayetinin içeriğine göre intikam almayı ve düşmanlık kılıcını kınından çekip harbe girişmeyi karar aldım. Bu yüzden, cenabınızdan bir dost gibi rica ediyorum ki, acilen durmadan ve ertelemeden eşlik edersiniz. Çünkü esas amacım ve güneş gibi aydınlık olan fikrim şudur ki, hem sizin oğlunuzu kurtarım, ay zamanda kendi kardeşimin kanını alım”.¹⁵⁴

Kuşkusuz, Feteli Handan kurtulmak isteyen Penahali Han Kerim Han Zendin teklifini tereddütsüz kabul etti.¹⁵⁵ Kerim Han'ın davetini kabul eden Penahali Han küçük oğlu Mehrelî beyi Karabağ'a geçici yönetici yaparak, diğer bazı Azerbaycan Hanları gibi Kerim Han'ın kampına geldi.¹⁵⁶ “Penahali Han, Karabağ'ın meşhur atlı askeri birlikleri ile Azerbaycan toprağında Kerim Hanla buluştu. Kerim Han ona karşı büyük izzet ve saygı gösterip, hediyeler vermesinden sonra, Feteli Hanı birlikte yok etmek için Urmiye vilayetine doğru yola çıktılar”.¹⁵⁷ Hanların güçlerini birleştiren Kerim Han Urmiye kalesini kuşattı. Kalenin dış dünya ile bağlantısını tamamen kesmek için etrafına hisar örüldü.¹⁵⁸ 9 aylık kuşatmanın ardından Urmiye kalesi teslim oldu. Kerim Han Zend Feteli Hanı kendisi ile beraberinde götürüp, İsfahan yakınlarında öldürdü. Aynı zamanda, o, yardımına gelmiş olan Azerbaycan Hanlarını, Penahali Hanı, Karadağlı Kazım Hanı, Hoylu Şahbaz Hanı, Nahçıvanlı Hacı Han Kengerliyi, Serablı Ali Han Şekkakini ve diğerlerini de Feteli Hana karşı kazanılmış olan zaferi kutlamak için Şiraz'da yapılacak şenlik ve törenlere davet etti. Aslında bu daveti kabul

¹⁵³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 134-135.

¹⁵⁴ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 54.

¹⁵⁵ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı. 65.

¹⁵⁶ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121.

¹⁵⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 135.

¹⁵⁸ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121-122.

ettirmekle Kerim Han, söz konusu kişileri Şiraz'da esir gibi tutmuştur ve onları kendinden bağımlılığını sağlamış oldu.¹⁵⁹

Mirza Adıgözel Bey bu meseleye şöyle açıklık getiriyor:

“Kerim Han Zend'in mektubundan sonra, Panahali Han Kerim Han'ın yardımına, sayısız hesapsız süvari askeri ordu birlikleri ile ve çok sayıda ordu ile, Kerim Han'ın yardımına gitti. Azərbaycan toprağında Kerim Hana yetişti. Kerim Han da ona karşı gerekli saygı ve izzet şartlarını yerine getirdi. Her ikisi düşmanları olan Feteli Hana karşı ittifak bağladılar. Göç etmək davulunu çalıp Urmiye çevresine yaklaştılar. Şehrin etrafında felekler kadar azametli, muhteşem olan çadırlarını kurdular”.¹⁶⁰

Ahmet Bey Cavanşir ise Penaheli hanla Kerim Han Zend arasında Feteli Han Afşara karşı oluşan ittifakı şöyle kaleme almıştır:

“O zaman Güney Azərbaycanda Feteli Han'dan başka bir de Kerim Han Zend ünlü, meşhur idi. O, (Feteli Han), hâkimiyet arzusundan başka, hem de savaşta onun (Kerimin) kardeşini öldürmüştü. Kerim Han ona düşmanlık besliyordu. Panah Han bu düşmanlığı kendi çıkarları için kullandı, onun yanına haberciler gönderip, ortak eylemler hakkında anlaşp, her iki taraftan Feteli Han'ın üzerine saldırıya geçtiler ve onu mağlup edip, kendisini esir aldılar ve İbrahim Halil Ağanı da sağ salım kurtara bildiler”.¹⁶¹

Mirza Camal ile Mirza Adıgözel Beyde de bu olayların tasviri aynı şekildedir. Ahmet Bey Cavanşir ise ortak düşmana karşı ittifak bağlamağın teşebbüsçüsü gibi Penahali hanı gösteriyor. Ahmet Bey Cavanşirin bu fikrine hiçbir Karabağ salnamelerinde rastlanmıyor. Feteli Han Afşarla savaşta müttefikler zafer kazandılar. Temel olarak, Kaçar ve Afşar kabilelerinden olan Urmiye ordusu üzerinde zafer kazandıktan sonra Kerim Han Zend aslında bütün Güney Azərbaycan'da ve Kuzey Azərbaycan'da iktidara sahiplenmiş oldu. O, kendi döneminin başka hükümdarlarından farklı olarak kendisini “şah” değil, “vekil” adlandırmıştı.¹⁶²

¹⁵⁹ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 123-125.

¹⁶⁰ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 54-55.

¹⁶¹ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 184.

¹⁶² Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 81-82.

Bu münasebetle Mirza Adıgözel bey yazıyordu:

“Kerim Han vekil, Güney Azərbaycan'da bağımsız bir hökümdar olmadığından kendisine padişah-vekil adı vermiş ve şahlık adını kabul etmək istememiştir. O, İbrahim Halil Ağanı Urmiyeden huzuruna getirtti. Ona kıymetli, değerli armağanlar ve cevahiratla süslü bir altın eyer ve hökümdarlara yaraşır bir savaş atı bağışladı, hanlık fermanı ve höküm verip Karabağ'a uğurladı. Sonra Penah Hana birkaç gün onunla birlikdə Şiraz'a səyahət etməsi təklifində bulundu. Penah Han da bu təklifi qəbul etdi”.¹⁶³

Kerim Han Zəndin Penahəli Hana göstərdiyi tavrı Mirza Camal və digər Karabağname salnamecilər də təqribən eyni tərzdə qələmə almışlardır. Amma, onlar Kerim Han Zəndin ustalqla kamuflyaj olunmuş sinsi niyyətini iyice açıp göstərmirlər. Kerim Han iyi anlıyordu ki, Penahəli gəbi kurnaz, atılgan, sağlam iradəli mahir bir kumandan və siyasətçinin Karabağ'da iktidar başında kalması Kerim Han Zəndin Karabağı yönetim və egemenlik planlarının gerçəkləştirilməsi yolunda ciddi engeldir. Bu səbəplə o, Penahəli Hanın aktiv yardımıyla əsas rəqibi olan Fətəli Han Afşarı ortadan kaldırdıktan sonra, Penahəli Hanı yalan vaatlərlə bərabərində, Şiraz'a götürdü. “Karabağnamələrin” yazarları iddia edirlər ki, sözdə Kerim Han Zənd özəl fərmən ilə İbrahim Halil Hanı Karabağ'a hakim, hökümdar belirleyip, onu vətənə yolladı. Hər şeydən əvvəl onu deyim ki, Kerim Han Zənd böylə bir fərmən verməyə yetkili değildi, o, itiraf ediyordu ki, Güney Azərbaycan'da bağımsız padişah olmadığından bən vekilim. “Bir padişah ortalığa çıxıp tahtə oturməyincə bən padişahın vekiliyim”.¹⁶⁴

Olayların analizi göstərir ki, İbrahim Halil Ağanın esirlikdən sərbəst buraxılıp Karabağ'a göndərilməsi, o dönmənin kanunlarına görə böyük evladın iktidara sahip olması, əslində Penahəli Han'ın hakimiyyətinin çöküşü deməkti. Təbii ki, Panahəli Han Kerim Han tərəfindən aldatıldığını, əlbəttə, anlamaya bilməzdi. Onun namərdliyi, erəkliyə yaxışmayan əməlləri Penahəli hana fiziki və ruhsal yöndən tətki göstərməyə bilməzdi. Kerim Han Zənd tərəfindən aldatılanlar arasında Penahəli hanla birlikdə “Karadağlı Kerim Han, Hoylu Şahbaz Han, Necefku Han'ın böyük oğlu Fezleli Bəy, kərdəşi Ahmed Han'ın bütün ailesi, Marağalı Hacı Elmemmed Han, Nahçıvanlı Hacı Han Kengerli, İrevanlı Hüseynəli Han'ın kərdəşləri,

¹⁶³ Mirzə Adıgözel bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 55.

¹⁶⁴ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 82.

Genceli Ziyadoğlu Şahverdi Han'ın kardeşi Rzakulu Han, nüfuzlu Afşarlardan Emirgüne Han, Saraplı Ali Şakkaki ve başkaları vardı”.¹⁶⁵

3.2.13. 1763 Yılında Penahali Hanın Ölümü

Şiraz'da rehin durumunda olan Penahali Han en kısa sürede öldü. Onun ölümünün sebepleri ve detayları hakkında esaslı tarihi olgu yoktur. Kaynaklarda bununla ilgili çok basit açıklamalara rastlanır. Tarihi rivayete göre, Penahali Han Şirazdan çıkmak amacıyla kişilerle özel plan hazırladı. O, uyku ilacı içerek bayılıyor, yakınları ise Kerim Han Zende Penaheli Han'ın vefat ettiğini söylüyorlar. Onlar Han'ın Karabağ toprağında defnedilmesi için Şiraz hükümdarından izin istiyorlar. Hileyi anlayan Kerim Han şöyle diyor: “Penahali Han benim iyiliksever arkadaşımıdır. Bu yüzden de gerek onun cenazesini tam saygı ile Karabağ'a gönderim”. Kerim Han'ın emriyle Penahali Hanın karnını kesiyorlar ve onu baharat ile doldurup neşini vatanına gönderirler.¹⁶⁶

Mirza Camal yazıyordu:

“Merhum Penah Han az bir süre Kerim Han'ın başkenti olan Şiraz'da kaldıktan sonra eceli ulaşmış, Şiraz'da Allah'ın rahmetine gitti. Cenazesini büyük saygıyla Karabağ'a getirip, şimdi Ağdam adı ile meşhur olan, kendisinin satın aldığı helal mülkünde defnettiler. Allah ona rahmet etsin”.¹⁶⁷

Ahmet Bey Cavanşir Penaheli Han'ın vefatını şöyle tarif ediyor: “Hicri 1174 yılında İbrahim Halil Han Şuşa'ya döndü, bundan iki ay sonra Şirazdan merhum Penah Han'ın cenazesi getirildi”.¹⁶⁸

Burada Penah Han'ın ölümü net verilmemiştir. Mirza Camal Cavanşir Karabaği de İbrahim Halil Han'ın hicri 1174 yılında Han olduğunu yazıyor. Demek ki, Penahali Han 1760 yılında öldü. Ancak Ağdam şehri bölgesindeki Karabağ Hanlarına ait İmaret adlı yerdeki hanlık mezarlığında Penah Han'ın kabri üzerinde yerleşen baştaşı üzerindeki mermer

¹⁶⁵ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 125.

¹⁶⁶ Mirzə Yusif Qarabaği. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 29; Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı. 67.

¹⁶⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 136.

¹⁶⁸ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 185.

kitabesinin E. Aleskerzade tarafından okunmuş metninde Penah Han'ın 1758/1759 yılında vefat ettiği yazılıdır.¹⁶⁹

3.3. Karabağ Hanlığının Yükseliş Devri (1763-1797)

3.3.1. İbrahim Halil Han Devri (1763-1806)

Kerim Han Zend Urmiyanı ele geçirdiği zaman burada tutsak olan İbrahim Halil Ağanı serbest bırakmış, onu Karabağ'a göndermişti.¹⁷⁰ Bu konuda A.A.Bakıhanov yazıyor ki, “Vekil (Kerim Han Zend) Penah Han'ın oğlu İbrahim Halil Ağanı Hanlık lakabı ile Karabağ'a gönderdi, kendisini ise öldüğü güne kadar yanında tuttu. Penah Han Şiraz'da vefat etti, neşi de Karabağ'a gönderildi”.¹⁷¹ İbrahim Halil Han Karabağa geri dönüyor ve büyük kardeş olduğu için hanlık tahtının ona verilmesini talep ediyor.¹⁷² Mirza Camal Cavanşir yazmış olduğu eserinin beşinci bölümüne böyle bir başlık yazmıştır:

“Merhum İbrahim Han'ın hakimiyeti ve o zamanın kuralları ve olayları hakkında” O yazıyordu ki: “merhum İbrahim Han Müslüman tarihiyle 1174 yılından, Hristiyan tarihi ile 1760 yılından 1221 (1806) yılına kadar Karabağ hükümeti tahtında oturmuş, İran ve Rum padişahlarına itaat etmeden ve boyun eğmeden bağımsız hüküm etmiştir. Onun hükmü ve emri Şirvan, Şeki, Gence, Erivan, Nahçıvan, Hoy, Karadağ, Tebriz, Erdebil vilayetleri, hatta Marağa, Irak ve Azerbaycan sınırı olan Kaplankuyda bile işlerdi. Vilayetlerin Hanları merhum İbrahim Han'ın hükmü ve emri ile tayin ediliyor veya görevden alınıyordu”.¹⁷³ Mirza Adıgözel Bey de hemen hemen bu fikirleri aşağı yukarı tekrar ediyor. Mirza Adıgözel Bey kendi yazmış olduğu eserinde yazıyor: “İbrahim Halil Han Karabağ'da Han seçilmesi ve yönetime başlaması hicri 1173-cü (1759) yılında başlamıştır”.¹⁷⁴

Mirza Adıgözel Bey İbrahim Halil Han'ın iktidara başına gelip Hanlığı yönetmeye başlamasını daha net gösteriyor. Tarihi kaynaklar gösteriyor ki, gerçekten İbrahim Halil Han 1759 yılında (bazı kaynaklarda ise bu rakam 1760 yılı olarak gösterilir) Şuşa'ya döndü ve hanlığı idare etmeye başlamıştır. Neredeyse “Karabağnameler”in yazarlarının hepsi İbrahim

¹⁶⁹ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 83.

¹⁷⁰ Ağamalı, Y. (1998). Qarabağ Xanlığının Qonşu Xanlıqlar və Dövlətlərlə Münasibətləri. Azərbaycan: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyatı, 83.

¹⁷¹ Abbasqulu ağa Bakıxanov. (2006). Gülüstani-İrəm. Qarabağnamələr. III cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 209.

¹⁷² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 125.

¹⁷³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 136-137.

¹⁷⁴ Mirzə Adıgözel bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 56.

Halil Han'ın hâkimiyet alanını çok abartıyorlar. Tebriz, Hoy, Marağa, Erivan ve sair hanlıkların Karabağ Hanlığı'na bağlı olmaları, bu Hanlıklara Hanların İbrahim Han'ın fermanları ile tayin edilmesi veya görevden olunmalarını kanıtı şimdiye kadar elde edilmemiştir. İbrahim Halil Han bazı komşu beyler ile akrabalık ilişkisi yaratmış, bu yolla da aynı hanlıkların iç ve dış hayatına nüfuz etmeye çalışmıştı.¹⁷⁵

İbrahim Halil Han, Avar olan Ümme Hanın ablası Bike Ağa ile evlenmiş ve böylelikle de büyük askeri güc kazanmıştır. Daha sonraki zamanlarda ise İbrahim Halil Han Şekli Selim Hanın ablası ile evlenerek bu şekil ile de Şeki Hanlığına tesir etme imkanı bulmuştur.¹⁷⁶ Bu konuda Mirza Camal'ın yazdıkları bütün “Karabağname”lerde yazılmış olan fikirleri umumîleştirir ve net bir fikir oluşturur. Mirza Camal kendi eserinde bunları yazıyor:

“O, (İbrahim Halil Han) Dağıstan'ın Avar vilayeti Valisi Nusal Han'ın oğlu Ümme Han'ın kız kardeşi ile evlendi. Gerekliğinde veya zorunluluk sırasında İbrahim Halil Han Dağıstan ve Lezgi vilayetlerinden askeri ordu isteyerek, onu Ümme Han başka komutanlar ile birlikte Karabağ vilayetine getirip kendi evladı, komutanları ve Karabağ orduları ile gereken yerlere gönderir, istediği kişiyi tenbih eder ve itaat altına alırdı.”¹⁷⁷

3.3.2. İbrahim Halil Hanın Kardeşi Mehrelî Bey ile Taht Kavgası ve Kubalı Feteli Hanın Karabağa Yürüşü

İbrahim Halil Han Ümme Hanın kız kardeşi ile evlendikten sonra büyük askeri güce sahip olan bir müttefik kazanmış ve kendi taraftarlarının sayısını artırmış, kendi kardeşi olan Mehrelî Beyi sıkıştırmaya başlamıştır. Bu olaydan sonra İbrahim Halil Hanın kardeşi olan Mehrelî Bey yardım almak için Kerim Han Zengin yanına kaçmıştır. Lakin Kerim Han Zengin bu zamanlar Güney Azerbaycan'ın iç işleri ile kafasının karıştığına göre Kerim Han Zengin Mehrelî Beye yardım ede bilmiyor. Mehrelî Bey 1779 yılında Kerim Han Zengin vefatından sonra İbrahim Halil Hanın rakibi olan Kubalı Feteli Hanın yanına kaçmıştır.¹⁷⁸ Feteli Han Azerbaycan topraklarını birleştirmek mücadelesinde Karabağlı İbrahim Halil

¹⁷⁵ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 84-85

¹⁷⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 125.

¹⁷⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 137.

¹⁷⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 125.

Hana rakip gibi bakıyordu. En büyük askeri hücumlarından biri 1783 yılının başında baş verdi. Rus askeri komutanlığının Feteli Han'ın yanına gönderdiği tercümanı Mustafa Murtaziyev Feteli Hanı Karabağ'da Ağdam kasabasının yanında bulmuştu. Onun sözlerine göre, Şamahı hakimleri Muhammed Said ve Ağası Hanlar, Şekili Abdülkadir Han, muğanlı Tale Hasan Han, Tarki hakimi Murtaza Ali, Lenkeranlı Kara Han ve birkaç Dağıstan hakimi Feteli Hanın yanında idiler. Burada sadece paralı askerlerin sayısı 13 bin kişiyi buluyordu. İbrahim Halil Han bu tür üstün bir kuvvete karşı koymayı mümkün saymayarak Şuşa kalesinde yerleşmiş ve olayların gidişatını izlemiştir. Kubalı Feteli Han da Şuşa şehrini hakimiyeti altına alamayacağını anlayıp çevre köyleri yağmalayıp, çok sayıda esir alarak Kuba şehrine geri dönmüştür. 1785 yılında Kubalı Feteli Han'ın düşmanı Şamahılı Ağası Han Mehreli beyi öldürdü.¹⁷⁹

3.3.3. İbrahim Halil Hanın Hamse Meliklerinin Bölüştürücülük Faaliyetine Karşı Mücadelesi

İbrahim Halil Han, babası Panahali Han'ın yolunu ustalıkla devam ediyordu. İbrahim Halil Han Karabağ Hanlığının savunma işini bir an olsun bile gözden kaçırmıyor, Hamse meliklerinin bölücülük hareketlerini kesinlikle önledi.¹⁸⁰ Rusyanın ve onun Kafkasya da asıl bağılısı olan Kartli-Kahetiya knezliğinin elinde oyuncak olmuş Karabağ da yaşayan melikler Karabağ Hanı İbrahim Halil Hana problemler yaratmış ve İbrahim Halil Hana tabi olmaktan imtina etmiştir. Bu olayın ardından İbrahim Halil Han meliklere karşı tedbir almak mecburiyet karşısında kalmış ve Dizak Meliki İsay, Çilebört Meliki Meclum ve Gülistan Meliki Beyleryan ile açıkca mücadeleye başlamıştır. Böyle ki, İbrahim Halil Han kendisine taraftar olan Verende ve Haçın meliklerinin kuvvetleri ile birlikte Dizak meliki İsayı Tuğ kalesinde kuşattı ve bundan sonra uzun kuşatmaya dayanamayan İsay teslim oldu. İbrahim Halil Han onu tutuklatıktan sonra habishanede boğdurmuştur. İbrahim Halil Han melikler ile mücadelelerde diplomatik vasıtalarından da istifade etmiştir. Onun almış olduğu tedbirler sonucunda Haçın Meliki diğer meliklerden uzaklaşmıştır Gülistan, Çilebört ve Dizak meliklerinin yeniden ayaklanması hareketlerinin güçlendirmeleri üzerine İbrahim Halil Han tarafından savunulan Verende ve Haçın melikleri ile adı geçmiş olan üç melik arasında mücadeleler baş vermiştir. Bu olayların ardından İbrahim Halil Han ve İbrahim Halil Han

¹⁷⁹ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 59.

¹⁸⁰ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 85.

tarafından savunulmuş olan Verende ve Haçın meliklerinin kuvvetleri ile birlikte üç melike karşı savaşmış ve üç melik müttefiklerin askeri orduları tarafından mağlub edilmiş ve İbrahim Halil Hana tabii olmuştur.¹⁸¹

3.3.4. Ağa Mehemed Han Kaçarın Güney Azərbaycanda Hakimiyet Başına Geçmesi ve Karabağ Hanlığı ile İlişkileri

İbrahim Halil Han tarafından Meliklerin bağımsızlığına son verdi ve hanlığın savunma yeteneğinin güçlendirdi. XVIII yüzyılın 60-80 yıllarında İbrahim Halil Han Karabağ Hanlığı'nın yerli yaşamında göreceli istikrar yarada bilmiştir. Karabağ Hanlığının nüfusun huzurlu emekle meşgul olmasına ortam oluşturmağa ve bölgenin uluslararası askeri-siyasi hayatında kendi devletine büyük nüfuz kazandıra bilmiştir.¹⁸² Bütün bunlar Hanlığın kurucusu Penaheli Han'ın ve onun oğlu İbrahim Halil Han'ın yaptıkları geniş, çok taraflı işin doğrudan sonuçları idi. İbrahim Halil Han'ın hakimiyeti yıllarında Karabağ Hanlığı siyasi, ekonomik ve kültürel yönden özellikle kuvvetlenmiştir.¹⁸³ Salname yazarlar yazıyorlar ki, bu durum Şiraz'da rehin tutulan Ağa Mehemed Han Mehemedhasan oğlu Kaçarın, Kerim Han'ın vefatından sonra, şehirden kaçtığı günlere kadar devam etmişti. Hükümdarlık iddiasında olan Ağa Mehemed Han birkaç yıl çalıştıktan sonra Irak ve Farsı tutup, Tahran şehrini başkent yaptı ve 1792-1793 yıllarında Azerbaycan vilayetlerine gelip Aras'ın güney tarafında bulunan bütün bölgeleri ele geçirdi.¹⁸⁴

Ağa Mehemed Han Kaçarın Güney Azərbaycanda hakimiyeti güçlenmekte idi. Bu olayda kendi aralarında durmadan savaşan Azerbaycan Hanlıklarının da bağımsızlıkları için gerçek tehlike oluşturmuştur. Azerbaycan Hanlarının ekseriyeti iyi biliyordu ki, Ağa Mehemed Han İranda esas rakipleri üzerinde zafer kazandıktan sonra hakimiyetini bütün Güney Kafkasyada yaymaya çalışacaktır. Ağa Mehemed Hana münasebette hanlar farklı noktada olmuşlardır. Birçok han ilk önce İbrahim Halil Han Kaçara karşı tek başına mücadele etmenin zorluluğunu anlayarak kuvvetlerini birleştirmeye çalışmışlardır. İbrahim Halil Han kendisinin eski müttefiki Kartli-Kahetiya knezi II. İrakli ile müttefik olmaya başlamıştır. Hanın teşebbüsü ile Avar hakimi Ümme Han ordusunun büyük bir kısmını

¹⁸¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 125-126.

¹⁸² Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: "Yazıçı" Nəşriyyatı, 70.

¹⁸³ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı, 85.

¹⁸⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 137.

Karabağa göndermiştir. Hoy ve Urmiye Hanlıklarının da İbrahim Halil Han ile müttəfik olmaları hakkında bilgi vardır.¹⁸⁵

Ağa Mehemed Han Azərbaycanın kuzey hanlıklarını tabi etmək üçün ilk önce diplomatika siyasətini uyguladı. 1793 yılında resmi temsilcisi olan Süleyman Han Kaçar Tebrizə göndermiştir. Süleyman Han Kuzey Azərbaycan hanlarını Kaçar hakimiyyətini tanımaya ikna etməli idi. Lakin Kuzey Azərbaycan hanlarının çoğunluğu Kaçar ilə görüşməyə hiç hevesli olmamışlardır. Karabağlı İbrahim Halil Han ise Ağa Mehemed Hanın teklifini kabul etməmiştir ve onu Güney Azərbaycanın hükümdarı olarak tanımamıştır.¹⁸⁶

Ağa Mehemed Han Kaçar İbrahim Halil Hana hediye olarak hilat, kılıç, altın eyer göndererek itaat etmesini istemiştir. Bu konuda Mirza Adıgözel Bey şunları yazmıştır: “ O (Ağa Mehemed Han) merhum İbrahim Halil Hana önceden hilat ve kılıç gönderip onu kendi tarafına çekmek istemiştir. Lakin aralarında zahiri görüşmeler ve dostluktan başka bir şey yoktu”.¹⁸⁷ İbrahim Halil Han zahiri itaat alameti olarak kendi kuzeni (amca oğlu) olan Abdüssamed Beyi ve Mirza Veli Baharlıyı esir olarak Ağa Mehemed Han Kaçarın yanına göndermiştir. Ancak gönderilen esirler bir müddet sonra Kirmandan kaçmışlardır. Onları yakalamak için gönderilen grup Kızıl Üzen çayı kıyısında onlara ulaşmış, karşı koymuş olan Abdüssamed Beyi öldürmüş, Mirza Veli ise yakalanıp, Tahrana götürülmüştür ve orada onu topun ağzına koyarak atmışlardır.¹⁸⁸ Ağa Mehemed Han İbrahim Halil Handan yeni esir olarak oğlunu göndermesini talep etmiştir. İbrahim Halil Han ise, bir emaneti bütün taraftarları ile birlikte öldürüldüğünden diğerini göndermekte zorluk çektiğini bildirmiştir.¹⁸⁹

Ağa Mehemed Hanın hücumundan çekinmiş olan İbrahim Halil Han Abdulla Çelebi Efendi ile Osmanlı Baş vezirine mektup göndermiştir. Mektupta kendisinin Osmanlı İmparatorluğuna 21 yıldan fazla bir süredir ki, hizmet ettiğini hatırlatarak Ağa Mehemed

¹⁸⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 155-156.

¹⁸⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 156.

¹⁸⁷ Mirzə Adıgözel bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 58.

¹⁸⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 137-138.

¹⁸⁹ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 186.

Han Kaçarın mücadelerinde Azərbaycan hanlarına yardım etmesini Osmanlı sultanından rica etmesi yazıyor.¹⁹⁰

3.3.5. Ağa Mehmed Han Kaçarın 1794 Yılında Karabağa Yürüşü ve Yenilgisi

Azərbaycanın Kuzey Hanlarının kendisine karşı güvensizliğine kızmış olan Ağa Mehmed Han onları cezalandırmak kararını aldı. Ve böylelikle, 1794 yılında Ağa Mehmed Han Kaçar dört bin kişilik bir orduyu Karabağ ve İrevan Hanlıklarına karşı göndermiştir. Kaçar tehlikesinin güçlendiği bir dönemde Kartli-Kahetiya Çarı II. İrakli oğlu Aleksandrın komutasında askeri orduyu Karabağa, İbrahim Halil Hana yardıma göndermiştir. Müttefiklerin birleşik askeri kuvvetleri Kaçar ordusunu mağlup ederek, Aras nehrinin güneyine çekilmeye mecbur etmişlerdir.¹⁹¹

3.3.6. Mehmed Han Kaçarın 1795 Yılında Karabağa Yürüşü ve Bu Esnada Baş Vermiş Olaylar Hakkında

Bu mağlubiyete bakmayarak Ağa Mehmed Han Karabağı ele geçirmek fikrinden bir an olsun bile vaz geçmemiştir, daha da yeni güçlü askeri ordu birlikleri ile yürüşe geçmeye başlıyordu.¹⁹² 1795 yılının Haziran ayının sonlarında seksen beş bin kişilik bir askeri ordusuyla Ağa Mehmed Han Kaçar Aras nehrini geçmiş ve Kuzey Azərbaycana girmiştir. Kaçar kendi askeri ordusunu üç kısma bölmüştür. Birinci kısım İrevan, ikinci kısım Muğan, üçüncü kısım ise Karabağ istikametinde hareket etmek emiri vermiştir.¹⁹³ Kaçar ordusunun Ağa Mehmed Han tarafından komuta edilen kısmı 1795 Haziran ayının sonlarında Şuşa kalesine yaklaşp kalenin bir ağaçlığında olan Gövahanda kamp kurmuştur.¹⁹⁴ Fakat Karabağ Hanlığı düşmana mukavemet gösteriyordu. Rus binbaşı Manevken Gudoviçe gönderdiği 15 Ağustos 1795 tarihli bildiride yazıyor ki, Ağa Muhammed Han Şuşa'yı kuşatmasında tutar, fakat her gün kaleden Kaçar ordularına hamleler yapıyor.¹⁹⁵ Karabağ kuvvetleri iki defa büyük zafer kazanmıştır. Bir defa onlar

¹⁹⁰ Mustafazadə, T. (2002). XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Azərbaycan: "Elm" Nəriyyatı, 233.

¹⁹¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 157.

¹⁹² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 158.

¹⁹³ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 58.

¹⁹⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 138.

¹⁹⁵ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 59.

düşmanın Hudaferin köprüsünden geçen pirinç, yağ, buğday vs. erzak taşıyan nakliye kervanını ele geçirmiş, ikinci defa ise Gövahanın etrafındaki Kaçar ordusunun atlarını kaçırmışlar.¹⁹⁶ Bunun ardından Fransız temsilcisi Olivye başta olmak üzere Şah Fransız zabitlerinin komutanlığının emriyle Ağa Mehemed Han Kaçarın topçuları Şuşa şehrini üç gün boyunca toplardan ateşe tutmuşlar. Lakin buna rağmen Şuşa kalesinin istihkamlarını dağıtamamışlar.¹⁹⁷

Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusunun çok büyük üstünlüğüne bakmayarak Şuşa şehrini hücum ile ele geçiremeyeceğini anlayan Kaçar Şuşayı muhasarada tutup, ahaliyi açlık yolu ile teslim etme kararını vermiştir. Ancak bu tür hareketlerde Şuşalıların iradesini kıramamıştır. Bu konuda Mirza Camal Cavanşir; Ağa Mehemed Şah, otuz üç gün kale etrafında kaldı ancak buna bakmayarak, o, büyük askeri ordu kuvvetleri ile kalenin beş kilometre uzağında olan akan çaydan geçememiştir. Karabağın atlı ve piyade kuvvetleri ellerin, köylerin komutanları, Verende, Dizak ve Haçın bölgelerinin melikleri orman, yol ve geçitlerde Kaçar kuvvetlerini yakalayıp yağmıyorlardı. Her gün deste deste, at, katır, deve ve diğer tedarükatı, ordu için vilayetlerden gönderilen tahıl kervanlarını garet ve esir ederek, merhum İbrahim Halil Hanın yanına getirmiştiler. İş o noktaya gelmiştir ki, o zamanın hesapları ile bir katır dört manat, deve altı manat ve iyi at ise on manata satılmıştır. Düşman Karabağ kuvvetlerinin gece baskınlarından korkarak, ordugahın etrafında sağlam kuleler yapılmıştı. Kaçar ordusunu bir an bile rahat bırakmamışlardır. Üç dört defa büyük kuvvet ile çayı geçmek ve kaleye yaklaşmak istemiştir. Diğer yandan çevik olan piyadeler, kahraman ve yürekli süvariler komutanları ile birlikte (Şahın) önüne çıkıp, kahramanca savaşmışlar ve kendisini mağlup ederek geri dönmüşlerdir.¹⁹⁸

Karabağlılar Mehemed Şah Kaçarın Hudaferin köprüsünden geçip gelmiş olan hamleler yaparak Kaçar ordusunun bütün erzağını ele geçirmişleridir. Karabağlılar aynı zamanda Kaçar ordusunun bütün katırcılar, deveçiler ve muhafızları da imha etmişlerdir. Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusunun güney kapıları yakınlarındaki ön kısmına Karabağlılar askeri yürüş etmişler ve Kaçar ordusunu Han bağına kadar takip etmişlerdir. Bu olay Şuşa kalesinin askerlerini daha da cesaretlendirmiş ve İbrahim Halil Hanın kendisi Ağa Mehemed Han Kaçarın kampına askeri yürüş etmiş, Kaçar ordusuna büyük kayıplar

¹⁹⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 160.

¹⁹⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 160.

¹⁹⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 139.

vermiştir.¹⁹⁹ Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesini otuz üç gün devam eden muhasarasının da hiç bir netice vermedi. Bunun sonucu olarak Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesini ele geçiremedi ve Karabağdan eli boş bir şekilde Tiflis'e hucum etmiştir.²⁰⁰

Ağa Mehemed Han Kaçar 1796 yılında kendisini Han ilan etti. 1796 yılında yeniden Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesine askeri yürüşe hazırlanıyordu. Ağa Mehemed Han Kaçar bir sıra hanlardan İbrahim Halil Han sığınak istediği takdirde redd cevabı vermelerini talep etmişti.²⁰¹

Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusu 1797 yılında Güney Kafkasyaya harekete başlamıştır. Ağa Mehemed Han Kaçar Güney Kafkasyaya askeri yürüş etmemişten önce Azerbaycan topraklarında mevcut olmuş olan Hanlıklara Han fermanları göndermiştir. Bu Han fermanlarında Hanlıkların kayıtsız şartsız Ağa Mehemed Han Kaçara tabi olmaları talep olunmaları yazılmıştır. Eğer tabi olmasalar amansız bir şekilde Ağa Mehemed Han Kaçar tarafından cezalandırılacaklar. Bu Han fermanlarından en sert biçimde yazılmış olan ferman ise Karabağ Hanlığının hanı olan İbrahim Halil Hana gönderilmiştir. Bu fermenda şu cümleler yer almaktadır: “Eğer o sağ kalmak istiyorsa, hakimiyeti oğluna bırakıp, Mekke ziyaretine gitsin”.²⁰²

Ağa Mehemed Han Kaçarın komuta ettiği ordunun asıl kısmı Karabağ Hanlığına girmiştir. Ağa Mehemed Han Kaçarın Karabağa ikinci yürüşü zamanı Karabağ Hanlığında üç yıl devam etmiş olan korkunç kuraklık açlığa sebep olmuştur. Karabağlıların ekseriyeti bir dilim ekmek için Karabağ Hanlığını, kendi yaşamış oldukları yerleri terk ederek başka yerlere göçmeye mecbur olmuştur²⁰³

Ağa Mehemed Han Kaçar Karabağa ikinci defa askeri yürüş etmek niyetinden önceden haberdar olmuş olan İbrahim Halil Han Ağa Mehemed Han Kaçarın ve onun ordusunun önünü önceden almak için ciddi hazırlıklar yaptı ve İbrahim Halil Han Ağa Mehemed Han Kaçar ve ordusuna ilk darbeyi Aras çayını geçmeden vurdu. İbrahim Halil Hanın emri bazında Hudaferin köprüsü uçuruldu. Bu olaydan sonra Ağa Mehemed han

¹⁹⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 162.

²⁰⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 60.

²⁰¹ Мамедова, Г. (1796 г.) О Походе В. Зубова В Азербайджан. Azərbaycan: “Елм” Nəşriyyatı, 36.

²⁰² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 169.

²⁰³ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 170.

Kaçar kendi ordusunu Aras çayından geçirmek için kayıklar kullanmaya karar verdi. Bu olaydan sonra Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusunu Aras çayının güney sahilinde karargah kurup beklemeye mecbur oldu. Sebebi kullanmak için lazım olan kayıkların ülkenin içlerinden getirmek için bir kaç gün beklemek gerekiyordu. İbrahim Halil Han durumdan kendi çıkarları için istifade etti. Şöyle ki, İbrahim Halil Han kendi askerlerine bazı kayıkların içine taş ile doldurup çayda batırmalarını emretmişti. Böylelikle Aras çayı kendi mecrasından çıktı ve gece vakti Kaçar ordusunun karargahına yöneldi. Bundan sonra Kaçar ordusunun bütün erzak ihtiyatı mahvolmuştur. Sadece olarak Kaçar ordusunun toplarından atılmış olan bir saatlik ateş kayıklardan yapılmış olan Seddi dağıtmış ve çay eski mecrasına dönmüştür. İbrahim Halil Han böylece elde etmiş olduğu bu başarılı askeri faaliyeti sonucunda Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusunu Aras çayını geçmek için en az bir hafta vakit kaybetmiştir. Bu olaydan sonra İbrahim Halil Han askerleri ile birlikte iyi klavuzda olmayan Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusunun üzerine ani askeri yürüşler edip, Kaçar ordusuna ağır darbeler vurmuşlardır. Bu ağır darbelerden biri esnasında, Kaçar ordusu iki bin asker kaybetmiştir.²⁰⁴

3.4. Karabağ Hanlığının Gerileme Devri (1797-1805)

3.4.1. Ağa Mehemed Han Kaçarın 1797'de Karabağ'a Düzenlenen İkinci Yürüşü

Ağa Mehemed Han Kaçar, 1797'de Karabağ'a düzenlenen ikinci askeri yürüşü sırasında Şuşa kalesini kuşattı. Bu olaydan sonra Ağa Mehemed Han Kaçar Devlettalep denilen ormanlıktan Şuşa kalesini sürekli top ateşlerine tuttu.²⁰⁵ Fransız bilim adamı Jean Gevr İran'da olmuş İngiliz Robert Ker-Porter'in yazmış olduğu “Gürcistan'a, Ermenistan'a ve İran'a seyahat” adlı kitabından yazıyordu:

“Ağa Muhammed Han Kaçar Şuşaya ulaştıktan sonra gördü ki, şehir direnişe hazır durumdadır. O, kaleyi kuşattı. Han önceki kuşatmadan biliyordu ki, Şuşa kalesinin duvarları sağlamdır. Bu yüzden topçularına söyledi ki, bütün toplar kalenin bir noktasını nişan alsın, füzelerin hepsi bir noktaya deysin”²⁰⁶

²⁰⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 171.

²⁰⁵ Baharlı. (2006). Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 42.

²⁰⁶ Cəmşidov, Ş. (1974, 8 avqust). “Azərbaycan Gəncləri”. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdir?, 2.

Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesinin yukarı kısmının aşağı kısma göre nispeten zayıf olduğunu bildirmiştir. Ağa Mehemed Han Kaçar topçulara, yukarıdan aşağıya doğru dağıtmalarını emretmiştir.²⁰⁷ Hamit Ulteyin Ağa Mehemed Han Kaçarın topçu uzmanıydı. Şuşa kalesinin duvarları Hamit Ulteyin yönetimi ile topçular tarafından gündüzler yıkıyordular. Ancak Şuşa şehrinin sakinleri ise gece vakti Şuşa kalesini tamir edip düzeltiyordular. Ağa Mehemed Han Kaçarın emriyle geceler Şuşa kale duvarlarına yakın meşaleler yakılıyordu. Şuşa sakinleri ateşle meşale tutanları vurup öldürdüler. Fakat Şuşalıların kahramanca direnişine rağmen, Ağa Mehemed Han Kaçarın topları kale duvarlarını yıkıyordu. Jan Gevr yazıyordu:

“İbrahim Halil Han kale duvarlarının yıkıldığını görünce, kalede olan ahalinin şehri terk etmesine izin vermiş, gece savaşçılarından en cesur 200 kişi alıp kaleden çıkarak, düşmanın arkasına geçmişti. Daha sonra o, “Molla Nasreddin kapısı” istikametinden şehri ateşe tutan topçuların üzerine arkadan saldırarak yakında bütün topçu destesini dağıttı. Karabağ hakimi geri dönmek istediğinde, yolların kapalı olduğunu gördü. Sadece kuzey tarafta, yani Tophanenin arkasındaki yol İbrahim Halil Hanın yüzüne açıktı. Karabağ hakimi kendisinin yanlış yaptığını anladı, şehir savunmasının başkanı gibi kaleyi terk ettiği için pişman oldu”²⁰⁸

3.4.2. İbrahim Halil hanın Şuşa Şehrini Terk Etmesi

Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Hanın Şuşa şehrini terk etmesi Şuşa şehrinin sakinleri arasında ciddi ümitsizlik oluşturdu. Ağa Mehemed Han Kaçar İbrahim Halil Hanın arkasından askeri ordu gönderdi. Bunun sebebi, İbrahim Halil Hanı yakalamak içindi. Ağa Mehemed Han Kaçar daha sonra Şuşa kalesinin askerlerine ve muhafızlara da mektup gönderdi. Mektubda artık direnmenin faydasız olacağını ve artık teslim olmalarını teklif edilmiştir. Aynı zamanda gönüllü teslim olurlar ise Karabağ hanlığının sakinlerinin hayat ve mallarına dokunulmayacağını vaat edilmiştir. Eğer bu mektup da yazılmış olanlar yerine getirmeyecekse, Şuşa kalesi alındığı zaman Karabağ Hanlığında yaşamış olan herkesin mahvedileceği, hanlıkta yaşamış olan kadınların askerlere paylaştırılacağı, Şuşa şehrinin Tiflis şehri gibi dağılacağı tehdidi ile korkutulmuşlardır. Ağa Mehemed Han Kaçarın mektubu Şuşalıların tarafından alındı. Sonra ise Şuşa şehrinin eyanları ve aksakalları toplanıp meşveret ettiler. Ancak fikir ayrılığı yaşandı. İbrahim Halil askerlerinden birisi olan İsmail son damla kanımıza kadar Şuşa şehrini müdafaa edilmesini ısrar etmiştir. Ancak Şuşa

²⁰⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 171-172.

²⁰⁸ Cəmşidov, Ş. (1974, 8 avqust). “Azərbaycan Gəncləri”. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdir?, 2.

şehrinin din adamlarının lideri olan baş müçtehit Hacı Babek bu teklifin aleyhine olmuştur. Uzun tartışmalardan sonra karar kabul edildi. Kabul edilmiş karar Hacı Babekin teklifiydi. Karardan hemen sonra Hacı Babek Şuşa kalesinin duvarlarından asma merdiven ile indirilmiş ve Ağa Mehemed Han Kaçarın huzuruna gönderilmiştir.²⁰⁹

3.4.3. Ağa Mehemed Han Kaçar Tarafından Şuşa Şehrini Tutulması, Şuşa Şehrinde Hakimiyeti ve Öldürülmesi

Böylece, Şuşa şehrini terk ettikten sonra başsız kalmış Şuşa kalesi teslim oldu.²¹⁰ Fakat, Ağa Mehemed Han Kaçarın Şuşa şehrini yönetmek istemesi ve Şuşada hakimiyeti uzun sürmemiştir. 4 Temmuz 1797 yılında yani, Ağa Mehemed Han Kaçarın Şuşa şehrini ele geçirmesi ve Şuşada hakimiyetinden yedi gün sonra, Ağa Mehemed Han Kaçar kendi hizmetçileri Sefarali Bey ve Abbas Bey tarafından katledilmiştir.²¹¹

3.4.4. Mehemed Beyin Karabağ Hanlığında Geçici de Olsa Hakimiyeti ve İbrahim Halil Hanın Karabağ Hanlığına Geri Dönmesi

İbrahim Halil Hanın Car-Balekende olmasını fırsat bilen Mehemed Bey Karabağ Hanlığında geçici de olsa hakimiyeti ele geçirmeye karar vermiştir. Mehemed Bey kendi hakimiyetini sağlamlaştırmak için İbrahim Halil Hana sadık olmuş olan adamlarını mahvetmeye başlamıştır. Mehemed Beyin tarafından katledilmiş adamlar içerisinde İbrahim Halil Hanın veziri ve aynı zamanda Azerbaycanın Halk Şairi olan Molla Penah Vagıf ve onun oğlu da vardır. Karabağnameler Salnamelerini yazarlarından olan Hasan İhtanın yazdığına göre İbrahim Halil Hanın veziri Molla Penah Vagıf Ağa Mehemed Han Kaçarın ölümü ile alakalı olarak İbrahim Halil Hanı tebrik etmiştir. Karabağ hükümdarlığı seni bekliyor söyleyip kendisini acilen Şuşa şehrine dönmeye çağırmıştır.²¹²

Bu arada Mehemed Bey Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Hanın küçük kardeşi Mihrali Beyin oğluydu.²¹³ Mehemed Bey İbrahim Halil Hana Ağa Mehemed Han

²⁰⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 172-173.

²¹⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 61.

²¹¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 174.

²¹² Həsən İxfa Əlizadə. (2006). Şuşa şəhərinin tarixi. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 100.

²¹³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 61.

Kaçarın kesilmiş olan başını ve kendi mektubu ile birlikte amcası İbrahim Halil Hana gönderdi. İbrahim Halil Han Karabağa dönmüş olursa kardeşi oğlunun mukavemeti ile karşı karşıya kalacağını düşünerek, üç ay Balakende yaşadı, sonra ise İbrahim Halil Han kendi taraftarları ile birlikte Karabağ Hanlığına taraf hareket etti. İbrahim Halil Han kendisinden ileride olan oğlu Mehdikulu Ağanı birkaç beyle Şuşa şəhrine gönderdi. Mehmed Bey yüzde amcasına sadakatten konuşsa da, iktidarı elden vermek istemiyordu. Bu sebeple Mehdikulu Ağa babası İbrahim Halil Hana bir mektup gönderdi ve babasını gerçek durumdan haberdar etti, kendisi de kaledeki taraftarlarını seferber etmeye başladı. Bu mektupdan sonra İbrahim Halil Han acilen büyük oğlu Mehmedhasan Ağa'yı Dağıstanlılardan oluşan 500 kişilik orduyla Karabağ'a uğurladı. İbrahim Halil Hanın bu hareketini duymuş olan Mehmed Bey Karabağ ellerini göç ettirerek mücadeleye devam etmeye çalıştı. Mehmedhasan Ağa Kirs dağındaki kalenin üç verestliyinde Mehmed Beye ulaştı. Karabağ elleri onun tarafına geçtiler. Tek kalmış olan Mehmed Bey Mehmedhasan Ağanın yanına gelerek pişman olduğunu bildirdi. Bundan sonra Mehdikulu Ağa Mehmed Beyin Şuşa şəhrindeki tarafdalarını öldürdü. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Şuşa şəhrine geldi.²¹⁴

3.4.5. İbrahim Halil Hanın Kardeşi Oğlu Mehmed Beyin Öldürülmesi

İbrahim Halil Han ile kardeşi oğlu arasında güvensizlik devam ediyordu. Şeki'de geçici olarak iktidarı ele geçiren kör Mehmedhasan İbrahim Halil Hanın kardeşi oğlu olan Mehmed Beyi yanına davet etti, fakat o, Şekiye gelince malı elinden alınıp tutuklandı. Mehmed Beyle kan düşmanı olan Şamahılı Mustafa Han (vaktiyle Mustafa Han'ın babası Ağası Han Mehmed Bey'in babası Mıhralı Bey'i katletmiş, Mehmed Bey de intikam alarak Ağası Hanı ve bir oğlunu öldürmüştü). Mehmedhasan Han'dan Mehmed Beyi istedi. Mustafa Han Mehmed Beyi öldürttü.²¹⁵

3.4.6. İbrahim Halil Hanın Feteli Han Kaçar ile İlişkileri

İbrahim Halil Han artık çoktan yaşlanmıştı. Bunun sonucu olarak İbrahim Halil Han artık Han sarayında yaşanan olayları tam kontrol edemiyordu. Karabağ Hanlığının sarayında artık iktidara sahip olmak için iki grup arasında mücadele vardı. Bu gruplardan biri Rusların

²¹⁴ Mırzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 144, 145-146.

²¹⁵ Mırzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 147.

yeniden Güney Kafkasya'ya geleceklerini bekleyerek hiçbir şekilde Kaçarlara itaat etmek istemiyordu. Diğer grup ise Kaçarları ne olursa olsun ikna etmeye çalışıyordu. Bu gruba Mirzalibey ve Feyzibay ve diğerleri dahil idi. En sonunda ikinci grup üstünlük kazandı ve Feteli Han Kaçarın iradesi, isteği yerine getirildi. Ağa Mehemed Han Kaçara karşı suikast katılımcılarından biri olan Seferalini Şeki Hanından alıp at gibi nallayarak cezalandırdı. Sonra ise Ağa Mehemed Han Kaçarın tike-parça olmuş cesedini ise yaldızlı parçalara bükerek Tahran'a gönderdiler.²¹⁶ Feteli Han Ağa Muhammed Han Kaçarın cesedini Tahrana getirmiş olan İbrahim Halil Hanın elçilerine oldukça kıymetli hediyeler vererek geri göndermiştir. Feteli Han Kaçar İbrahim Halil Han Karabağ Hanlığının gerlirlerini ona vermeyi vaat etmiş ve Karabağ Hanından kızı Ağa Beyim Ağayı istemiştir. İbrahim Halil Han bu kız isteme olayından sonra yedi ay düşündükten sonra kızı olan Ağa Beyim Ağayı vermekten imtina etmiştir. Bu red cevabından sonra sinirlenen Feteli Han Kaçar Karabağa on iki bin kişilik bir askeri kuvvet hazırlamıştır. İbrahim Halil Han Feteli Han Kaçarın bu işlerinden haberdar olmuş ve Rusyanın Gürcistandaki temsilcisi olan Kovalenskiye mektup göndermiştir. Mektupta Rusyaya bağlı olduğunu inandırmış ve ondan Feteli Han Kaçar ile -münasibetinde nasıl hareket etmesi konusunda görüş istemiştir.²¹⁷ İbrahim Halil Han Kovalenskiye göndermiş olduğu mektuptan hiçbir cevap almadığı zaman Karabağ Hanlığın yeniden haberedici baskına uğramaması için Feteli Han Kaçarın evlilik ile ilgili teklifini kabul etmeye mecbur olmuştur. İbrahim Halil Hanın oğlu Ebülfet Ağa da Tahrana Feteli Han Kaçarın Han sarayına emanet olarak gönderilmiştir. Feteli Han Kaçar İbrahim Halil Hanın oğlunu Ebülfet Ağayı kendi komutanlarından biri yapmıştır. Ağa Beyim Ağa ile Feteli Han Kaçar arasında nikah kıyıldıktan sonra Feteli Han Kaçar yılda bir defa Karabağ Hanı İbrahim Halil Hana muhtelif hediyeler, hilat, kılıç, eğerli ve dizginli at vs. göndermiştir.²¹⁸

3.4.7. Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasyayı ve Gence Halığının İşgali

I. Aleksandr Rus çarı olarak 1801 yılında tahta çıktı. Tahta çıkan Rus çarı I. Aleksandr Güney Kafkasyayı kesin olarak işgal etmek siyasetini gütmüştür. 12 Eylül 1801 tarihinde Rusya İmparatorluğu ferman imzalamıştır. Bu ferman Kartli-Kahetiya çarlığının lağv edilmesi ve topraklarının Rusya ile birleştirilmesi hakkındaydı. Bu ferman aynı zamanda

²¹⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 62-63.

²¹⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 180.

²¹⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 148.

Azərbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu tərəfindən işğalının başlangıcı idi. Mənşə olaraq Gürcü olan P.D. Sisianov 11 Eylül 1802 tarixində Rusya İmparatorluğunun işğal planlarını həyata keçirmək üçün Kafkasyadakı Rus İmparatorluğu birliklərinin kumandanı təyin edilmişdir.²¹⁹ Rusya İmparatorluğu Azərbaycan topraklarının işğalına 1803 yılından başlamışdır. İlk öncə 1803 yılının yazında Car-Balaken işğal edilmişdir.²²⁰ Sisianovun bağlılıq təklifini Gence Hanı Cavad rəddetmişdir. Bu olayın ardından Rusya İmparatorluğunun askeri birlikləri 3 Aralık 1803 tarixində Gence kalesini kuşatdı. Kuşatmadan sonra Cavad Hana təslim olmasını defələrcə təslim olması üçün Rusya İmparatorluğunun askeri birliklərinin kumandanı Sisianov təklif etmişdir lakin heçbir faydası olmamışdır. Bu olaydan sonra 1804 Ocak ayında Rus İmparatorluğunun askeri birlikləri Gence Hanlığını işğal etdi. Gencenin işğalından sonra Rus İmparatorluğunun askeri birlikləri Karabağ Hanlığına biraz daha yaxınlaşdı.²²¹

3.5. Karabağ Hanlığının Zayıflaması və Rus İşğalına Uğraması (1805-1822)

3.5.1. İbrahim Halil Hanın Rusya İmparatorluğu ilə İlişkileri və Kürekçay Antlaşmasının İmzalanması

Rusya İmparatorluğunun askeri birliklərinin kumandanı P. Sisianov Gence Hanlığını işğal etdikdən sonra Azərbaycanın digər Hanlıqlarına, xüsusilə də Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Hana təhdit edici məktuplar göndərdi. Bu məktup da Azərbaycan Hanlıqlarının Rusya İmparatorluğunun hakimiyyətini qəbul etmələri bildirilmişdir.²²² Rusya İmparatorluğunun askeri birliklərinin kumandanı P. Sisianov Karabağ Hanı İbrahim Halil Handan Kürekçay yaxınlığındakı kəmpinə gəldi Rusya İmparatorluğunun tabi olması haqqında yeminli anlaşmayı qəbul etməyi tələp etdi. Karabağ Hanı modern silahlarla donatılmış Rus ordusuna direniş göstərməyi imkansız olduğunu anlayaraq və Gence Hanı olan Cəvat Han'ın aqibətini yaşamaq istəməyən İbrahim Halil Han bu ultimatumu qəbul etdi.²²³

²¹⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 183.

²²⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 63.

²²¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 183.

²²² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 183.

²²³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 63.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han P. Sisianovun Gence şehrinden 20 verest uzaklıktaki Kürekçay kıyısında yerleşmiş olan kampına 14 (26) Mayıs 1805 tarihinde gelerek himaye antlaşmasını imzalamış ve sadakat yeminini etmiştir. Kürekçay antlaşması 11 maddeden oluşmaktadır. Bu şartlardan bazıları şunlardır:

1. Birinci madde budur: Karabağ Hanı İbrahim Halil Han İran veya herhangi diğer bir devlete bağlı olmayacak ve olmayacağına yemin etmelidir.

2. İkinci madde budur: Rusya İmparatoru kendi ve varisleri adından Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ve varislerinin ve topraklarının birliğinin korunacağı vaat edilmektedir.

3. Üçüncü madde budur: Han hakimiyetinin sürdürülmesi hususu belirtilmiştir. Bu maddeye göre, Karabağ Hanı İbrahim Halil Handan sonra hakimiyet onun büyük oğluna ve sonra aynı kaide üzere devam edecektir. Han bağımsız dış siyasetten kaçınacak ve Kafkasyadaki Rus birliklerinin kumandanıyla önceden kesinleştirmeden komşu hanları ile münasibet kurmayacak. Eğer diğer hanlardan elçiler, yahut mektuplar gelir ise önemlilerini başkomutanına göndermeliydi ve az önemlilerini ise Karabağ Hanının yanında bulunmuş olan Rus imparatorluğunun zabitiyle değerlendirilmeliydi.

4. Beşinci madde budur: Rusya İmparatorluğu Kafkasyadaki Rus askeri birliklerinin kumandanı ve Gürcistan Baş İdaresi adından Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ve varislerinin Karabağ Hanlığında hakimiyetini şimdilik saklamayı, Karabağ Hanının ve Karabağ Hanlığının iç idarede bağımsızlığa dokunmamayı vaat ediyordu.

5. Sekizinci madde budur: Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğunun çar hazinesine ödeyeceği verginin miktarı ve verginin ödeme şekli tespit edilmiştir. Öyle ki, sekiz bin eşrefi tutarındaki verginin yarısı Şubatın 1-de, diğer yarısı ise Eylül ayında ödenmeliydi. Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ikinci oğlu Mehemmedhasan Ağanın büyük oğlu Şükrullahı esir sıfatıyla Tiflise göndermesi de bu maddede ayrıca olarak belirtilmiştir.²²⁴

3.5.2. 1805 Yılında Feteli Han Kaçarın Karabağa Yürüşü ve Zafer Kazanması

Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğunun hakimiyetini kabul etmesi İbrahim Halil Hanın sarayında sert tepkilere sebep oldu. 1805 yılının Haziran ayının ortalarında, yani Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında Kürekçay Antlaşmasının imzalandıktan

²²⁴ Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией. (1868). Проект Трактата. Тифлис: Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией, 705.

az sonra Kaçarların askeri ordu birlikleri Hüdafərin köprüsündən Aras çayını keçərək Karabağ topraklarına askeri yürüş etmişdir. Kaçarların askeri ordu birliklərinin komutanı Pirkulu Han idi. Pirkulu Hanın komutanlığı altında on bin kişilik olan Kaçarların askeri ordu birliyi 11 Temmuz 1805 yılında Karabağ süvarilərinin də olduğu Rus İmparatorluğunun askeri birliyi ilə savaşa girmişdir. Bu savaşda Kaçarların ordusu galip gəlmişdir və Karabağda böyük dağınlıqlıq yapmışdır. Rus İmparatorluğu daha ilk vaxtə Karabağ Hanlığını müdafaə etmək hüsusunda üzərinə almış olduğu yükümlülüğü yerinə getirməmişdir.²²⁵

3.5.3. İbrahim Halil Hanın Oğlu Mehəmedhasan Ağa Hastalıktan Allahın Rahmetinə Kavuşması

Karabağ Hanlığının Hanı İbrahim Halil Hanın oğlu Mehəmedhasan Ağa hastalıktan Allahın Rahmetinə kavuştu.²²⁶ İbrahim Halil Hanın oğlu Mehəmedhasan Ağanın ölmesi konusunda Mirza Camal Karabaği bu kəlmələri yazıyor:

“Kalptə Rus devlətinə itaat etməyə razı olmayan bir grup adam Mehəmedhasan Ağanın vəfatından, Mehdikulu Ağanın vilayəttən uzaklaşmasından, mərhum İbrahim Halil Hanın hastalığı, yaşının çoxluğu və gücünün azlığından istifadə edərək sölzleşmə və antlaşmanın əksinə olan işlər görməyə başladılar”.²²⁷

3.5.4. Mehdikulu Ağanın Vəliəht Təyin Edilməsi

İbrahim Halil Hanın ikinci və vəliəht oğlu aynı zamanda katı Rusya İmparatorluğunu tərftarı olan Mehəmedhasan Ağanın 1805-1806 yılının kışında Şuşada vəfat etməsi də Rusya İmparatorluğunun Azərbaycandakı durumunun zayıflamasına bir miqtar bilə olsa təsir etmişdir.²²⁸ İbrahim Halil Han 4. Zilhicce 1220 (24 Şubat 1806) tarixində Mehdikulu Ağanın vəliəht təyin edilməsi hüsusunda sənət imzalamışdır. Bu cümleləri Mir Mehdi Həzani

²²⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 191-192.

²²⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 65.

²²⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 155.

²²⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 193-194.

kendi yazmış olduğu Karabağnameler Salnamelerinde yazmıştır.²²⁹ Mehdikulu Ağanı acil olarak General P. Sisianov Şuşa şəhrine göndərdi.²³⁰

3.5.5. Kaçarların Askeri Ordu Birlikleri Karabağa 1806 Yılıının Yazında Tekrardan Yürüşü

Kaçarların askeri ordu birlikleri Karabağa 1806 yılının yazında tekrardan askeri yürüş etti. İbrahim Halil Hanın yanına Kaçarlar gizlice adamlar göndərip onu kendi tərəflərinə çəkmək üçün gayrət göstərdilər. Karabağda Rus İmparatorluğunun bu zaman askeri gücü çox azdı. Binbaşılısaneviçin kumandanlıq etmiş olduğu yəgər²³¹ askeri birliğınden başkə askeri kuvvətləri yox idi. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Karabağ əlləri və köyləri ayaklar altında kəlməməsi üçün manevra yapmaya, Kaçarlarla hoş davranmaya başladı. Bu olay Binbaşılısaneviçi kuşkulandırdı. Ermenilər isə İbrahim Halil Hanın taməmə Kaçar tərəfinə geçtiğini iddia ettilər.²³²

3.5.6. 1806 Yılında İbrahim Halil Hanın və 23 Kişinin Öldürölmesi

Mirza Camal Karabağı bu konuda və İbrahim Halil Hanın öldürölmesi konusunda kendi yazmış olduğu eserinde şunları yazıyor:

“Gerçekte isə (rus) orduları çox geç kalmışdır. Kızılbaşlar və ordusu kalenin iki ağacılığına varmışdır. Merhum İbrahim Halil Han Han evini və göçünü Han bağından kalenin yakınına getirdi. Hilecilerden birkaçı binbaşılıya nə isə bilgi vermişlərdi. Gece binbaşılı bir grup, askeri orduyla İbrahim Halil Hanın yaşadığı evinə gitti. Hükümü değışməz olan feleğın kazasından merhum İbrahim Halil Han birkaç kişi yakın adamları və ailesi və akrabaları ilə birlikte orada öldürölldü”.²³³ İbrahim Halil Han ilə birlikte öldürölən şahıslar bunlardır:

²²⁹ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-Tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 205.

²³⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 65.

²³¹ Rusya İmparatorluğunda askeri ordu birliğınde askeri türü. Nəsil ki Osmanlı İmparatorluğunda yeniçerilər və bəskə askeri ordu birliklərinə dahil olan askeri türler olduğu gibi.

²³² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 65.

²³³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 156.

1. Şekli Selim Hanın ablası olan hanın eşi.
2. Şekli Hüseyn Hanın kızı olan hanın eşi Tuti Beyim.
3. Hanın Bike Ağadan olan kızı.
4. Hanın Gövhər Ağanın annesinden olmuş oğlu (13 yaşında).
5. Haremihan.
6. Saltanat Bey.
7. Sabreyi Bey.
8. Abbaskulu Ağa.
9. Hacı Hüseynali Bey Kebirli.
10. Mirza Hakverdi Kebrili.
11. Himmet Bey Cavanşir.
12. Hasanağa.
13. Gülmeli Bey Sarıcalı.
14. Mirzaetağı Afşar.
15. Alipenah.
16. Hâce Hasan Ecem oğlu Kebirli.
17. Karanın iki oğlu.
18. Ve İbrahim Halil Han ile öldürülen 20 kişi
19. 4 kişi Şuşalı.

Son iki kısımda yer almış olan 20 kişinin ve 4 kişi olan Şuşalıların ismi bilinmiyor.²³⁴

3.5.7. Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığının Topraklarına İlave Askeri Ordu Birlikleri Göndermesi ve Bunun Sebebi

Rusya komutanlığı Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın katledilmesinin Karabağda Rusya İmparatorluğu aleyhine gösterilerin başlamasına sebep olacağından korkarak ek güvenlik tedbirleri almaya mecbur olmuştur. Bu sebep ile Rusya İmparatorluğu Karabağ hanlığının topraklarına ilave askeri ordu birlikleri göndermiştir.²³⁵

²³⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 65-66.

²³⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 200.

3.5.8. Mehdikulu Han Devri (1807-1822)

O sırada Mehdikulu Ağa ve Caferkulu Şuşa'da idiler. Onlar Rus devletine karşı isyan etmediler. General Gudoviç 1806 yılının sonlarında Kafkasya'nın yeni komutanı tayin edilmiş ve Tiflis'e gelerek Mehdikulu Ağanın Karabağ Hanı olması hakkında imparator fermanını ona sundu.²³⁶ Caferkulu Ağa, Karabağ Hanlığı tahtına oturamadı. Bundan sonra Caferkulu Ağa zamanında babası Mehemmedhasan Ağanın mülkiyetinde olan 36 köyün kendisine verilmesini istemiştir. Bu köylerin Caferkulu Ağaya vermesini Gudoviç Mehdikulu Hana emretmiştir. Ancak Caferkulu Ağa bu köylerin tam mülkiyeti ile verilmesini ısrarla talep etmiştir. Ancak Caferkulu Ağanın bu talebini Gudoviç kabul etmemiştir. Caferkulu Ağanın iddia etmiş olduğu köylerin hiçbir zaman Mehemmedhasan Ağanın mülkünde olmadığını Mehdikulu Han belirtmiştir. Bu şekilde Caferkulu Ağa ve onun kardeşi Hancan Ağa ile Mehdikulu Han arasında bir düşmanlık oluştu.²³⁷

3.5.9. Kaçarların Karabağ Hanlığına 1810 Yılında Yürüşü

Kaçarların askeri ordu birliklerinin hücumları sonucunda Karabağ Hanlığı ciddi dağınıklığa maruz kaldı. Kaçar ordusunun iki bin kişi askeri birliği 1810 yılının başlarında Karabağ Hanlığını ele geçirmek için Karabağ Hanlığı için stratejik önem taşıyan Mehri köyünü almış, ancak Aras çayı üzerinde ağır bir bir mağlubiyete uğramıştır. Kaçar askeri ordu birliklerinin komutanlığı altında muhim stratejik önem taşıyan Mehri köyünün kaybetmeyi kabullenmek istememişti ve bundan dolayı Mehri köyünü geri almak için çabalarını inatla devam ettirmiştir. Ancak bunlara rağmen Mehriyi iki defa işgal etmeye Kaçar ordusu teşebbüs etse de başarıya ulaşamamıştır.²³⁸

3.5.10. Birinci Rusya Kaçar Savaşları Esnasında Karabağ Hanlığı

Birinci Rusya Kaçar savaşları esnasında Karabağ topraklarından ahalinin Güney Azerbaycan topraklarına göçürülmesi ve kaçmalar küteller halini almıştır. Rusya İmparatorluğunun askeri ordusunun Karabağ birliğinin komutanı olan Kotlyarevski,

²³⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 66.

²³⁷ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-Tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 210-211.

²³⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 202-203.

Karabağ Hanlığı 1805 yılında Rusya İmparatorluğunun hakimiyeti altına geçtiği zaman Karabağ Hanlığında on bin aile, 1808 yılında hazırlanmış olan cetvele göre ise 2217 aile yaşamaktadır. Yapılmış olan matematik hesplamalara göre 1806 yılında bu ailelerin 367-si, 1809 yılında 323-ü, 1810 yılında 276-sı, 1811 yılında 274-ü ve en nihayet 1812 yılında ise 977-si Güney Azerbaycan topraklarına göç ettirilmiştir. Bunlardan başka, Karabağ Hanlığında yaşamış olan 2628 aile ise yaşamış oldukları yerleri terk ederek dağlara kaçmış ve dağlarda saklanmış olduklarını yazıyor. Matematiksel hesaplamaları ele alarak en sonda söyleyebiliriz ki, Karabağ Hanlığında toplam beş bin aile kalmıştır. Ancak bu tarihsel bilgilere zıt olarak Albay Aspev tarafından verilmiş olduğu tarihsel bilgilere göre ise Karabağ Hanlığında toplam 3080 aile yaşamıştır. Çünkü hayli ahali de diğer Azerbaycan Topraklarında mevcut olmuş olan hanlıklara, özellikle de Şeki Hanlığına 1000 aile kaçmıştır.²³⁹

3.5.11. Rusya-Kaçar Savaşının (1804-1813) Bitmesi ve Gülistan Antlaşması (1813)

Azerbaycan halkı için büyük belalar getirmiş olan I. Rusya-Kaçar savaşı (1804-1813) Rusya İmparatorluğunun zaferi ile sonuçlanmıştır. 1813 yılının 12 Ekimde Karabağın Gülistan köyünde antlaşma imzalanmıştır. Bu imzalanmış antlaşmaya göre Kaçar sarayı Azerbaycan topraklarına ve esas özellikle Karabağ Hanlığına dair olmuş olan iddialarından vaz geçmiştir. 1813 yılının 12 Ekimde imzalanmış olan Gülistan Antlaşması ile sonuçlanmış olan I. Rusya-İran savaşlarında sonra Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu ve Kaçarlar arasında bölüştürülmüştür. Bu antlaşma ile Rusya-Kaçar savaşlarının birinci merhelesi sona ermiştir.²⁴⁰

3.5.12. Gülistan Antlaşmasından Sonraki Devrde Karabağ Hanlığında Baş Vermiş Olaylar ve 1822 Yılında Karabağ Hanlığının Lağv Edilmesi

Gülistan antlaşmasından sonra Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasyada mevkileirini hayli sağlamlaştırdı. Bundan sonra Rusya İmparatorluğu artık Azerbaycan Hanlıklarını lağv etmek siyaseti yürütmeye başlamıştır. Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığının hanlık gibi varlığına son verme siyasetine 1817 yılında başlamıştır. 1817 yıl köken olarak Karabağ Hristiyanı olan Medetov Karabağa gelerek, idareyi ele geçirmiştir. Karabağ Hanlığının Hanı

²³⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 202-203.

²⁴⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 203.

olan Mehdikulu Han artık bu zaman Medetov tarafından değişik şekillerde sıkıştırılmış ve hakimiyetten uzaklaştırılmıştır. Durumun çıkılmaz bir hal aldığını görmüş olan Mehdikulu Han Güney Azerbaycana kaçmak zorunda kalmıştır. Bu olayı kendilerinin çıkarıları için kullanarak Rusya İmparatorluğu, 1822 yılında Karabağ Hanlığını lağv etmiştir. Bundan sonra Rusya İmparatorluğunun yöneticileri Caferkulu Ağayı ve onun oğlu Kerim Beyi tutluklayıp ve Kozak birliğinin muhafazası altında Simbirske göndermiştir. Rusya İmparatorluğu Mehdikulu Hanın birkaç yıl sonra Karabağa dönüp burada yaşamasına izin vermiştir. Caferkulu Ağanın ise 1830 yılında Karabağa dönme izni vermişlerdir. 1845 yılında Karabağ Hanı olan Mehdikulu Han ve 1854 yılında ise Caferkulu Han vafat etmiştir.

241

²⁴¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 203, 205, 206.

4. KARABAĞ HANLIĞININ DIŞ İLİŞKİLERİ

4.1. Karabağ Hanlığının Azerbaycanın Diğer Hanlıklar ve Dağıstan'la İlişkileri

Karabağ Hanlığı 1747 yılından Azerbaycan bölgesinde yaranmış olan diğer hanlıklar ve komşusu Dağıstan'daki hanlıklar arasında birçok mücadele içerisinde olmuştur. Ancak bu mücadelelere bakmayarak Karabağ Hanlığı hanlıklar arasındaki ilişkilerde kendi yeri, komşu hanlara karşı tutumu ve faaliyeti konunun bütünlüğü bakımından önemlidir.²⁴²

Komşu hanlıklara karşı güçlü istihbarat sistemi kurmak ve savunmaya önem vermek Karabağ Hanlığının idari prensipleri arasında olmuştur. Karabağ Hanı olan Penahali Han bu idari prensipleri rehber tutarak Azerbaycan Hanlıklarına karşı ilişkilerini iki şekilde yapmıştır. Birincisi Penahali Han küçük hanlıkları hakimiyeti altına katarak, güçlü rakiplere karşı mücadele etmek idi. Karabağ Hanlığının dış ilişkilerinde Penahali Hanın etmiş olduğu bu idari prensipleri İbrahim Halil Hanın Hanlık döneminde de görmekteyiz.²⁴³

İkinci şekil ise, akrabalık yoluyla yapılmış olan dış ilişkilerdir. Karabağ Hanlığı uzun zaman hanlıklar arasında birinci sırada yer almasının sebebi bu ilişkilerden sağlanmış olan siyasi destek ve askeri yardımların sonucudur. Karabağ Hanlığının Şeki, Gence, Dağıstan ve Şirvan'la çok sıkı akrabalık ilişkileri vardır.²⁴⁴

Şimdi ise Karabağ Hanlığının Dağıstan hanlıkları ile ilişkilerine bakalım. Karabağ Hanlığının Dağıstan hanlıkları ile ilişkileri Karabağ Hanlığının 1747 yılından öncelerine dayanmaktadır. Böyleki, Karabağ Hanı olan Penahali Han, 1737-1738'de Nadir Şahın sarayından kaçtığı zaman Dağıstan lezgileriyle işbirliği içerisinde idi. Karabağ Hanlığının kuruluşundan sonra Dağıstan Karabağ Hanlığı ilişkileri Karabağ Hanlığının kurucu olan Penahali Han ve Penahali Handan sonra Hakimiyete gelmiş olan İbrahim Halil Han hanlık dönemlerinde sıkı bir şekilde devam ettiğini bilmekteyiz. Avar Hakimi olan Ümme Han ile özellikle gelişmiş olan Karabağ Hanlığı ve Dağıstan ilişkileri çok büyük önem taşımaktadır.

²⁴² Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: İstanbul: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 36.

²⁴³ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 36-37.

²⁴⁴ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 37.

1803 yılında Rusya İmparatorluğu tarafından Dağıstanın işgal edilmesine kadar Karabağ Hanlığı ve Dağıstan ilişkileri devam etmiştir.²⁴⁵

Hacı Çelebi, 1748 yılının sonlarında Şirvan kuvvetleri ile beraber Penahali Hanı ortadan kaldırmak için Bayat kalesine hücum etmiştir. Kale kuşatılmış, ancak bir ay kuşatılmış olan kale teslim olmamıştır. Mücadelede mağlup edilen ve maksadına ulaşmayan Hacı Çelebi Han geri dönerken şöyle demiştir: “Penahali Han bu zamana kadar bir sikkersiz gümüş idi, biz geldik sikke vurduk ve geri döndük”²⁴⁶

1749-50 yılları arasında Penahali Han Gence'ye hücum etti ve şehrin belli bir kısmını ele geçirdi. Bu zaman Şekili Hacı Çelebi Hanı ve Carlıları Genceli Şahverdi Han yardıma çağırdı. Fakat yardıma gelmiş olan Şekili Hacı Çelebi Han ve Carlılar ile Penahali Han onlarla anlaştı ve bu anlaşmadan sonra onlar geri döndüler. Zor durumda olan Genceli Şahverdi Han Gürcü çarları I Teymuraz ve II İrakliden yardım istedi. Gürcü çarları I Teymuraz ve II İrakli bu yardım çağrısına olumlu cevap vererek Şahverdi Han'ın yardımına geldiler. Sebep ise, Karabağ Hanının Genceni tuttuktan sonra Gürcülerin işgal ettikleri Kazak ve Borçalı ellerini Gücülerden talep edeceğinden rahatsız olmaları idi. Penahali Han durumun gerginleştiiğini gören Şahverdi Handan 450 tümen bac alıp geri döndü.²⁴⁷

Şirvan, Şeki, Gence, Erivan, Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ hanları Penahali Han'ın yanına elçi ve mektup gönderip, onunla dost ve müttefik olmak istediklerini bildirirdiler. Penahali Han, Hanların bazısı ile akraba oldu. Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ hakimlerinin hükmü altında olan Nahçıvan'ın Zengezur, Tebriz'in Gafan Karadağın Çuldur ve Megri mahallarına el uzatarak tamamına sahip oldu. Onları Karabağ'ın başka reiiyyetlerine katarak, hepsine melikler ve sultanlar tayin edildi. Belirli bir süre, Panahali Han'ın Gence, İrevan, Nahçıvan ve özellikle de Erdebil Hanlıkları üzerinde güçlü bir etkisi oldu.²⁴⁸

²⁴⁵ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: “Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret” Neşriyyatı, 37.

²⁴⁶ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Neşriyyatı, 40-41.

²⁴⁷ Əhmədov, Q, Əliyev, F, Məmmədov, A, Novruzov, T, Fərzəliyev, Ş. (Redaktorlar). (1994). Gəncə (Tarixi Oçerk), Bakı: “Elm” Neşriyyatı, 39.

²⁴⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Neşriyyatı, 129-130.

İbrahim Halil Han bazı komşu beyler ile akrabalık ilişkisi yaratmış, bu yolla da aynı hanlıkların iç ve dış hayatına nüfuz etmeye çalışmıştı.²⁴⁹

İbrahim Halil Han, Avar olan Ümme Hanın ablası Bike Ağa ile evlenmiş ve böylelikle de büyük askeri güç kazanmıştır. Daha sonraki zamanlarda ise İbrahim Halil Han Şekili Selim Hanın ablası ile evlenerek bu şekil ile de Şeki Hanlığına tesir etme imkanı bulmuştur.²⁵⁰

Karabağ Hanlığının Avar Hanlığı ile ilişkisinin Karabağ Hanlığı ile üç açıdan önemli olmuştur:

1. İbrahim Halil Han, Avar olan Ümme Hanın ablası Bike Ağa ile evlenmiş ve böylelikle de büyük askeri güç ve Dağıstan lezgilerinin desteğini kazanmış oldu. Bu da İbrahim Halil Hana Karabağ Hanlığına karşı yapılmış olan tehlikeli savaşlarda Dağıstandan rahat bir şekilde askeri güç sağlayabilmiştir.

2. Avar Hanı olan Ümme Han sık sık Gürcistana sefer yaptığı için Tiflis Hanı olan II. Irakli Karabağ Hanı ile iyi geçinmek zorunda kalmıştır.

3. Karabağ Hanlığının Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri açısından Avar Hanlığının çok büyük önem sağlamıştır. Böyleki, Avar Hanlığı Karabağ Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında siyasi ilişkiler konusunda aracılık rolünü oynamıştır.²⁵¹

Feteli Han Azerbaycan topraklarını birleştirmek mücadelesinde Karabağlı İbrahim Halil Hana rakip gibi bakıyordu. En büyük askeri hücumlarından biri 1783 yılının başında baş verdi. Şamahı hakimleri Muhammed Said ve Ağası Hanlar, Şekili Abdülkadir Han, muğanlı Tale Hasan Han, Tarki hakimi Murtaza Ali, Lenkeranlı Kara Han ve birkaç Dağıstan hakimi Feteli Hanın yanında idiler. Burada sadece paralı askerlerin sayısı 13 bin kişiyi buluyordu. İbrahim Halil Han bu tür üstün bir kuvvete karşı koymayı mümkün saymayarak Şuşa kalesinde yerleşmiş ve olayların gidişatını izlemiştir. Kubalı Feteli Han da

²⁴⁹ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 84-85

²⁵⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 125.

²⁵¹ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: “Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret” Nəşriyyatı, 37.

Şuşa şəhrini hakimiyyəti altına alamayacağını anlayıp çevre köyləri yağmalayıp, çox sayıda esir alaraq Kuba şəhriyə geri dönmüşdür.²⁵²

4.2. Karabağ Hanlığının Kaçarlar ilə İlişkileri

Karabağ Hanlığının Kaçarlar ilə ilişkileri 1757 yılından itibaren başlanmışdır. Böyleki, Şuşa kalesinin inşasından bir süre sonra- 1757 yılında Mehmedhasan Han Kaçar Karabağa hareket etdi. O, Aras çayını geçti ve Şuşa Kalesi'nin 4 ağaclığında kamp kurdu. Fakat Muhammed Han, bir aylığına burada kalsa bile kaleye yaklaşmadı. Penahali Han ellerden ve köylərdən savaş yetenekli kişiləri kaleye toplayaraq savunmaya hazırlanıyordu. Mehmedhasan Han Kaçar da kendisi ilə birlikte çox sayıda bulunan askeri ordusu ilə gelip Şuşa şəhrinin çevresindəki Hatın Arkı yanında durdu. Oradan yuxarı tarafa hareket etməyə cəsarəti olmadı. Panahali Hanı yakalamak için çeşitli planlar və hilelərə el attıysa da, bunu başaramadı. Muhammedhasan Han Kaçar yaklaşık bir ay boyunca Şuşa şəhrinin etrafında kalsa da, hiçbir başarı kazanamadı.²⁵³ Gilan və Mazandaranda isyanların yaşandığını duyan Mehmedhasan Han Kaçar geri döndü.²⁵⁴

Ağa Mehmed Han Kaçarın Güney Azərbaycanda hakimiyyəti güclənməkte idi.²⁵⁵ Ağa Mehmed Han Azərbaycanın kuzey hanlıqlarını tabi etmək için ilk önce diplomatika siyasətini uyguladı. 1793 yılında resmi temsilcisi olan Süleyman Han Kaçarı Tebrizə göndərmişdir. Süleyman Han Kuzey Azərbaycan hanlarını Kaçar hakimiyyətini tanımaya ikna etməli idi. Lakin Kuzey Azərbaycan hanlarının çoğunluğu Kaçar ilə görüşməyə hiç hevesli olmamışlardır. Karabağlı İbrahim Halil Han isə Ağa Mehmed Hanın teklifini kabul etməmişdir və onu Güney Azərbaycanın hükümdarı olaraq tanımamışdır.²⁵⁶

Ağa Mehmed Han Kaçar İbrahim Halil Hana hediye olarak hilat, kılıç, altın eyer göndərərək itaat etməsini istemiştir.²⁵⁷ İbrahim Halil Han zahiri itaat aləmeti olarak kendi kuzeni (amca oğlu) olan Abdüssamed Beyi və Mirza Veli Baharlıyı esir olarak Ağa

²⁵² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 59.

²⁵³ Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 48, 183, 132.

²⁵⁴ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı, 114.

²⁵⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 155.

²⁵⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 156.

²⁵⁷ Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 58.

Mehemmed Han Kaçarın yanına göndermiştir. Ancak gönderilen esirler bir müddet sonra Kirmandan kaçmışlardır.²⁵⁸ Ağa Mehemmed Han İbrahim Halil Handan yeni esir olarak oğlunu göndermesini talep etmiştir.²⁵⁹

1794 yılında Ağa Mehemmed Han Kaçar dört bin kişilik bir orduyu Karabağ ve İrevan Hanlıklarına karşı göndermiştir. Kaçar tehlikesinin güçlendiği bir dönemde Kartli-Kahetiya Çarı II. İrakli oğlu Aleksandrın komutasında askeri orduyu Karabağa, İbrahim Halil Hana yardıma göndermiştir. Müttefiklerin birleşik askeri kuvvetleri Kaçar ordusunu mağlup ederek, Aras nehrinin güneyine çekilmeye mecbur etmişlerdir.²⁶⁰

Bu mağlubiyete bakmayarak Ağa Mehemmed Han Karabağı ele geçirmek fikrinden bir an olsun bile vaz geçmemiştir.²⁶¹ 1795 yılının Haziran ayının sonlarında seksen beş bin kişilik bir askeri ordusuyla Ağa Mehemmed Han Kaçar Aras nehrini geçmiş ve Kuzey Azerbaycana girmiştir. Kaçar kendi askeri ordusunu üç kısma bölmüştür. Birinci kısım İrevan, ikinci kısım Muğan, üçüncü kısım ise Karabağ istikametinde hareket etmek emiri vermiştir.²⁶² Kaçar ordusunun Ağa Mehemmed Han tarafından komuta edilen kısmı 1795 Haziran ayının sonlarında Şuşa kalesine yaklaşıp kalenin bir ağaçlığında olan Gövhanda kamp kurmuştur.²⁶³ Fakat Karabağ Hanlığı düşmana mukavemet gösteriyordu.²⁶⁴ Karabağ kuvvetleri iki defa büyük zafer kazanmıştır.²⁶⁵ Bunun ardından Fransız temsilcisi Olivye başta olmak üzere Şah Fransız zabitlerinin komutanlığının emriyle Ağa Mehemmed Han Kaçarın topçuları Şuşa şehrini üç gün boyunca toplardan ateşe tutmuşlar. Lakin buna rağmen Şuşa kalesinin istihkamlarını dağıtamamışlar.²⁶⁶

²⁵⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 137.

²⁵⁹ Əhməd bəy Cavanşir. (2006). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 186.

²⁶⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 157.

²⁶¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 158.

²⁶² Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 58.

²⁶³ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 138.

²⁶⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 59.

²⁶⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 160.

²⁶⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 160.

Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesini otuz üç gün devam eden muhasarasının da hiç bir netice vermedi. Bunun sonucu olarak Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesini ele geçiremedi ve Karabağdan eli boş bir şekilde Tiflis'e hucum etmiştir.²⁶⁷

1796 yılında yeniden Ağa Mehemed Han Kaçar Şuşa kalesine askeri yürüşe hazırlanıyordu.²⁶⁸

Ağa Mehemed Han Kaçarın ordusu 1797 yılında Güney Kafkasyaya harekete başlamıştır. Ağa Mehemed Han Kaçar Güney Kafkasyaya askeri yürüş etmemişten önce Azərbaycan topraklarında mevcut olmuş olan Hanlıklara Han fermanları göndermiştir. Bu Han fermanlarında Hanlıkların kayıtsız şartsız Ağa Mehemed Han Kaçara tabi olmaları talep olunmaları yazılmıştır. Bu Han fermanlarından en sert biçimde yazılmış olan ferman ise Karabağ Hanlığının hanı olan İbrahim Halil Hana gönderilmiştir. Bu fermanda şu cümleler yer almaktadır: “Eğer o sağ kalmak istiyorsa, hakimiyeti oğluna bırakıp, Mekke ziyaretine gitsin”.²⁶⁹

Ağa Mehemed Han Kaçarın komuta ettiği ordunun asıl kısmı Karabağ Hanlığına girmiştir.²⁷⁰

Ağa Mehemed Han Kaçar Karabağa ikinci defa askeri yürüş etmek niyetinden önceden haberdar olmuş olan İbrahim Halil Han Ağa Mehemed Han Kaçarın ve onun ordusunun önünü önceden almak için ciddi hazırlıklar yaptı ve İbrahim Halil Han Ağa Mehemed Han Kaçar ve ordusuna ilk darbeyi Aras çayını geçmeden vurdu.²⁷¹

Ağa Mehemed Han Kaçar, 1797'de Karabağ'a düzenlenen ikinci askeri yürüşü sırasında Şuşa kalesini kuşattı. Bu olaydan sonra Ağa Mehemed Han Kaçar Devlettalep denilen ormanlıktan Şuşa kalesini sürekli top ateşlerine tuttu.²⁷²

²⁶⁷ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 60.

²⁶⁸ Мамедова, Г. (1796 г.) О Походе В. Зубова В Азербайджан. Azərbaycan: “Елм” Nəşriyyatı, 36.

²⁶⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 169.

²⁷⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 170.

²⁷¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 171.

²⁷² Baharlı. (2006). Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 42.

Jan Gevr yazıyordu:

“İbrahim Halil Han kale duvarlarının yıkıldığını görünce, kalede olan ahalinin şəhri terk etmesine izin vermiş, gece savaşıçılarında en cesur 200 kişi alıp kaleden çıkarak, düşmanın arkasına geçmişti. Daha sonra o, “Molla Nasreddin kapısı” istikametindən şəhri atəşe tutan topçuların üzerine arkadan saldırarak yakında bütün topçu destesini dağıttı. Karabağ hakimi geri dönmək istediğinde, yolların kapalı olduğunu gördü. Sadəcə kuzey tarafta, yani Tophanenin arkasındaki yol İbrahim Halil Hanın yüzünə açıktı. Karabağ hakimi kendisinin yanlış yaptığını anladı, şəhər savunmasının başkanı gibi kaleyi terk ettiğı için pişman oldu”²⁷³

Böylece, Şuşa şəhrini terk ettikten sonra başsız kalmış Şuşa kalesi teslim oldu.²⁷⁴ Fakat, Ağa Mehemed Han Kaçarın Şuşa şəhrini yönetmek istemesi ve Şuşada hakimiyeti uzun sürmemiştir. 4 Temmuz 1797 yılında yani, Ağa Mehemed Han Kaçarın Şuşa şəhrini ele geçirmesi ve Şuşada hakimiyetinden yedi gün sonra, Ağa Mehemed Han Kaçar kendi hizmetçileri Sefarali Bey ve Abbas Bey tarafından katledilmiştir.²⁷⁵

İbrahim Halil Han artık çoktan yaşlanmışdır. Bunun sonucu olarak İbrahim Halil Han artık Han sarayında yaşanan olayları tam kontrol edemiyordu. Karabağ Hanlığının sarayında artık iktidara sahip olmak için iki grup arasında mücadele vardı. Bu gruplardan biri Rusların yeniden Güney Kafkasya'ya geleceklerini bekleyerek hiçbir şekilde Kaçarlara itaat etmek istemiyordu. Diğer grup ise Kaçarları ne olursa olsun ikna etmeye çalışıyordu. Bu gruba Mirzalibey ve Feyzibay ve diğerleri dahil idi. En sonunda ikinci grup üstünlük kazandı ve Feteli Han Kaçarın iradesi, isteğı yerine getirildi.²⁷⁶ Feteli Han Kaçar İbrahim Halil Han Karabağ Hanlığının gerlirlerini ona vermeyi vaat etmiş ve Karabağ Hanından kızı Ağa Beyim Ağayı istemiştir. İbrahim Halil Han bu kız isteme olayından sonra yedi ay düşündükten sonra kızı olan Ağa Beyim Ağayı vermekten imtina etmiştir. Bu red cevabından sonra sinirlenen Feteli Han Kaçar Karabağa on iki bin kişilik bir askeri kuvvet hazırlamıştır. İbrahim Halil Han Feteli Han Kaçarın bu işlerinden haberdar olmuş ve Rusyanın Gürcistandaki temsilcisi olan Kovalenskiye mektup göndermiştir. Mektupta Rusyaya bağlı olduğunu inandırmış ve ondan Feteli Han Kaçar ile -münasibetinde nasıl hareket etmesi

²⁷³ Cəmişidov, Ş. (1974, 8 avqust). “Azərbaycan Gəncləri”. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdir?, 2.

²⁷⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 61.

²⁷⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 174.

²⁷⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 62-63.

konusunda görüş istemiştir.²⁷⁷ İbrahim Halil Han Kovalenskiye göndermiş olduğu mektuptan hiçbir cevap almadığı zaman Karabağ Hanlığın yeniden haberedici baskına uğramaması için Feteli Han Kaçarın evlilik ile ilgili teklifini kabul etmeye mecbur olmuştur. İbrahim Halil Hanın oğlu Ebülfet Ağa da Tahrana Feteli Han Kaçarın Han sarayına emanet olarak gönderilmiştir. Feteli Han Kaçar İbrahim Halil Hanın oğlunu Ebülfet Ağayı kendi komutanlarından biri yapmıştır. Ağa Beyim Ağa ile Feteli Han Kaçar arasında nikah kıyıldıktan sonra Feteli Han Kaçar yılda bir defa Karabağ Hanı İbrahim Halil Hana muhtelif hediyeler, hilat, kılıç, eğerli ve dizginli at vs. göndermiştir.²⁷⁸

Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğunun hakimiyetini kabul etmesi İbrahim Halil Hanın sarayında sert tepkilere sebep oldu. 1805 yılının Haziran ayının ortalarında, yani Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında Kürekçay Antlaşmasının imzalandıktan az sonra Kaçarların askeri ordu birlikleri Hüdäferin köprüsünden Aras çayını geçerek Karabağ topraklarına askeri yürüş etmiştir. Pirkulu Hanın komutanlığı altında on bin kişilik olan Kaçarların askeri ordu birliği 11 Temmuz 1805 yılında Karabağ süvarilerinin de olduğu Rus İmparatorluğunun askeri birliği ile savaşa girmiştir. Bu savaşta Kaçarların ordusu galip gelmiştir ve Karabağda büyük dağınıklık yapmıştır.²⁷⁹

Kaçarların askeri ordu birlikleri Karabağa 1806 yılının yazında tekrardan askeri yürüş etti. İbrahim Halil Hanın yanına Kaçarlar gizlice adamlar gönderip onu kendi taraflarına çekmek için gayret gösterdiler. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Karabağ elleri ve köyleri ayaklar altında kalmaması için manevra yapmaya, Kaçarlarla hoş davranmaya başladı.²⁸⁰

Kaçarların askeri ordu birliklerinin hücumları sonucunda Karabağ Hanlığı ciddi dağınıklığa maruz kaldı. Kaçar ordusunun iki bin kişi askeri birliği 1810 yılının başlarında Karabağ Hanlığını ele geçirmek için stratejik önem taşıyan Mehri köyünü işgal etmiş ve hemde Aras çayı üzerinde İran ordusu ağır bir bir mağlubiyete uğramıştır. Kaçar askeri ordu birliklerinin komutanlığı altında muhim stratejik önem taşıyan Mehri köyünün kaybetmeyi kabullenmek istememişti ve bundan dolayı Mehri köyünü geri almak için çabalarını inatla

²⁷⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 180.

²⁷⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 148.

²⁷⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 191-192.

²⁸⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 65.

devam ettirmiştir. Ancak bunlara rağmen Mehriyi iki defa işgal etmeye Kaçar ordusu teşebbüs etse de başarıya ulaşamamıştır.²⁸¹

4.3. Karabağ Hanlığının Afşarlar ile İlişkileri

Karabağ Hanlığının Afşarlar ile ilişkileri Karabağ Hanlığının kuruluşundan itibaren olmuştur. Böyleki, Penahali Han 1747 yılında Karabağ Hanlığını kurduğu yılında Nadir Şahdan sonra Güney Azerbaycanda hakimiyet başına geçmiş olan Ali Bey Afşar tarafında Karabağ Hanı olan Penahali hana hanlık fermanını vermiştir.²⁸²

Karabağ Mehmedhasan Kaçar Han'dan sonra Güney Azerbaycanda yüce hakimiyet faal katılımcısı olan Feteli Han Afşarın askeri yürüşlerine maruz kaldı²⁸³. O, Penahali Han'ın yanına elçi göndererek itaat göstermesini talep etti. Kaba şekilde red cevabı alan Feteli Han 1759 yılında büyük bir orduyla Karabağ'a yürüş etti.²⁸⁴ Feteli Han Afşar Karabağ Hanlığının ayrı-ayrı yerlerini, arazilerini ele geçirdi ve onun başkenti olan Şuşaya yaklaştı, Şuşa şehrini kuşattı.²⁸⁵

Feteli Han Afşar ayrıca Penahali Hanı ikna etmek için İbrahim Halil ağa dönünceye kadar kendisinin oğullarından birini ve akrabalarından üç kişi saygılı şahısları teminat olarak tutulması için Karabağ hükümdarının yanına göndermişti. “Penahali Han Feteli Han Afşarın yeminine, oğulunu ve akrabalarını göndermesine inanıp, İbrahim Halil Ağanı birkaç köy ağası ile Feteli Han'ın ordusuna uğurladı. Övladından birkaç kişi onu karşılamak için gönderdi. Üçüncü günü ise İbrahim Halil Ağanı ve köy ağalarını tutsak gibi, kendileriyle beraber alıp gittiler ve Urmiye kalesine varıncaya kadar hiçbir yerde durmadılar”.²⁸⁶

Feteli Han Afşar Karabağ Hanlığını kendisinden bu yolla bağımlı duruma soktukten sonra, tabi olmayan diğer hanlıklara karşı gerekli önlemleri gerçekleştirmek niyetinde idi.

²⁸¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 202-203.

²⁸² Yüksel, İ. (1988). “Çarlık Rusyasının Azerbaycanı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu”. Kafkas Araştırmaları. Sayı 1, 33.

²⁸³ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

²⁸⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 132-133.

²⁸⁵ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

²⁸⁶ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 142-143.

Fakat Güney Azərbaycan'da sonraki süreçlər ona kendi planını həyata keçirməyə imkan vermedi. Bəyləliklə Karabağ hanının Urmiyalı Fəteli Han'da bağımlılığı uzun sürmədi.²⁸⁷

Kerim Han Zend Urmiyəli Fəteli Hana qarşı mücadeələdə Urmiyalı hakimlə düşman olan bir dizi Azərbaycanlı Hanların qüvvətindən yararlandı. Fəteli handan intikam almaq arzusunda²⁸⁸ olan Kerim Han Zend Penahəli Han'ın yanına elçilər göndərər Afşarlara qarşı savaşıa kendisinə müttəfik olmayı təklif etti.²⁸⁹

Kuşkusuz, Fəteli Handan kurtulmaq istəyən Penahəli Han Kerim Han Zendin təklifini tərəddütsüz qəbul etti.²⁹⁰ Kerim Han'ın dəvətini qəbul edən Penahəli Han küçük oğlu Mehrelə bəyi Karabağ'a geçici yönetici yəpərək, digər bəzi Azərbaycan Hanları gəbi Kerim Han'ın kəmpinə gəldi.²⁹¹ “Penahəli Han, Karabağ'ın məşhur atlı əskəri birlikləri ilə Azərbaycan toprağında Kerim Hanla buluştu. Kerim Han ona qarşı böyük izzət və sayğı göstərər, hədiyyələr verməsindən sonra, Fəteli Hanı birlikdə yox etmək için Urmiyə vilayətinə doğru yola çıxdılar”.²⁹² Hanların qüçlərini birleştirən Kerim Han Urmiyə kalesini kuşattı. Kalenin dış dünya ilə bağılantısını tamamen kəsmək için ətrafına hisar örüldü.²⁹³ 9 aylıq kuşatmanın ardından Urmiyə kalesi təslim oldu. Kerim Han Zend Fəteli Hanı kendisi ilə bərabərində götürər, İsfahan yəkinlərində öldürdü.²⁹⁴

4.4. Karabağ Hanlığının Zendlər ilə İlişkiləri

Karabağ Hanlığının Zendlər ilə ilişkileri Güney Azərbaycanda hakimiyyət başında olmuş olan Fəteli Han Afşarın Karabağ Hanlığına 1759 yılında yürüşü zamanı olmuşdur. Bəyləki, Güney Azərbaycanda Mehəmmədhasan Kaçardan sonra yuce hakimiyyət faal

²⁸⁷ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 119-120.

²⁸⁸ Çünki Fəteli Han Kerim Hanın kardeşini öldürmüşdür. Kerim Han Zend də Fəteli Hanı öldürmək istiyordu. Ancak Fəteli Hanın 1761 yılında Karaçemen savaşında Urmiyə kalesinə çekilmesi bu intikamı sonlandırmamış oldu.

²⁸⁹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 134-135.

²⁹⁰ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı. 65.

²⁹¹ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121.

²⁹² Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 135.

²⁹³ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121-122.

²⁹⁴ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 123-125

katılımcısı olan Feteli Han Afşarın askeri yürüşlerine maruz kaldı.²⁹⁵ Daha sonra Feteli Han Afşar bütün Güney Azərbaycan'ı ele geçirdi.²⁹⁶ Feteli Han Afşar Karabağ Hanı olan Penahali Han'ın yanına elçi göndererek itaat göstermesini talep etti. Ancak Penahali Han tarafından kaba şekilde red cevabı aldı. Bu red cevabından sonra Feteli Han Afşar 1759 yılında büyük bir orduyla Karabağ'a yürüş etti.²⁹⁷ 1759 yılında Karabağ Hanlığının ayrı-ayrı yerlerini, arazilerini ele geçirdi ve onun başkenti olan Şuşaya yaklaştı, Şuşa şəhrini kuşattı Feteli Han Afşar.²⁹⁸ Feteli Han Afşar Şuşa şəhrini kuşattıktan sonra Şuşa kalesinin bir ağaclığında kamp kurdu. Bu olaydan sonra Penahali Hana karşı gizli düşmanlıklarını devam ettirmiş olan Çilebörd ve Talış melikləri Feteli Han Afşarın Şuşa kalesinin bir ağaclığında kurmuş olduğu kampına gittiler.²⁹⁹ Karabağ Hanlığının savunma gücünün ve Şuşa kalesinin sağlamlığını görmüş olan Feteli Han Afşar Şuşa şəhrinin altı km. mesafede, Ballica ve Hocalı çayları arasında birliklerin uzun süre kalabilmesi için istihkam inşa ettirdi.³⁰⁰

Feteli Han Afşar ayrıca Penahali Hanı ikna etmək için İbrahim Halil ağa dönüncəyə kadar kendisinin oğullarından birini ve akrabalarından üç kişi saygılı şahısları teminat olarak tutulması için Karabağ hükümdarının yanına göndermişti. “Penahali Han Feteli Han Afşarın yeminine, oğulunu ve akrabalarını göndermesine inanıp, İbrahim Halil Ağanı birkaç köy ağası ile Feteli Han'ın ordusuna uğurladı. Övladından birkaç kişi onu karşılamak için gönderdi. Üçüncü günü ise İbrahim Halil Ağanı ve köy ağalarını tutsak gibi, kendileriyle beraber alıp gittiler ve Urmiye kalesine varıncaya kadar hiçbir yerde durmadılar”.³⁰¹

Karabağ Hanlığını bu yolla kendisine bağımlı duruma sokmuş olan Feteli Han Afşar, daha sonra kendisine tabi olmayan diğer hanlıklara karşı gerekli önlemleri gerçekleştirmek niyetinde idi. Ancak Feteli Han Afşara Güney Azərbaycanda baş vermiş olan sonraki

²⁹⁵ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

²⁹⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 132.

²⁹⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 132-133.

²⁹⁸ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

²⁹⁹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 132-133.

³⁰⁰ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 117.

³⁰¹ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 142-143.

süreçler planını hayata geçirmeye imkan vermedi. Böylelikle Urmiyeli Feteli Handan Karabağ Hanının bağımlılığı uzun sürmedi.³⁰²

Kerim Han Zend Feteli hana karşı mücadelede Urmiyalı hakimle düşman olan bir dizi Azərbaycanlı Hanların kuvvetinden yararlandı. Feteli handan intikam almak arzusunda³⁰³ olan Kerim Han Zend Penaheli Han'ın yanına elçilər göndərər Afşarlara qarşı savaşı kendisine müttəfik olmayı təklif etdi.³⁰⁴

Kuşkusuz, Feteli Handan kurtulmaq istəyən Penaheli Han Kerim Han Zendin təklifini tərəddüzsüz qəbul etdi.³⁰⁵ Kerim Han'ın dəvətini qəbul edən Penaheli Han kiçik oğlu Mehrelı bəyi Karabağ'a keçici yönetici yəpərək, digər bəzi Azərbaycan Hanları gıbi Kerim Han'ın kampına gəldi.³⁰⁶ “Penaheli Han, Karabağ'ın məşhur atlı askeri birlikləri ilə Azərbaycan toprağında Kerim Hanla buluştu. Kerim Han ona qarşı böyük izzət və sayğı göstərər, hədiyyələr verməsindən sonra, Feteli Hanı birlikdə yök etmək için Urmiye vilayətinə doğru yola çıkdılar”.³⁰⁷ Hanların güclərini birleştiren Kerim Han Urmiye kalesini kuşattı. Kalenin dış dünya ilə bağılantısını tamamen kəsmək için etrafına hisar örüldü.³⁰⁸ 9 aylık kuşatmanın ardından Urmiye kalesi təslim oldu. Kerim Han Zend Feteli Hanı kendisi ilə bərabərində götürüp, İsfahan yəkinlərində öldürdü.³⁰⁹

En sonda bunları söylemek gerekiyor ki, ister Kaçarlar ve Afşarlar ile isterse de, Zendler ile Karabağ Hanlığının ilişkileri genel bakış açısında iki ayrı döneme ayrılıyor. Bu dönemler aşağıdakılardır:

³⁰² Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 119-120.

³⁰³ Çünki Feteli Han Kerim Hanın kardeşini öldürmüşdür. Kerim Han Zend də Feteli Hanı öldürmək istiyordu. Ancak Feteli Hanın 1761 yılında Karaçemen savaşında Urmiye kalesine çekilmesi bu intikamı sonlandırmamış oldu.

³⁰⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 134-135.

³⁰⁵ Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıcı” Nəşriyyatı. 65.

³⁰⁶ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121.

³⁰⁷ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 135.

³⁰⁸ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 121-122.

³⁰⁹ Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 123-125.

1. Penahali Hanın hakimiyetinden başlayarak 1805'de Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanmış olan Kürekçay Antlaşmasına kadarki dönem.

2. 1805'de Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanmış olan Kürekçay Antlaşmasından sonraki gizli bir şekilde gelişmiş olan dönem. Bu dönem 1822 yılına kadar devam etmiştir. Yani Karabağ Hanı olan Mehdikulu Hanın Rusya İmparatorluğunun baskısına dayanamayarak sığınmasına kadarki zamandır.³¹⁰

4.5. Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğu ile İlişkileri

1783 yılında Rusya İmparatorluğu hanlıklar döneminde Kafkasya ile ilgilenmesi ve burayı hakimiyetine katma hazırlığına başlamıştır. 19 Nisan 1783 yılında Rusya İmparatorluğu Kırım topraklarını ilhak etti³¹¹ ve aynı yılda Anamur yolunu inşa ettirmiş oldu. Bu yolun inşa sebebi 1783 yılında Rusya İmparatorlu Tiflis topraklarına asker çıkarmaktı. 1783 yılının sonunda Rusya İmparatorluğu Tiflis Hanlığını kendi himayesine aldığı resmen ilan etti. Rusya İmparatorluğu aynı zamanda Azerbaycanda kurulmuş olan hanlıklara da mektuplar göndermiştir. Bu gönderilmiş olan mektupların amacı Azerbaycan hanlarının Rusya İmparatorluğunun hakimiyetine girilmesi hakkındaydı.³¹²

Yukardaki olaylar sonucu Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Han Rusya İmparatorluğu ile yakından tanışma fırsatı bulmuştur. Rusya İmparatorluğu ile Karabağ Hanlığı arasında siyasi ilişkiler ise V. Zubovun komutasındaki Rusya İmparatorluğunun ordusu tarafından 1796 yılında kuzey taraftan Azerbaycanı işgale başlamasıyla ortaya çıkmış oldu. İbrahim Halil Han bir çok Azerbaycan hanları gibi Zubovun yanına bir heyet göndererek Rusya İmparatorluğu ile iyi geçinmek istediğini bildirmiştir.³¹³

12 Eylül 1801 tarihinde Rusya İmparatorluğu ferman imzalamıştır. Bu ferman Kartli-Kahetiya çarlığının lağv edilmesi ve topraklarının Rusya ile birleştirilmesi hakkındaydı. Bu ferman aynı zamanda Azerbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinin başlangıcı idi.³¹⁴ Rusya İmparatorluğu Azerbaycan topraklarının işgaline 1803 yılından

³¹⁰ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 38.

³¹¹ Kocabaş, S. (1989). "Tarihte Türk-Rus Mücadelesi". Türkiye- İstanbul: "Vatan" Yayınları, 145.

³¹² Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: İstanbul: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 38-39.

³¹³ Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: İstanbul: "Altın Matpaaçılar Sanayi ve Ticaret" Neşriyyatı, 38-39.

³¹⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 183.

başlamıştır. İlk önce 1803 yılının yazında Car-Balaken işgal edilmiştir.³¹⁵ Ocak 1804 yılında Rus İmparatorluğunun askeri birlikleri Gence Hanlığını işgal etti. Gencenin işgalinden sonra Rus İmparatorluğunun askeri birlikleri Karabağ Hanlığına biraz daha yakınlaştı.³¹⁶

Rusya İmparatorluğunun askeri birliklerinin kumandanı P. Sisianov Gence Hanlığını işgal ettikten sonra Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Hana tehdit edici mektuplar gönderdi. Bu mektup da Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğunun hakimiyetini kabul etmesi bildirilmiştir.³¹⁷ Ruya İmparatorluğunun askeri birliklerinin kumandanı P. Sisianov Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın Kürekçay yakınlığındaki kampına geldi Rusya İmparatorluğunun tabi olması hakkında yeminli anlaşmayı kabul etmeyi talep etti. Karabağ Hanı modern silahlarla donatılmış Rus ordusuna direniş göstermeyi imkansız olduğunu anlayarak ve Gence Hanı olan Cevat Han'ın akıbetini yaşamak istemeyen İbrahim Halil Han bu ultiatomu kabul etti.³¹⁸

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han P. Sisianovun Gence şehrinden 20 verest uzaklıktaki Kürekçay kıyısında yerleşmiş olan kampına 14 (26) Mayıs 1805 tarihinde gelerek himaye antlaşmasını imzalamış ve sadakat yeminini etmiştir. Kürekçay antlaşması 11 maddeden oluşmaktadır. Bu şartlardan bazıları şunlardır:

1. Birinci madde budur: Karabağ Hanı İbrahim Halil Han İran veya herhangi diğer bir devlete bağlı olmayacak ve olmayacağına yemin etmelidir.

2. İkinci madde budur: Rusya İmparatoru kendi ve varisleri adından Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ve varislerinin ve topraklarının birliğinin korunacağı vaat edilmektedir.

3. Üçüncü madde budur: Han hakimiyetinin sürdürülmesi hususu belirtilmiştir. Bu maddeye göre, Karabağ Hanı İbrahim Halil Handan sonra hakimiyet onun büyük oğluna ve sonra aynı kaide üzere devam edecektir. Han bağımsız dış siyasetten kaçınacak ve Kafkasyadaki Rus birliklerinin kumandanıyla önceden kesinleştirmeden komşu hanları ile münasibet kurmayacak. Eğer diğer hanlandan elçiler, yahut mektuplar gelir ise önemlilerini başkomutanına göndermeliydi ve az önemlilerini ise Karabağ Hanının yanında bulunmuş olan Rus imparatorluğunun zabitiyle değerlendirilmeliydi.

³¹⁵ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 63.

³¹⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 183.

³¹⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 183.

³¹⁸ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 63.

4. Beşinci madde budur: Rusya İmparatorluğu Kafkasyadaki Rus askeri birliklerinin kumandanı ve Gürcistan Baş İdaresi adından Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ve varislerinin Karabağ Hanlığında hakimiyetini şimdilik saklamayı, Karabağ Hanının ve Karabağ Hanlığının iç idarede bağımsızlığa dokunmamayı vaat ediyordu.

5. Sekizinci madde budur: Karabağ Hanlığının Rusya İmparatorluğunun çar hazinesine ödeyeceği verginin miktarı ve verginin ödeme şekli tespit edilmiştir. Öyle ki, sekiz bin eşrefi tutarındaki verginin yarısı Şubatın 1-de, diğer yarısı ise Eylül ayında ödenmeliydi. Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ikinci oğlu Mehmedhasan Ağanın büyük oğlu Şükrullahı esir sıfatıyla Tiflise göndermesi de bu maddede ayrıca olarak belirtilmiştir.³¹⁹

Kaçarların askeri ordu birlikleri Karabağa 1806 yılının yazında tekrardan askeri yürüş etti. İbrahim Halil Hanın yanına Kaçarlar gizlice adamlar gönderip onu kendi taraflarına çekmek için gayret gösterdiler. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Karabağ elleri ve köyleri ayaklar altında kalmaması için manevra yapmaya, Kaçarlarla hoş davranmaya başladı. Bu olay Binbaşı Lisaneviçi kuşkulandırdı. Ermeniler ise İbrahim Halil Hanın tamamen Kaçar tarafına geçtiğini iddia ettiler.³²⁰

Mirza Camal Karabaği bu konuda ve İbrahim Halil Hanın öldürülmesi konusunda kendi yazmış olduğu eserinde şunları yazıyor:

“Gerçekte ise (rus) orduları çok geç kalmıştır. Kızılbaşlar ve ordusu kalenin iki ağacılığına varmıştır. Merhum İbrahim Halil Han Han evini ve göçünü Han bağından kalenin yakınına getirdi. Hilecilerden birkaçı binbaşıya ne ise bilgi vermişlerdi. Gece binbaşı bir grup, askeri orduyla İbrahim Halil Hanın yaşadığı evine gitti. Hükmü değişmez olan feleğin kazasından merhum İbrahim Halil Han birkaç kişi yakın adamları ve ailesi ve akrabaları ile birlikte orada öldürüldü”.³²¹ İbrahim Halil Han ile birlikte öldürülen şahıslar bunlardır:

1. Şekli Selim Hanın ablası olan hanın eşi.
2. Şekli Hüseyin Hanın kızı olan hanın eşi Tuti Beyim.

³¹⁹ Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией. (1868). Проект Трактата. Тифлис: Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией, 705.

³²⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 65.

³²¹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 156.

3. Hanın Bike Ağadan olan kızı.
4. Hanın Gövhər Ağanın annesindən olmuş oğlu (13 yaşında).
5. Haremihan.
6. Saltanat Bey.
7. Sabreyi Bey.
8. Abbaskulu Ağ.
9. Hacı Hüseynali Bey Kəbirli.
10. Mirza Hakverdi Kəbrili.
11. Himmet Bey Cavanşir.
12. Hasanağa.
13. Gülməli Bey Sarıcalı.
14. Mirzaetağı Afşar.
15. Alipenah.
16. Hacı Hasan Ecem oğlu Kəbirli.
17. Karanın iki oğlu.
18. Və İbrahim Halil Han ilə öldürülən 20 kişi
19. 4 kişi Şuşalı.

Son iki kısımda yer almış olan 20 kişinin və 4 kişi olan Şuşalıların ismi bilinmiyor.³²²

Rusya komutanlığı Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın katledilmesinin Karabağda Rusya İmparatorluğu aleyhinə göstərilən başlanmasına səbəp olacağından korkaraq ek təhlükə tədbirləri almaya məcbur olmuşdur. Bu səbəp ilə Rusya İmparatorluğu Karabağ hanlığının topraklarına ilavə askəri ordu birlikləri göndərmişdir.³²³

O sırada Mehdiqulu Ağ və Cəfərkulu Şuşa'da idilər. Onlar Rus dövlətinə qarşı isyan etmədilər. General Gudoviç 1806 ilinin sonlarında Kafkasya'nın yeni komutanı təyin edilmiş və Tiflis'e gələrək Mehdiqulu Ağanın Karabağ Hanı olması haqqında imperator fərmanını ona sundu.³²⁴

³²² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 65-66.

³²³ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 200.

³²⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 66.

Gülistan antlaşmasından sonra Rusya İmparatorluğu artık Azerbaycan Hanlıklarını lağv etmek siyaseti yürütmeye başlamıştır. Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığının hanlık gibi varlığına son verme siyasetine 1817 yılında başlamıştır. 1817 yıl köken olarak Karabağ Hristiyanı olan Medetov Karabağa gelerek, idareyi ele geçirmiştir. Karabağ Hanlığının Hanı olan Mehdikulu Han artık bu zaman Medetov tarafından değişik şekillerde sıkıştırılmış ve hakimiyetten uzaklaştırılmıştır. Durumun çıkılmaz bir hal aldığını görmüş olan Mehdikulu Han Güney Azerbaycana kaçmak zorunda kalmıştır. Bu olayı kendilerinin çıkarıları için kullanarak Rusya İmparatorluğu, 1822 yılında Karabağ Hanlığını lağv etmiştir.

Karabağ Hanlığı 1805 yılının Mayıs ayında Kürekçay Antlaşması ile bağımsızlığını kaybetmiş, 1822 yılında ise Karabağ Hanlığı bir hanlık gibi Rusya İmparatorluğu tarafından varlığına son verilerek Rusya İmparatorluğunun topraklarına katılmıştır.³²⁵

³²⁵ Emecen, F. (1999). “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”. Osmanlı Devlet Tarihi. I cild. Türkiye- İstanbul, 25.

5. KARABAĞ HANLIĞININ SOSYO-EKONOMİK YAPISI

5.1. Karabağ Hanlığının Sosyal Yapısı

5.1.1. Şehirde Sosyal Münasebetler

Şuşa şehrinde ahalinin yüksek tabakasını Karabağ Hanı başta olmak üzere dünyevi beyler ve üst düzey din adamları, büyük tacirler oluşturmuştur. Ustalar ve küçük esnaflar orta tabakayı, usta yardımcıları, çıraklar ve ücretli işçiler de alt tabakayı teşkil etmiştir.³²⁶

Sanatkarların çoğu sanat meslek birliklerinde (esnaflar) toplanmışlardır (boyacılar, terziler, papakcılar vb). Arapçada “sınıf” anlamına gelen “esnaf” terimi hanlıklar döneminde sanatkar örgütleri için daha tipik isim olarak kabul ediliyordu. Hem de esnaflar sadece sanatkarları değil, ticaret ve çeşitli meslek sahiplerini de kendi sıralarında birleştiriyordu. Üretilen ürünü karlı satmak ve aynı zamanda yerel beylerin baştanımazlıklarına karşı mücadeleyi organize bir şekilde düzenlemek amacıyla sanatkarlar esnaf birliğinde birleşmeyi tercih ediyorlardı. Hiçbir esnaf birliğine dahil olmayan serbest ve özgür esnaflarda var idi. Şuşa şehrinde kalaycıları, çekmecileri, papakcılar ve debbağları bir araya getirmiş olan, her birinde 10 kişiden 25 kişiye kadar üyesi olan esnaflar birlikleri de vardı.³²⁷

Batı Avrupa üretim kuruluşlarından farklı olarak Azerbaycan'da, özellikle Karabağ Hanlığında sanatkar birlikleri şehir yönetimine etki edemiyorlardı. Onlar şehir yönetim organlarının emirlerini yapar, öncelikle vergileri atölyeler arasında dağıtıyorlardı. Genellikle her bir esnafın üzerinde temsil ettiği sanata ait aletin tarif edildiği bayrağı olurdu.³²⁸

Karabağ Hanlığında Hanlar meslek birliklerinin iç işlerine karışmamışlardır. Meslek birlikleri kendileri vergiyi ve mükellefiyetleri ustalar arasında bölüşürmüşlerdir.³²⁹

Esnaflar belli bir süre kendilerine başkan - ustabaşı seçer, bu ustabaşının statüsünü şehir hakimi doğruluyor, bu da onu şehir hakimine bağımlı duruma sokuyordu. Ustabaşılar

³²⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 88.

³²⁷ Mustafayev, C. (2002). Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 184, 185.

³²⁸ Mustafayev, C. (2002). Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 185-186.

³²⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 88.

esnaf üyeleri arasında yapılan anlaşmaları onaylar, kargerliye (usta yardımcısı) ve ustalığa kabul meselelerini düzene sokuyorlardı. Onlar öğrencilerin eğitim sürecini düzene sokuyor, sanatkarların iş yerlerinde ve günlük hayatlarında kendilerini nasıl davranmalı olduklarını kontrol ediyorlardı. Ustabaşı hem de esnafın piyasada ve aynı zamanda pazarda temsilcisi idi. O, fiyatları belirliyor, hammadde satıcıları ile konuşuyordu. Esnaf üyeleri malı birlikte alıyorlardı. Onlar esnaf kapsamında sınırlı yargı hakimiyetine sahip idiler. Ustabaşılara ihtiyarlar yardımcı olur, onlar ustabaşı hastalanınca onu yerine geçiyor ve onun işlerini yapıyorlar, ustabaşı ile birlikte yargı işlerine bakıyorlardı. Hazinesinin kontrolünü eğitimli hazinadar gerçekleştiriyordu. Esnaf hazinesinin toplama menbası, kaynağı farklı idi. Esnafa üye kabul edildiğinde, sanatkar yeni atölye açıldığında vs. durumlarda esnaf hazineye para ödemeli idi.³³⁰

Esnaflık- birlikler üretimi düzene sokmak, sanatkarların birbirine yardım etmeleri için organize ediliyordu. Kuruma ve teşkilata rehberlik etmek için 3 yıllık bir süre ustager adlı başkan seçiliyordu. Ustagerler ustalar arasında ihtilaf olması halinde tartışmaları çözer, ustaları hammadde sağlamak, sosyal ve içtimai tedbirleri gerçekleştirmiştir. Esnaf-Birlikler vergileri sanatçılar arasında bölüştürüp, ustaların profesyonellik faaliyetlerini kontrol ediyorlardı. Hanlar vergilerin zamanında ve gereğince toplanması sorumluluğunu ustagerler yerine getiriyorlardı. Esnaf-Birlikler karşılıklı yardım teşkilatı idi. İhtiyacı olan fakirleri teşkilata kabul ederek sağlıyorlardı. Esnaf üyelerinin sayısı çok olunca ustager yardımcısı ve dört kişilik ihtiyarlar konseyi seçilirdi. O, piyasaya veya pazara dahil olmuş eni mallar hakkında bilgi verir, ustaları esnafın toplantısına davet ediyor vb. işler yerine getiriyordu.³³¹

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Şuşa şehrinde kalayçıların, serracların, debbağların, başmakçıların (papuç), papakçıların esnaf kuruluşlarının olması hakkında bilgi var. Onların her birinin 10-25 üyesi vardı.³³² Esnafın – birlikleri her birinin kendisinin yüksek idari organı olan toplantısı ve mahkemesi idi. Ustagerin kararı genel toplantıda onaylanacak idi. Genel toplantıda ekonomik meseleleri, öğrenci olmak için başvuru kararlarının incelenmesi, sta yardımcılığına, ayrıca ustalığa geçiş vb. konularda çözüm ediliyordu. Genel toplantının

³³⁰ Əliyev, F. (1960). Azərbaycan şəhərləri. Azərbaycan: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” Nəşriyyatı, 71-72, 73.

³³¹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 172-173.

³³² Əliyev, F. (1960). Azərbaycan şəhərləri. Azərbaycan: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” Nəşriyyatı, 74.

ustaları esnaf teşkilatının üyeliğinden dışlama, sanatkârı belli bir süre işinden mahrum etme hakkı vardı.³³³

Bazı esnaflarda kasid (veya gasid)³³⁴ görevini yapan yiğitbaşı görevi var idi. Çoğu durumda yiğitbaşı görevine belirlenen şahıs esnafın üyesi olmuyordu. Yiğitbaşı her atölyeden 15 kepik (kuruş) ücret alıyordu. Esnaf mahkemelerinin kararlarını ve ustabaşların emirlerini yerine getirmek de yiğitbaşının görevine dahildi.³³⁵

Sanatkar atölyesine usta başkanlık ediyordu. Onun kontrolünde usta yardımcıları ve öğrencileri çalışıyorlardı. Terzi, başmakçı meslekleri üzere 9-13 yaşında çocuklar, fiziki güç gerektiren demirci, tamircilik, dabbağ meslekleri üzere ise 16-17 yaşlarında çocuklar öğrenci olarak kabul ediyorlardı. Öğrencilere para vermiyorlardı, ama adete göre usta öğrencisini yedirmek, giyindirmek, ayakkabısını almalı idi. Eğer öğrenci bağımsız olarak ürün üretmeyi başarırsa, usta ona “öğrenciname” ödeme yapa bilirdi. Usta yardımcıları ve öğrenciler belli kadar çalışıp tecrübe topladıktan sonra (süre sanatın karakterinden ve öğrencinin becerisinde asılı olurdu), öğrenci usta yardımcısı, usta yardımcısı ise usta olabiliyordu.³³⁶

Şehir ahalisi hanın kendisine ve onun mahkemesine, memurlarına tabi olur ve muhtelif vergi, mükellefiyetler öderdi. Mesela, Tebrizli mahallesinin sakinleri yılda 130 eşrefi değerinde migayet ödemiş ve 60 yük odun vermişlerdir. Bunlardan başka mahalle sakinleri Karabağ Hanının bütün misafirlerini, atlarını ücretsiz olarak muhafaza etmeli ve Karabağ Hanın talebi üzere gerektiği kadar işçi kuvveti ve araba, koşum takımı, inşa için malzeme vermeli idi. Bundan başka aynı zamanda mahalle sakinleri Rüstem Beye 100 Han manatı, Bala Beye ise 60 manat ödemeli ve takvilenin her eşrefinden 50 Han kepiği, gullgulinin her eşrefinden 30 han kepiği ve her odun yükünden ise 20 han kepiği ödemelidirler. Mahalla sakinleri toplam olarak 200 eşrefi ve 398 han manatı, 60 yük odun ödemeli idi. 1805 yılında Kürekçay antlaşmasından sonra mahalle sakinleri bunlardan başka

³³³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 173-175.

³³⁴ Haber veya mektup götürüp-getiren kişi; elçi.

³³⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 173-175.

³³⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 173-175.

ayrıca olarak ise Rusya İmparatorluğuna verilecek olan harç hesabına da yılda 200 eşrefi ödemişlerdir.³³⁷

Şuşa şəhrinin Kazançalı və Eylisli məhəllələrinin üzərinə Qarabağ Hanlığının varlığının son iki yılında Rusya İmparatorluğuna haraç hesabına 460 çervon³³⁸ müğayət hesabına 130 çervon vergi, 200 yük odun mükəlləfiyyəti qoyulmuşdur.³³⁹

Mükaite (və ya Müğayite)³⁴⁰ eskiden köyde olduğu kimi bireylər çalışıb ödəyirdi. Qarabağ Hanı olan Mehdikulu Han 1818 yılında çalışıb ödəmə mükəlləfiyyətinin yerinə bütün məhəllə sakinlərinin üzərinə pul ücreti koymuşdu. Bu məhəllələr oda maliyyəti yerinə Han'ın bütün misafirlərini və atlarını ucretsiz qəbul etməli, Han'ın tələbi ilə gərəkli miqdarda işçi gücü, römork və araba, inşaat malzəmələri verməli idilər. Məhəllələrin sakinləri yılında Han mirzasına 100 han manatı, ikinci mirzaya 34 han manatı verməli idilər. Onlar hər çervonundan 30 və ya 50 Han kepiği Han nökerlərinin yararına ödəməli idilər. Genel olaraq, hər iki məhəllə birlikdə yılda 590 çervon, 746 han manatı və 200 yük odun veriyordu.³⁴¹

Hanlar kiçik işlərlə uğraşmamak üçün ayrı ayrı tərər alanlarını mükaiteyə veriyorlardı. Zerraphane 47163 han manatına, altın boya və mizan rüsumu 1428 rus rublesi 57 kepiğe, boyahane 4.444 rus rublesi 44 kepiğe, bilet satılan yer 4.020 rus rubluna, sabunhane 1400 han manatına, debbağhane 500 han manatına, Mehdikulu hane və Ceferkulu ağaya aıt bağlar 1.000 Han manatına, dükkənlər 424 han manatına, İpekçi ustalardan toplanan vergi 236 Han manatına, Esed Beyin kasaphanesi 6.000 han manatına, Rüstəm Beye və kardeşinə aıt olan bilet gişəsi 10 bin han manatına mükaiteyə verilmişdi. Bütün bu alanların mükaitedarlarına prim verilmüyordu. Hanlar ağaya aıt rehədarhane 50 bin han manatına, Gülməmməd Beyin bilet gişəsi 3.300 han manatına, gapan ücretlər 3.500 han manatına, Azad beye aıt tütünhane 400 han manatına, Ali Beye aıt bilet gişəsi 500 rubleye, darğa bazan 1.000 han manatına, Hacı Beylərebeye aıt boyahane 6000 han manatına, Behram Beye aıt votka fabrikası 1600

³³⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 89.

³³⁸ Rus para birimi gümüş para deməkdir.

³³⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 175-176.

³⁴⁰ Kiraya verilmə. Dövlətə belli miqdarda para ödəmək qarşılığında ayrı ayrı kişilərə verilən vergi toplamak hukuqu. İltizam sistemi

³⁴¹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 175-176.

Han manatına mükaiteye verilmişti. Karabağ Hanlığında genel olarak toplanan mükaitenin miktarı 132555 han manatı ve 32433 ruble 1 kepik olmuştur.³⁴²

Köy toplulukları ve birliklerden farklı olarak Şuşa piyasalarını ve pazarlarını Karabağ Hanının kaymakamları yönetiyordu. Şehirde polis şefi görevini darga yerine getiriyordu, ticaret ve pazara kontrol pazarbaşı, ölçü birimleri ve teraziler üzerinde kontrolü mizandar yerine getiriyordu. Maliye memurlarının işini kolaylaştırmak için belirli mallarla sadece belirlenmiş yerlerde ticaret yapmaya izin veriliyordu. Kilo ile satılan mallar Han terazileri olan yerde satıla biliyordu. Burada gapancı satıcıdan Kilo rüsumu-mizan alıyordu, iri ve büyük baş hayvanlar bakkalhaneye gönderiliyordu, satıcılardan her keseye, taya ve zenbile vs. göre vergi alınırdı. Esnaflar-Birlikler Karabağ Hanının şehirdeki naibi olan kelentere tabi idiler.³⁴³

5.1.2. Nüfusun Sosyal Yapısı

Karabağ Hanlığında ahali, beylere ve köylülere bölünmüştür. Şuşa şehrinde ise sanatkarlar ve tacirlerin sayısı fazladır.³⁴⁴

Karabağ Hanlığında yönetici sınıfına Han, Melikler, Beyler, Ağalar, Binbaşılar ve yüksek dini gruplar dahil idi.³⁴⁵

5.1.2.1. Beyler ve Melikler sınıfı

Beyleri ve melikleri üç gruba ayırmak mümkündür³⁴⁶

1. Bu gruba Han'ın kardeşleri, kardeşi çocukları, kendi çocukları ve amcasının çocukları, yani hakim aileye mensup beyler dahildi. Bu gruba hem de hakim beyler-Cavanşir, Otuziki, Kebirli, Hasanlı Bergüşat, Karaçorlu, Hacı Şamlı, Kolanı ve Kapan ellerinin beyleri ile Dizak, Verende, Çilebört, Talış ve Haçın melikleri dahil idiler. Ellerin

³⁴² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 413.

³⁴³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 176.

³⁴⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 66.

³⁴⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 176

³⁴⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 66.

başkanları, ayrı ayrı köy icmalarının başkanları, melikler (ermenileşmiş Albanlar) da bu gruba dahil idiler.³⁴⁷

2. Karabağ Hanlarının müzekkeresi ile köy, bölge, meliklik vs. bağışlanması ile birlikte bu adı alan beyler.

3. Her hangi askeri, iktisat birliğini müzekkere olmadan geçici, yahut irsi idare eden beyler bu gruba dahil idiler. Bu gruba dahil olan beyler toprak mülkleri olduğu halde Han hazinesine vergi ödemişlerdir.³⁴⁸

Birinci ve ikinci gruba dahil olan beyler üçüncü gruba dahil olan beylerden yüksek olmuşlardır.³⁴⁹

5.1.2.2. Ağa sınıfı

Ağa rütbesi mahiyetçe bey rütbesine eşitti. Hakim Han ailesinin varislerini “Ağa” adlandıırırdılar. Hanlığın sosyo-politik ve ekonomik hayatında beylerin rolü büyüktü. Beylerin başlıca görevi kendi hesaplarına Hana her türlü hizmet göstermekten ibaretti.³⁵⁰

5.1.2.3. Din adamları sınıfı

Üst düzey din adamları (Şeyhülislam, Ahund, Patrik, Psikopos) yönetici sınıfa dahildiler.³⁵¹ Hristiyan ruhanileri iki tabakaya - siyah ve beyaz ruhanilere ayrılıyordu. Manastırlardaki Başpiskoposlar, Piskoposlar ve Vardetler³⁵², ya da Arhimandiritler³⁵³ siyah rahipler idiler. Başpiskoposlar, Piskoposlar ve Vardepetleri Patrik tayin ediyordu. Beyaz

³⁴⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 113-114.

³⁴⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 66.

³⁴⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 66.

³⁵⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 115.

³⁵¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 66.

³⁵² Din Hocaları.

³⁵³ En Yüksək Manastır rütbesinin Papazları.

rahiplere Papazlar, Dyaklar³⁵⁴ ve bütün kilise hizmetçileri ait idilər.³⁵⁵ İmamzadeler, Dervişlər de din adamlarına ait olabilir.³⁵⁶

Maaflar, yüzbaşılar ve köyhuda (veya köy ağası) da sosial statü olaraq orta sıraya aittir.³⁵⁷

5.1.2.4. Askeri sınıfı

Binbaşı askeri rütbe olup, savaş yapılan zaman bin kişilik askeri birliğe başkanlık etmək, huzurlu dönemde ise bin köylüyü yönetmek hakkına sahipti.³⁵⁸

Yüzbaşı askeri rütbe olup, askeri çatışma hallerinde yüz savaşçıya başkanlık ediyordu, barış döneminde ise Köyhuda görevini yerine getiriyordu.³⁵⁹

5.1.2.5. Köylü sınıfı

Köyleri yönetmek için köylüler kendi aralarından Köyhuda seçiyorlardı. Uygulamada bu seçimli göre irsi göreve dönüşmüştür. Köyhudalar kendi konumlarından kötüye kullanarak topluluk topraklarının verimli bölümlerini kendilerine alıyorlardı.

Bütün yukarıda belirtilen kişiler vergi ve mükellefiyetlerden muaf idiler. Hanlar köy memurlarının masraflarını, köylülerin hesabına hayata geçiriyorlardı.³⁶⁰

³⁵⁴ Soylu kişilerin emirlerini yerine getiren din adamları.

³⁵⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 115.

³⁵⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 91.

³⁵⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 91.

³⁵⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 93.

³⁵⁹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 93.

³⁶⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 93.

Köylüler sosyal statü olarak en aşağıdaydı. Köylülerin çok sayıda kategorisini reiiyyetler oluşturyordu. Reiiyyetler toprağa göre renta-vergi ve ayrıca Han hazinesine çok sayıda mükellefiyyetler ödüyorlardı. Hanların reiiyyetleri kendi yakın adamlarına vermesi hallerine göre reiiyyetler aslında tahkimli idiler.³⁶¹ Bu konuda Y. Ağamalı şunları kaydeder: “Şariat kurallarına aykırı olmasına rağmen, reiiyyetlerin beylere ait olan topraklara tahkim edildiklerini, aslında beyler onların kaderlerini istedikleri gibi çözüyor”.³⁶²

Köylülerin birincil kategorisi “Reiiyyetler” (“reiiyyet” Arapça “asıl, hâlis” demektir) olarak adlandırılıyordu ve onları dört gruba ayrılabilir:

1. İrsen kendisinin özel mülkiyetinde, topraklarında yaşayan, toprak için kira ödemeyen, sadece hazineye onda bir vergisini ödeyen köylüler.
2. Hazineye ait topraklarda yaşayıp, onda bir vergi ile birlikte toprak için renta ödeyen köylüler.
3. Sahibli topraklarına irsen geçen icaredarlar gibi yaşayan köylüler.
4. Hanlar'ın din adamlarına ve beylere bağışlanan topraklarda yaşayan köylüler.³⁶³

Reiiyyetler bizzat özgür, ekonomik olarak ise toprak sahibinden bağımlı idiler. İğtişaşların karşısını almak ve istikrarı korumak için Han topluluk üyelerinin işlediği cinayetlere ve iğtişaşlara göre, genel sorumluluk kuralı uygulamıştı. İcma iğtişaşların sebebkarlarını ve suçluları teslim etmeli veya Han hazinesine ceza, kan parası ödemeli idi.³⁶⁴

Köy icmasının başında demokratik kural ile seçilmiş köyhuda, ya da kovha dururdu. İcmanın bütün üyelerinin menfaatlerine dokunan konularda topluluk üyelerinin genel toplantısında çözüm bulunuyordu. Tartışmalı konular ise icmanın ileri gelenleri tarafından

³⁶¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 93.

³⁶² Ağamalı, Y. (1998). Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Azərbaycan: “Azərbaycan Ensiklopediyası”, 31-32.

³⁶³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 118.

³⁶⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 118.

inceleniyordu. Bazı durumlarda ihtiyarlar karağacının altındaki gölgelikte konulmuş taşların üstünde oturarak tartışmaları hallediyorlardı.³⁶⁵

Elatlar köylülerin ikinci kategorisini teşkil ediyorlardı ve çoğu durumda vergilerden muaf idiler. Elatlar kışlaktan yaylaya kalkarken ve yayladan kışlağa inerken çevredeki nüfusa belli zarar değiyordu. Onların hayvanları bazen ekinlerde otlayır, bazı elatlar hırsızlık yapıyorlardı. Gerçi onlar Han ordusunda hizmet etmeli idiler. Bazen elatlar hana veya herhangi mülkdara ait hayvanları ve hayvan sürülerini otlatırdılar. Onlar yeri geldiğinde elde edilen ürünü Şuşa'ya taşımak için araç ayırmalıydılar. Bir takım elatlar ise Hana mahsus ekin alanlarının kazılmasında ve yetiştirilmiş ürünün toplanmasında iştirak etmeli idiler.³⁶⁶

5.1.2.6. Rençberler

Köylülerin dayanılmaz koşullarda yaşayan bölümü rençberler idi. “Rençber” özü “ağırlık taşıyan”, “zahmetkeş” demektir ve Farsça “işçi”, Azerbaycan Türkçesinde ise “muzdur” anlamında kullanılır. Rençberlerin kendi teserrüfatları olmadığı takdirde onlar beylerin, onların akrabalarının, çalışan kişilerin teserrüfatlarında çalışıyorlardı. Onlar Hanın talikası ile laik ve dini beylerin teserrüfatlarına tahkim edilir ve bu teserrüfatları terk etme hakkına sahip değillerdi. Kendilerinin toprak alanı olmayan rençberler çalışmaları karşılığında elde edilen ürünün - birçok durumda kumaşın yarısını, çeltik ürünlerinin ise bir bölümünü aldılar. Bazı rençberler belli kişilere irsen, diğerlerine müebbet verilir, üçüncüler ise her hangi görevi tuttukları zaman rençberlerin hizmetinden kullanıyorlardı. İslam hukuku bağımlılığı yasak etse de, rençberler fiilen olarak bağımlı idiler.³⁶⁷

5.1.2.7. Nökerler

Köylülerin bir grubunu nökerler oluşturuyordu.³⁶⁸ Sınır muhafızları, hizmetçi, hanın ve diğer beylerin şahsi koruyucuları nöker olarak adlandırılmıştır. Nökerlik irsen geçmiştir.

³⁶⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 118.

³⁶⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 96.

³⁶⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 121.

³⁶⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 121.

Han fermanı ile herhangi bir reiiyyet de ailesi ile birlikte nöker yapılabilirdi. Nökerlerin sayısı fazla değildi. Nökerlerde rençberler gibi vergi ve mükellefiyetlerinden muaf tutulmuşlardır.³⁶⁹

5.1.2.8. Halise

Han (Halise) topraklarında yaşayan köylüler “Halise” adlandırılıyordu. Halise köylüler hukuki ve fiili durumlarına göre Reiiyyetlere uygun geliyorlardı. Onlar hazineye yok, Han'ın kendisinin veya Halise topraklarının diğer sahiplerinin yararına bütün vergi ve mükellefiyetleri yerine getiriyorlardı.³⁷⁰

5.1.2.9. Maaflar

Tek cins zümre değildir. Maaflık vergi ve mükellefiyetlerinden kurtulmak demektir. Muhtelif tabakaların temsilcileri maaf olur, yani vergi mükellefiyetinden muaf edilebilirler. Buaya din adamları, hastalar ve hanın karşısında belli hizmetleri olan kişiler dahildir. Köylüler, vergi ve mükellefiyetinden muaf olunmaları karşılığında hanın birinci davetiyle kendine has silahı, atı ile hanın kuvvetlerine katılmak için gitmelidirler. Barış zamanında da bunlar hanın belli olan emirlerini yerine getirmek için çağrılabilirler, hanlığın sınırlarını muhafaza etmişlerdir.³⁷¹

5.2. Karabağ Hanlığının Ekonomik Yapısı

5.2.1. Köy Üretim Hayatı ve Durumu

Karabağ Hanlığı ahalisinin büyük çoğunluğunun esas uğraşı alanı köy üretimi idi. Karabağ Hanlığının Kür ve Aras nehirlerinin arasında yerleşmesi, elverişli iklim koşulları, verimli toprakların olması Karabağ Hanlığında tarımın ve köy üretiminin gelişmesine uygun zemin yaratıyordu. Topraklarının büyüklüğüne ve tarım için elverişli olması sebebiyle Karabağ Hanlığı diğer Hanlıklardan müsbet anlamda farklıydı. Çiftçilik ve hayvancılık Karabağ Hanlığının köy üretiminin asıl sahaları idi. Çaylara yakın yerlerde yerleşmesi ve sulama tertibatının mevcut olması Karabağ Hanlığında çiftçiliğin gelişmesine büyük imkan

³⁶⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 68.

³⁷⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 67.

³⁷¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 67.

vermiştir. Karabağ Hanlığının genel toprak fond³⁷² Rusya İmparatorluğunun işgali sırasında 109000 kilometrekare teşkil etmektedir. O cümleden bu topraklardan 100000 kilometre kare ziraata yararlı, torpaklar idi.³⁷³ Karabağ Hanlığında genel toprak fonuna oranda ziraata yararlı toprakların çok az kısmı teşkil etmesi birçok amillere bağlıdır. Amiller aşağıdaki gibidir.

1. Öncelikle Karabağ Hanlığı'na ait olan toprakların önemli kısmı ormanlar ve otlaklar ile örtülü olan dağlardan ve sık kamışlıkların bürüdüğü çöllerden ibaret olduğu için, ziraata yararlı toprakların ağaçlardan ve çalılardan temizlenmesi işi zorlaşıyordu.

2. Su kaynaklarının azlığı büyük ölçüde verimli toprak alanlarını kullanışsız koyuyor, bu topraklarda verimliliği aşağı indiriyordu.

3. Ziraat alanlarının sulanmasında oluşan sorunlar Karabağ Hanlığının Hanlık bölgesinde birçok çayların derin derelerden akması, ziraat alanlarının ise yüksek yerlerde - dağlarda, dağ yamaçlarında yerleşmesinden kaynaklanıyordu.

4. Karabağ Hanlığının arazisinin uçurum kaplanması, toprağın taşlı olması ise birçok durumda sulama için gereken kanalların çekimini imkansız ediyordu.

5. Aşırı maliyetler gerektirdiğinden beylerin su kanallarının çekilmesine maddi ilgisi yoktu.³⁷⁴

Karabağ Hanlığı arazisinde su kanalları da az değildi. Karababağ ahalisi çaylardan su kanalları çekip onların yardımıyla yeterince çeşitli tahıl elde ediyor. Karabağ Hanlığında Kürek arkı ile birlikte, diğer arklar da mevcut idi. Karabağ Hanlığı'ndaki en eski ark Kovurark idi.³⁷⁵ Karabağda Kovurark ismi ile ünlü olan bu ark hakkında Mirza Camal Karabağinin yazdığına göre, Sasani İmparatorluğu şahı Beylagan şehrini inşa ettirirken Kür çayından Beylagan çölüne büyük ark çektirmişti. Viranedici Moğol saldırıları sırasında bu ark dağıtılmıştır. Ancak Emir Timur'un döneminde Beylagan şehri ile beraber, bu ünlü ark da restore edilmişti. Emir Timur bu olaydan sonra bu arkı ecdadının şerefine bu arkı “Barlas

³⁷² Herhangi bir amaç için ayrılan para veya maddi araçlar.

³⁷³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 46, 122.

³⁷⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 83.

³⁷⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 83.

arkı” adlandırmıştı.³⁷⁶ XVIII yüzünün ilk yarısında yaşanan askeri çatışmalar sonucunda bu ark kısmen dağıtılmışdır. Ancak Penahali Han'ın hakimiyeti döneminde ve İbrahim Halil Han'ın hakimiyetinin ilk yıllarında Kovurark arkı kullanılır ve Hanlar ondan gelir götürüyorlardı.³⁷⁷ Kovurarktan başqa, Aras çayından çekilmiş Kürek, Luvar, Meymene, Gemici, Sarı, Araz, Kaşkay ve Han arklarından kullanılması ve gelir götürölmesi hakkında Mirza Camal bilgi veriyor.³⁷⁸

Kehriz ve kuyulardan yapay sulama yöntemi olarak sürekli su havzalarının olmadığı yerlerde kullanılıyordu. “Kenkanlar” kehriz kazan ustalara söyleniyordu. Kuyulardan su 15-20 kova kapasitesi olan deriden yapılmış tulumlarla çıkarılıyordu. Tulumun su dolan ağız bölümü halatla bağlanır ve at veya eşek bu halatı çektiği zaman, o, kuyu üstünde konulmuş vitesə sarılarak tulumu çıkarırdı, tulumdaki su taştan yapılmış iri çukura dökülür, oradan ise arklara akıtılıyordu.³⁷⁹

Karabağ Hanlığında toprağa bakım ilkel yöntemlərlə yapılırdı. Sıralı ziraat sistemindən Karabağ Hanlığının köylerinde kullanılmışdır. Ziraat tarlalarının 2/3 hissəsi hər yıl huzura konur və bu sahələrdən otlak, biçin yeri olaraq kullanılırdı. Daha kötü ot bitən sahələr otlak, daha iyi ot bitən sahələr isə biçmək için olaraq kullanılmışdır. Buğday və arpayı topladıktan sonra, aynı sahədən bostan və ya sebze ziraatı için kullanılırdı. Ziraat sahələrinin işləmə zamanı adətə gübrə kullanılmırdı, Sebze, bostan və bağların oluşturulması için isə aksinə, gübrə kullanılırdı.³⁸⁰ Kışın kar örtüsündən mahrum olmuş olan yerlərdə ekin donmasın diyə yazlık arpa və buğday ekiliyordu. Dağ yamaçlarındaki dərin derələrdə və çukurluklarda sonbaharlık arpa və buğday, pirinç və çavdar, darı ekmişlər.³⁸¹

³⁷⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 123.

³⁷⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 83.

³⁷⁸ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 124.

³⁷⁹ Ağamalı, F. (1999). XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Azərbaycan: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyatı, 225.

³⁸⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 54.

³⁸¹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 85.

Tahıl bitkilerinin serpin ve biçin vakti yerinden, iklim koşullarına bağlıydı. Arran³⁸² yerlere oranla dağ köylerinde tahılı bir, veya iki ay geç sepiyordular. Ovalık sahalarda ilk serpin, genellikle Mart ayının ortalarında, düzen yerlerde Mart ayının sonu - Nisan ayının başlarında, dağlık bölgelerde ise sadece Nisan ayının sonunda başlıyordu. Genellikle sonbaharlık tahıl Eylül ayında, veya Ekim ayında sepiliyordu. Tahıl ürünlerinin toplanması ortalama bir buçuk ay devam ediyordu. Bu süreç ovalık alanlarda Haziran ayının başlarında ve dağ köylerinde ise Haziran ayının sonu – Temmuz ayının başlarında başlıyordu.³⁸³

Serpilen tohumun miktarı toprağın kalitesinden ve iyi bir şekilde toprağın sulanılıp veya sulanılmamasından asılıydı. Sulanan alanlara, ayrıca yeterince ıslak ve nemli ormaniçi tarlalarda, çukurluklarda dağ yamaçlarındaki ziraat alanlarına oranla daha fazla tohum serpirdiler. Her yerin kendi serpin boyutu ve şekli vardı.³⁸⁴

Dağ köylerinde bir desyatin sahadan 714 kilogram 1071 kilograma kadar (ortalama 884 kilogram) buğday, 612 ile 1088 kilograma kadar (ortalama 765 kilogram) arpa, 595-den 1190 kilograma kadar (ortalama 884 kilogram)-dan, 672-den 1088 kilograma kadar (ortalama 952 kilogram) pirinç, 510'dan 816 kilograma kadar (ortalama 663 kilogram) çavdar toplanırdı. Arran yerlerde bir desyatin sahadan 1224-den 2040 kilograma kadar (ortalama 1615 kilogram) buğday, 1071-den 1428-e kadar (ortalama 1241 kilogram) arpa, 1700'den 2108 kilograma kadar (ortalama 1870 kilogram) darı, 1649-dan 1479 kilograma kadar (ortalama 2414 kilogram) çeltik toplanırdı.³⁸⁵

Karabağ Hanlığında yaşamış olan ahali toprağı tuğla ve saban ile kazıyordular. Dağlık bölgelerdeyse aşırı eğimli olduğundan saban ve tuğla kullanmak mümkün değildi ve bu yüzden köylüler tuğla veya kürek kullanıyorlardı. Tarım aletleri topyekün köylü

³⁸² Azərbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçasıdır. Buraya Mil və Muğan düzlükleri içerir.

³⁸³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 85.

³⁸⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 85.

³⁸⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 85.

ekonomisinin kendi içinde sağlam ağaçlardan hazırlanırdı.³⁸⁶ Tuğla ve saban esas tarım aletleri idi.³⁸⁷

Tabii felaketlər də köy ekonomisinə və istehsalına çox kötü təsir etmişdir. Bəyləki, Karabağ Hanlığının ovalıq hissəsində kuraklıq və dağlıq hissəsində isə sıx-sıx gür yağmurlar, xüsusilə isə dolu məhsulü təhlükə altında qoymuşdur.³⁸⁸ Bundan başqa savaşlar, baskınlar, soyğunlar v.b. tarım üzərində yıkıcı bir təsiri olmuşdur.³⁸⁹

Hanlıqda yetişdirilmiş olan başlıca tarımsal məhsulləri tahıl məhsulləri: buğda, arpa, piriç, çeltik dardır. Karabağ Hanlığında Lifli bitkilər (pamuk və keten), yağlı bitkilər (susam, genegerçək) və tütün bitkiləridə belli bir yer tutuyordu. İqlim şərtlərinə görə buğda, arpa, piriç və keten ağırlıklı olaraq dağlıq ərazilərdə yetişdirilirdi. Düzlik ərazidə isə çeltik, pamuk, tütün, susam və darı yetişdirilirdi.³⁹⁰

Tahılı biçmək üçün ora, otu biçmək üçün tırpan istifadə edilirdi.³⁹¹ Tahılı dövmək üçün bir-birinə sabitlənmiş 2-3 geniş tahta lövhələrdə hazırlanmış dinklər (vel) istifadə edilirdi.³⁹²

Değirmənlər, xüsusilə tək sandalyəli olub arxa suyu ilə hərəkətə gətirilirdi. XIX yüzillik 30-cu illərin əvvəlində bütün Karabağda 471 değirmən qeydə alınmışdır. Çeltiyi dövmək üçün ayaqla hərəkətə gətirilən dişli dəmir silindri istifadə edilirdi.³⁹³

³⁸⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 49, 46.

³⁸⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 86.

³⁸⁸ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 54.

³⁸⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 86.

³⁹⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 80, 50.

³⁹¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 48.

³⁹² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 48.

³⁹³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 48.

Yağ üretim yapmak amacıyla keten, susam ve genegerçek yetiştiriliyordu. Karabağ'da yağ çıkarılan 10 bezirhan vardı.³⁹⁴

Karabağ Hanlığında elverişli iklim şartları ve bereketli toprakların olması bağcılık ve üzümçülüğün gelişmesine de ortam hazırlanmıştır. Bağcılık ve üzümçülük Karabağ Hanlığının Çavundar (Çulender), Bazarçay çayları ve onların kollarının havzalarında daha fazla yayılmıştır. Aras çayına yakın olan köylerde de bağcılık ve üzümçülükle meşgul olmuşlardır. Karabağ Hanlığında yaşamış olan Hıristiyanlar yılda 70.000 kova şarap ve 34000 kova rakı üretmişlerdir. Karabağ Hanlığında 3080 üzüm ve 100-den fazla meyve bağı vardı.

Karabağ Hanlığında başlıca üretim sahalarından biri olmasa da her halde ipek böceği ve ipekçilik de yayılmıştır. İpek böcekçiliği Mehri, Güney Çavundur, Bergüşad, Dizak, Cebrayıl, Arazbar, Verend, Otuziki, Kebirli, İyirmidört ve Çilebört bölgelerinde yetiştirilmiştir. Gerektiği kadar ipek kurdu ile techiz olunan her dut bağı 6 batman, bazen ise 4 ve daha az hatta 2 batman ipek böceği vermiştir. XIX. yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığının hanlık topraklarında 200-e kadar dut bağı, yıllık ortalama ipek böceği mahsulü 1700 put kadardır. Hanlık da az da olsa bile pamuk da yetiştiriliyordu.³⁹⁵ Baramakurtlarının tohumu beyler, tüccarlar ve selemcilerin elindeydi.³⁹⁶

Meyvecilik ve bağcılık Karabağ Hanlığının ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Çeşitli sebepler Karabağ Hanlığında bağ ve bostancılığın gelişimini alıkoyuyordu. Sebepleri aşağıdaki gibidir.

1. Bu çiftlik alanı kapalı karakter taşıyordu.
2. Az topraklılık ve su yetişmemesi idi.³⁹⁷

³⁹⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 88.

³⁹⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 55.

³⁹⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 91.

³⁹⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

Bu sorunlara rağmen, Karabağ Hanlığında 100-e kadar iri bağ mevcuttu ve bunların çoğu düzlük bölgede bulunuyordu.³⁹⁸ Bağlarda armut, dut, şeftali, nar, ayva, kiraz, vişne, elma, kızılçık, ceviz, kayısı, erik yetiştirilmiştir. Meyveleri taze taze yedikleri gibi, çoğunu da kurutmuşlardır. Büyük meyve bağları Hana, beylere ve meliklere ait idi. Sadece olarak Ağdam da Karabağ Hanın 7 bağı (Güllü bağ, Erikli bağ, Ketan Bağ, Çirayugi bağı, Bala bağ, Barlı bağ ve Narlı Bağ) vardı. Son iki bağ olan Barlı ve Narlı bağları istisna olmak ile diğer 5 bağ Karabağ Hanı tarafından icareye verilmiştir. Barlı ve Narlı bağları satmak ve icareye vermek olmazdı. Bu Karabağ Hanı olan Penahali Hanın vasiyetine göre idi.³⁹⁹ Barlı bağının satılmaması ve icareye verilmemesinin diğer sebep Han ailesinden vefat edenlerin bu bağda defn olunması idi.⁴⁰⁰

Yılda yaklaşık 67.700 kilotrekare sahaya bostan ekilmiştir.⁴⁰¹ Bostanlarda karpuz, kavun, salatalık, balkabağı, ayçiçeği, mısır, biber, nohut, sarımsak, soğan vs. yetiştirmişlerdir.⁴⁰²

Karabağ Hanlığında üzümçülüğün gelişimi üzüm asmalarının çakıllı toprakta yetişmesi gibi asmaların sürekli bakım talep etmemesi ile bağlı idi. Karabağ Hanlığı arazisinde 1832 yılında 3080 üzüm bağı vardı. ayrıca veterinerlikte ve halk tıbbında kullanılan bitkiler de yetiştiriliyordu.⁴⁰³

Karabağ Hanlığında hayvancılık da önemli yer tutmuştur. Hayvancılık alanının gelişmesi için geniş olanaklar vardı. Bu olanaklar aşağıdakilerdir.

³⁹⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

³⁹⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 55.

⁴⁰⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 91.

⁴⁰¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

⁴⁰² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 55.

⁴⁰³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

1. Elverişli doğal ve iklim koşulları.
2. İyi yaylalara sahip olması.⁴⁰⁴

Karabağ Hanlığında 1832 yılı verilerine göre, otlakların umumi sahası 300 bin desyatin idi. Karabağ Hanlığını diğer hanlıklara nisbeten hayvancılık daha yüksek düzeyde geliştirmiştir. Hayvancılıkta koyunculuk önemli hammadde kaynağı idi. ve yaygın olarak yayıldı. Bu alan Karabağ Hanlığı'nın dış ticaret ilişkilerinde önemli bir yer tutuyordu. Hayvancılıkta büyük ve küçükbaş hayvanlar çok önemli yer tutuyordu. Karabağ Hanlığında 100 bin baş büyükbaş hayvan 300 bin baş küçükbaş hayvan (koyun ve keçiler), 3500 domuz, 20 bin at, 2.200 eşek, 100 deve vardı.⁴⁰⁵ Hayvanların önemli bölümü hane, beylere, meliklere ve ağalara, ayrıca zengin köylülere, elatlar aitti. Küçükbaş Hayvanların bakımı sanayi ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunuyordu.⁴⁰⁶

Karabağ Hanlığında hayvancılığın en önemli alanlarından biri de atcılık idi. Karabağ'da yetişen cins atlar, güzelliklerine, dayanıklılıklarına, çevikliklerine ve hassasiyetlerine göre ve keskin kaçıışı ile farklılık gösteriyordu. İngilizler kendi Hint süvarileri için Karabağ atları alıyordular. At tek ve vazgeçilmez ulaşım aracı olarak görülüyordu. Sürekli beyler arası savaşları ve düşman baskınları koşullarında at savaşlarda binek aracı olarak vazgeçilmez bir rol oynuyordu. Nadiren attan tarım işlerinde kullanıyorlardı.⁴⁰⁷ Karabağ Hanlığında atcılık tesisi işletilmektedir. 1832 yılı bilgilerine göre, 11 tane böyle atcılık tesisi kayda alınmıştı. Bu tesislerde 250 küheylan ve 1.400 kısarak at yetiştiriliyordu ve bakılıyordu.⁴⁰⁸ Beyler satış için at yetiştirmekle meşgul oluyorlardı. Karabağda bir atın maddi değeri 30 eşrefi ile 300 eşrefi arasında idi.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

⁴⁰⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 92-93, 94.

⁴⁰⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 51.

⁴⁰⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 53.

⁴⁰⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 95.

⁴⁰⁹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 54.

Karabağ Hanlığında Azerbaycanın birçok yerlerinde olduğu gibi hayvancılık iki karaktere sahip idi. 1. Yaylak 2. Kışlak. Yazın Hayvanlar serin yaylaklara sürmüş, sonbahar ve kışta ise sıcak, ot örtüsü olan kışlaklarda getirmişlerdir.⁴¹⁰

Kış mevsiminde hayvanları ahali Kur ve Aras çaylarının kıyısında otlatmışlardır. Yazın sıcak ovalarda otu kuruttuktan sonra, baharda hayvanlar kamışın kuru yaprakları ile gıdalanmışlardır. Yazın hayvanları ahali yaylağa götürmüşlerdir. Karabağ Hanlığında yaylaklarında mevsim Mayıs ayında başlamıştır. Kışlakların terk edilmesi ve yaylaklara hareket kışlaklarda ot bolluğundan, yahut yetişmemesinden, yaylaklarda karın erimesine bağlı olmuştur. Yağışsız geçen yaz aylarında hayvanlara zarar vermiş olan haşaratlar, zehirli yılanlar çok sık görüldüğünden dolayı yaylağa çıkmak hızlandırılmıştır.⁴¹¹

Karabağ Hanlığında köylü teserrüfatında tavuk nisbeten az gelişmiş, bir bütün olarak iç tüketimi karşılamaya yönelikti. Sadece Şuşa şehrinin gelişmesinden sonra köylüler pazara tavuk, yumurta, çolpa⁴¹² getiriyorlardı.⁴¹³

Karabağ Hanlığında sonsuz derecede rengarenk flora, kokulu çimen güllerin ve çöl bitkilerin olması arıların gıdalanması için zemin yaratmıştır. Karabağ Hanlığının ahalisi arıcılık ile yeteri kadar uğraşmamışlar. Bunun sonucu olarak ta arıcılık Karabağ Hanlığında yeteri kadar gelişmemiştir. Arıcılığın Karabağ Hanlığında yeteri kadar gelişmemesinin üç sebebi olmuştur ki, bu sebeplerde aşağıdakılardır.

1. Balın satılması için Pazar veya pazarların olmaması.
2. Köylülerin yaylak ve kışlak hayat tarzı sürdürmeleri idi.
3. Gündelik kaygıların çokluğu.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 56-57, 59.

⁴¹¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 56-57, 59.

⁴¹² Bir tavuk türü.

⁴¹³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 97.

⁴¹⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 60 .

1832 yılının verilerine göre Karabağ Hanlığında 2500 arı peteği var oluşu hakkında bilgiler var. Kapan, Çaraberd ve Haçın ormanlarında yabani arılara sık olarak rast gelinmiştir. Her yıl ortalama 600 put bal ve 200 put mum elde edilmiştir.⁴¹⁵

Avcılık daha çok eğlence için yapılıyordu. Avcılıkta kurt, leopar ve tilkileri tuzağa düşürmekle tutuyorlardı. Kür ve Aras nehirlerinin kıyılarında yaşayan köylüler su samurunu avlayıp büyük kar elde ediyorlardı. Avcılıkta avlanan hayvanlar içerisinde tavşan ve vahşi tavuk, keklik, turaç vs. kuş avcılığı yaygındı.⁴¹⁶ Avcılıkta av eti elde etmekten daha çok kürk elde etmek amacı güdüldü. Avcılığın zayıf gelişimi, İslam dininin bir çok vahşi hayvanların et ve kürkünü haram sayıldığı ile ilgili idi. Av hakim sınıfa spor ve eğlence olarak hizmet ediyordu. Karabağ Hanlığında avcılıkta ceylan avlamak ağırlık teşkil ediyordu. Hristiyanlar ayı avına ağırlık vererek onun yağından sabun hazırlamak için kullanıyorlardı.⁴¹⁷

Karabağ Hanlığında ahalinin bir kısmı balıkçılıkla meşgul oluyorlardı. Balığı Kür, Araz, Haçın çaylarında, Bazarçayın yukarı kısımlarında tutuyorlardı. Kür ve Araz nehirlerinde somon, nere, uzunburun balık, nakka balığı vb. balıklar ovlanırdı. Azerbaycan'da çok lezzetli ve değerli, kıymetli alabalık olurdu. Şuşa şehrinde 1 batman balık Rus parası ile 80 kuruşa - 1 rubleye satılıyordu.⁴¹⁸

Karabağ Hanlığında dağlık kısımlarının köyleri yüksek yerlerde-dağlarda ve dağ yamaçlarında yerleşmiştir. Toprak azlığı sebebi ile evler bir-birine yakın şekilde yapılmış, avlu sahaları ise küçüktür. Hanlığın ova kısmında evlerin sıklığı bu şekilde değildir ama.⁴¹⁹

Karabağ Hanlığında ahalinin büyük kısmı kazma evler yaşıyordu. Kazma evi kurarken köylü genellikle hendek kazıyordu, içeri yandan toprağa büyük orman ağaçları ile sertleştirerek sonra üstüne ahşap ve ağaç direkler yerleştirilmişti. Üst katta ahşap ve ağaç direkler daha ince ve yakın koyuyor, bununla çatı daralarak dörtgen konusvarı forma

⁴¹⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 60 .

⁴¹⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 97.

⁴¹⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 57.

⁴¹⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 98.

⁴¹⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 60 .

alıyordu. Konusun üstünde, çatının ten ortasında dairesel kesik (baca) yapılıyordu, bu kesiden eve ışık düşüyor ve içerideki ocağın dumanı dışarı çıkıyordu. Evin çatısı ahşapın veya ağac şahları ve küleşler ile örtülür, üstüne toprak dökülüyordu.⁴²⁰

Nispeten zengin köylüler yüzey daire-siyahçatılar inşaa ediyorlardı. Onlar uzun ve dikdörtgen bir şekilde dikilirdi. Evin tabanı derinde olup katı toprağa çıkana kadar kazılıyordu. Tabanın her açıdan yaklaşık bir metre uzaklıkta, yoğun kerendirekler gömülüyordu. Kerenleri ormandan, bazen 6-8 çift manda ve öküz bağlamak yolu ile getiriyorlardı. Zengin insanların evinde bile kerenler ceviz ağacından olurdu. Bu dayanak direklerin üst tarafı haça⁴²¹ şekilli olurdu. Haçaların başına yatay durumda iki yoğun Keren uzadılırdı. Bu kerenlerden biri sağ tarafta olan bir çift direğin haçaları arasından uzadılırdı. Daha sonra bu kerenlerin başları yeniden onların üzerine konulan iki enine kerenle birleştirilirdi ve sonuçta 4 direğin başı enine uzatılmış 4 kren ile çatılırdı. Bu kural ile birbirinin üstüne arabir dört kat yatay biçiminde dizilmiş kerenler siyahçatının üstünü örtüyordu. Yatay biçiminde dizilmiş olan kerenler sırası yukarı kalktıkça çatı içerisine doğru diziliyordu ve böylece evin üstü dörtüzlü piramit şeklini alıyordu. Onun en üst kısmı 60-70 cm büyüklüğünde açık kalıp baca oluşturuyordu ve çerçeve ile kaplı olunurdu. Buradan siyah çatının içerisine hem ışık düşüyor, hem de evin içinde bulunan orta, ocağın dumanı dışarı çıkıyordu.⁴²²

Karabağ Hanlığının tabii özellik taşıyan köy üretiminde ilkel tekniği kullanılıyordu. Köy üretiminin ihtisaslaşması kendiliğinden teşekkül etmiş, sulama sistemi geride kalmış, ekonomik faaliyetleri ve ev biçimleri ise hemen hemen değişmez kalıyordu.⁴²³

Karabağ Hanlığında ekonomi ekstansiv⁴²⁴ karakter taşımaktadır. Lakin Azerbaycan hanlıklarında, özellikle de Karabağ Hanlığında üretilen köy mahsulleri ahalinin talebini karşıladığından, hatta bazen ihraç olunduğundan, aynı zamanda ahalinin de arttığını göz

⁴²⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 57.

⁴²¹ Meyve dallarının eğilmemesi için destek olarak konulan çatallı ağaç.

⁴²² Петров В. (1940). Этноботаника Нагорного Карабаха. Azərbaycan: "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya şöbəsi", 147-148.

⁴²³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Hanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 101.

⁴²⁴ Tarımda: 1) kalite değil, ancak kantitatif artan, en gelişen, genişleyen alan; 2) Kantitatif artma, genişletme ve yayılma ile ilgili olan; yoğunluğun zıttı; 3) herhangi bir şeyin kalite açısından değil, mîqdarca genişlemesi ve yayılması ile ilgili olan.

önüne alarak Azerbaycandaki hanlıklarında, ilk sırada daha sağlam siyasi sabitliğe sahip Karabağ Hanlığında köy iktisadi mahsulleri üretiminin arttığını söyleyebiliriz⁴²⁵

5.2.2. Karabağ Hanlığında Toprak Mülkiyeti

Rus Kafkasşünasları olan Kuçayev, Zelinski, Dubrovin, aynı zamanda senatörler Kutaysov, Meçnikov Rus çarizmin işgalci politikasını haklı göstermek amacıyla Azerbaycan topraklarında yaranmış olan hanlıklarda toprak üzerinde özel mülkiyetin, adetlerin ve yasaların olmadığını iddia ediyorlardı. S.Zelinski iddia ediyordu ki, Karabağ Hanlığı'nın sakinlerinde toprak sahipliği bilinci yoktu, onlar kendi haklarını sadece topraktan alınan ürünlere ait ediyorlardı.⁴²⁶

Karabağ Hanlığı'nda toprak üzerinde mülkiyetin beş şekli vardı. Bunlar Devlet (divan) toprakları, Has toprakları, Mülk toprakları, Vakıf toprakları, İcma topraklarıdır.⁴²⁷

5.2.2.1. Toprak mülkiyeti- Devlet (Divan) ve Has toprakları

Has Topraklar-Karabağ Hanlığı'ndaki toprakların büyük bir kısmı hanın mülkiyetinde idi. Han'ın siyasi kudretinin maddi temelini çok büyük toprak mülkleri ve sulama sistemleri oluşturuyordu. Karabağ Hanının büyük ekin alanları vardır.⁴²⁸ Han kendi mülklerinin bir kısmını yakın adamlarına ve ona hizmet eden kişilere ömürlük kullanım için veya kalıtsal mülkiyete vermişti. Bunun yerine onlar ve onların hizmetçileri gerekirse askeri operasyonlara katılmalı, sahibi olduğu arazinin sakinlerini kontrol etmeli idiler. Toprak sahipleri olan insanlar mülkiyetlerinde olan bölgelerden toplanan vergi ve mükellefiyetlerin bir bölümünü kendilerine alıyorlardı. Doğrudan Karabağ Hanına ait olan topraklar “Has topraklar” adlandırılıyordu.⁴²⁹

⁴²⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 60.

⁴²⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 101.

⁴²⁷ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 92.

⁴²⁸ Иваненко В. Н. (1901). Гражданское управление Закавказьем. Тифлис: “Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказъ, Лорисъ Меликовская улица, домъ казенный”, 155

⁴²⁹ Петрушевский И. П. (1949). Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и армении в 16- начале 19 вв. Ленинград: “Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета А. А. Жданова”, 87.

Devlet (Divan) Topraklar- Ayrıca, Karabağ Hanlığında Han divanının emrinde olan topraklar da vardı. Bu tür toprak mülkiyeti kendi alanı itibarı ile bütün diğer toprak mülkiyeti biçimleri arasında üstün yer tutuyordu.⁴³⁰

Aslında her iki belirtilen toprak mülkiyeti biçimi arasında bir sınır gittikçe ortadan kalkmış, genel olarak hepsi han toprakları olarak görülüyordu.⁴³¹

5.2.2.2. Mülk toprakları

Ata-babadan miras kalmış, gayri-şartı toprak mülkiyetine deniliyordu. Buraya aynı zamanda su kanalları, ormanlar, otlaklar vs. dahildi. Mülk topraklarının sahipleri mülkdar adlandırılıyordu. Onlar kendi malikânelerinde gayri-sınırlı ekonomik ve sosyal haklara sahipti.⁴³² Mülk topraklarını almak, satmak, bağışlamak, vasiyet etmek, rehin koymak olurdu. Mülk topraklarının o kadar da geniş yayılmamış biçimi Mülk-i-Halise idi. Mülk-i-Halise toprakları hükümdarın bağışladığı toprakla birlikte, eyalette toprakların beylere bağışlanması ve satılması yoluyla yaranırdı. Böyle mülkleri olan beyler diğer mahallardan ve diğer hanlıklardan köylüleri çeşitli yollarla bu yerlere çekerek onları bu topraklarda yerleştirdi. Bu şekilde oluşmuş köyler beylerin özel mülkiyeti olur, onlar el arasında “Halise” denirdi. Halise mülklerinden hazineye vergi verilmiyordu. Mülkdarlara ait köy hana hiçbir vergi vermiyor ve mükellefiyet icra etmiyordu, sadece kendi mülkedarlarına hizmet ediyordu. Mülkdarlar köylüleri tahakkümlü durumuna düşürmeye çalışıyorlardı.⁴³³

5.2.2.3. Tiyl toprakları

“Tiyl” sözü Türk kelimesi olup, “kimseye verilmiş bir şey”, “gelir veren şey”, “gelir almak için bağışlanmış şey veya sadece gelir” anlamı verir.⁴³⁴ Şartlı toprak sahipliği olan, tiyl Karabağ Hanlığında yaygın idi. Hanlar sevdikleri adamlarına veya memurlarına maaş

⁴³⁰ Петрушевский И. П. (1949). Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и Армении в 16- начале 19 вв. Ленинград: “Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета А. А. Жданова”, 87.

⁴³¹ Петрушевский И. П. (1949). Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и Армении в 16- начале 19 вв. Ленинград: “Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета А. А. Жданова”, 87.

⁴³² Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 93.

⁴³³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 106, 107.

⁴³⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 105.

karşılığı olarak bir veya bitkaç köy, daha doğrusu söylersek memura vazifede olduğu veya hanın güvenini kazandığı sürede köylerin gelirini vermişlerdir. Bu irsi bir karakter taşımamaktadır. Lakin öyle durumlar da olurdu ki, bu köyler hanın onayı ile memurun oğullarına geçerdi.⁴³⁵ Tiyul mülkleri ve onlarda yaşayan köylüler Han (hazine) mülkiyeti sayılırdı, bu yüzden de tiyuldar Hanın haberi ve rızası olmadan tiyulu satamaz, diğerine veremez və bağışlayamazdı. Tiyuldar öldüğünde ve tiyul onun oğluna geçince han'ın yeni fermanı olmalıydı.⁴³⁶

Han toprağı bir dizi şartlara dayalı olarak tiyul gibi verilebilirdi. Bu şartlar aşağıdakileridir.

1. Birinci Tiyul biçimi sırasında, çoğu durumda, köyün veya elin sakinleri ikiye ayrılır, bir bölümü Han'ın lehine, diğer bölümü ise tiyuldarın lehine vergi ve mükellefiyet ödüyorlardı⁴³⁷ ve tiyuldarlar köylünün izafi emeğinin ürününü değil, kullanım nesnelerini - aileleri bölüştürürdü.

2. İkinci tiyul biçimi sırasında tiyuldara ve hatta hizmetkarla, hizmet yapan adamlarına, tiyuldara tahkim edilmiş köylülerden ilave Han köylülerinin izafi emeğinin ürününü birlikte benimsemek hakkı veriyordu.⁴³⁸

5.2.2.4. Vakıf topraklar

Ziyaretkahlara, kutsal yerlere, dini ocaklara, hayır kurumları ve ayrıca yüksek derece ruhanilere bağışlanan toprak alanlarına söyleniyordu. Buraya ayrı ayrı köyler, toprak alanları, bahçeler, evler, dükkanlar, karvansaralar, hamamlar, pazarlardan gelen gelirlerin bir bölümü dahildi. Hanlık döneminde, özellikle de Karabağ Hanlığında vakıf toprakları yaygındır.⁴³⁹ “Vakıf” sözü kendi malını, mülkünü Allah yolunda ruhani idare ve yönetimlerinin veya ruhaninin kendisine adanması konusunda anlaşma demektir. Bu anlaşmaya göre, mülkiyet sahibi kendi mülkünden yararlanma hakkını idare veya şahsın

⁴³⁵ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 61.

⁴³⁶ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 105.

⁴³⁷ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: “Nurlan” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 98.

⁴³⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 105.

⁴³⁹ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 93.

lehine kaybediyordu. İslam hukukuna göre, vakıf, herhangi bir idarenin yahut cemiyetin hatta bir şahsın hayrına menkul ve gayri menkul olmuş olan emlakın gelirinden yararlanma hakkını verir, ama ama onun kişisel mülkiyeti olmuyor, vakıf - Allah'ın mülkiyetidir. Vakıf toprak mülkiyet biçimi esasen bağışlanmalar yoluyla teşekkül buluyordu. Vakıf topraklardan elde edilen bütün izafi ürün ruhanilerin (din adamları) kararnamesine geçmiştir. Sadece toprak değil, taş ocakları, bahçeler, değirmen ve diğer arım tesisleri de vakıf mülkiyeti ola olabiliyordu. Vakıf mülkiyetine göre gayri menkul mülkiyet, yapılar, toprak arazileri kabul ediliyordu. Hristiyan kiliselerinin de vakıfları vardı. Karabağ Hanı olan Mehdikulu Han Kanzasar Manastırı'na (Albanya) 5 köy bağışlamıştı.⁴⁴⁰

5.2.2.5. İcma toprakları

Köy icmalarının yetkisinde veya emrinde olmuş olan icma toprakları da mevcut idi. Bu topraklar icma toprak mülkiyetini teşkil ediyordu. Göller, ormanlar, çimler, otlaklar, boş alanlar, mal sulanan yerler, mezarlık, icma mülkiyetine dahil idi. İcma üyesi balık tutmakla, avla vb. ile meşgul olabilirdi. Gayri ekonomik mecburiyet yüzünden köylünün bütün izafi mahsulü beylerin lehine idi. Küçük köylü mülkiyetinin durumu çelişkili idi. Burada devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet kesişiyordu. Nesilbenesil toprakta yaşayan köylü bu toprağı kendisinin olarak görür, han ise Müslüman hukukunu esas alarak köyü, eli ve mahalları ahalisi le birlikte laik ve dini beylere irsi (mülk) ve müebbet, ömürlük (tiyul) mülkiyete veriyordu.⁴⁴¹

5.2.2.6. Arazi kullanımı

Hana, beylere, mülkdarlara ve tiyuldarlara ait topraklar belli şartlarla köylülerin kullanımına veriliyordu. İcmanın kullanımında olan topraklar icmanın kararı ile her zaman dağıtılabılır olabilir. Genellikle dağılım 3-6 yılda bir yapılır, ailesinin sayı terkiibi artmış köylülerin pay toprağı artırılır veya sayı terkiibi azalmış ailelerin toprağı azaldılırdı. Dağılım aksakal tarafından yapıldı. Toprak payını ya ailenin erkek üyelerinin sayısına, ya da her ailenin ekonomik gücüne ve ihtiyaçlarına göre veriyorlardı. Bazı yerlerde dağılım hiç

⁴⁴⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 108, 109.

⁴⁴¹ Егизаров А. (1884). Очерки по историй учреждений в Закавказье. Ч. 1. Сельская община. Казань: Типография Императорскаго Университета, 257.

geçirilmüyordu. Tamamen ortadan kalkmış olan ailelerin toprağı ve teserrüfatından icmanın kararına uygun olarak kullanılıyordu.⁴⁴²

Karabağ Hanlığı'nda toprak alanını ölçmek için çeşitli ölçme vasıtaları kullanıyorlardı. Köylerin çoğunda ekin alanı “çuval” denen ölçü birimi ile ölçülürdü.⁴⁴³ Hekeri deresinde ekin alanını ölçmek için daha küçük ölçü birimleri: “kevuз veya kavu” ve “kile” mevcuttu.⁴⁴⁴ Hristiyan köylerinde ekin alanını iple ölçürdüler. Otlaklar “siyah”, veya “kılça”(at ayağı) prensibi temelinde bölünüyordu. Aileler üzere dağılım sistemi daha yaygın idi.⁴⁴⁵

5.2.3. Su Sahipliğı ve Su Kullanımı

Arklar, kehrizler, kuyular özel kişilerin veya köy icmalarının topraklarında olduğu için onların mülkiyeti olarak görülüyordu. Karabağ Hanlığı dönemin de Karabağ'da faaliyette olmuş olan kanalların çoğu ayrı ayrı beylerin emrindeydi. Sahipsiz toprakta kazılmış kuyular ve çevre topraklarında kuyu kazanların mülkiyeti sayılırdı. Kehriz sahipleri de kehriz suyu ile sulanan çevre arazi kullanım hakkına sahip idiler. Adete göre herhangi bir kişi, herhangi bir kişinin toprağından ark çekebilirdi ve toprak sahibi buna engel olamazdı. Bu toprak sahibi onun toprağından geçen arkta sulama için kullanabilirdi. Müslüman hukukuna - fikha göre, çaylardan herkes kullanabilirdi.⁴⁴⁶ Suyun kullanımı işine ilçe üzere mirap kontrol ediyordu. Miraplar her yıl sulama sezonunun başlaması arifesinde seçilirdiler. Her köyde mirabın (mirap) yardımcısı - cuvar olurdu. Mirapları ilçeye giren bütün köy toplulukları birlikte, cuvarları ise her bir köy topluluğı ayrı ayrı seçiyordu. Her ilçede mirab kontrol etmek için iki denetçi tayin edilirdi. Miraplar ilçe suyunu icmalar arasında bölüyor, baş sulama nesne su bölünen bölümünde – bent su dağılımı işaretleri koyar, ilçenin her yerinde ekin yerlerini dolaşıyor, ihtiyacı olan alanlara növbeden kenar su veriyorlardı.⁴⁴⁷

⁴⁴² Егизаров А. (1884). Очерки по историй учреждений в Закавказье. Ч. 1. Сельская община. Казань: Типография Императорского Университета, 257.

⁴⁴³ Егизаров А. (1884). Очерки по историй учреждений в Закавказье. Ч. 1. Сельская община. Казань: Типография Императорского Университета, 238.

⁴⁴⁴ Егизаров А. (1884). Очерки по историй учреждений в Закавказье. Ч. 1. Сельская община. Казань: Типография Императорского Университета, 224.

⁴⁴⁵ Наси́ева, З. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 111.

⁴⁴⁶ Наси́ева, З. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 111-112, 112.

⁴⁴⁷ Talıbzadə, A. (1980). XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı, 29-30, 30-31.

5.2.4. Vergi ve Mükellefiyetler

5.2.4.1. Toprak ve su kullanıma göre verilen vergiler

Toprak ve su kullanımı için köylüler Han hazinesine, toprak ve arkların sahiplerinin lehine bir takım vergi ve mükellefiyetler yerine getiriyorlardı. Mahsulda tarafların ilişkilerinin tezahürü olan rentanın her üç biçimine rastlamak mümkündü. Rentanın temel formu mahsul rentası idi. Çalışıp ödeme rentası az uygulanıyordu, para rentası henüz hakim değildi. Yukarıda sadalananları düşünürsek, teserrüfatın esasen tabii teserrüfat çerçeve içinde kaldığını açıkça gözlemleyebiliriz.⁴⁴⁸

1. “Melcehet ve ya (Behre)- toprak vergisi. kelimesinin sözlük anlamı “mahsulden hisse” demektir, tahıldan tabii olarak alınırdı. Köylü pay topraklarından kullandığı için mahsulün onda bir bölümünden otuzda dört bölümünü toprak sahibine, mülkdara veya tiyuldara vermeliydi.⁴⁴⁹ Bu vergi mahsul toplanan zaman verilir, vergi gibi ödenen mahsulü köylü kendisi sahipkarın gösterdiği yere taşınmalı idi.⁴⁵⁰ Karabağ hanlığında “Behre” vergisini birçok çalışmalarda yanlış olarak melcehetin eşanlamı olduğu iddia ediliyor. Aslında melcehet toprağa, behre ise sudan kullanıma göre almıyordu. Behre vergisinin hacmi mahsulün beşte birini teşkil ediyordu ve sulama arkının sahibine verilirdi.⁴⁵¹

2. Salyana- Bu söz farsçatır ve anlamı yıllık demektir. Bazı yazarların görüşlerine göre hanlıklar devrinde hazineye toplanan melcehet vergisi salyana olarak adlandırılmıştır. Lakin bu görüş hatalıdır. Çünkü salyana müstakil vergi türüdür.⁴⁵² Verginin adına atıf yaparsak, bu verginin arpa ve buğday şeklinde yıllık biriken vergi olduğunu aydınlaştırmış oluruz.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.2. (1843-1868 гг.). (1936). Москва-Ленинград: “Издательство Академии Наук СССР”, 55.

⁴⁴⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 124.

⁴⁵⁰ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.2. (1843-1868 гг.). (1936). Москва-Ленинград: “Издательство Академии Наук СССР”, 55.

⁴⁵¹ Hüseynzadə, Ə. (1961). “Bəhrə” islahatı haqqında”. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Məruzələri jurnalı, №17, 1099.

⁴⁵² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 70.

⁴⁵³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 125.

3. Çöpbaşı- Kışlaklardan, yaylaklardan istifadəyə görə toplanan vergi türüdür. Köylü 20 baştan fazla koyun, keçisi, 10 baş büyük baş hayvanı və beş baltan fazla atı olunca, yaylak və kışlak sahibinə çöpbaşı ödemelidir.⁴⁵⁴

4. Cütbaşı- Cütparası- Bu vergiyi köylü toprağı ektiği zaman el içerisinde cüt olarak bilinen saban ve ya kotandan istifde etmiş olduğu kadar ödemıştır. Cütbaşı her sabana göre 10 han manatı ve bazen bu tutardan az (5 manatadek) alınırdı.⁴⁵⁵

5. Saman- Köylüler kendi ağalarına belirli miktarda saman vermeliidiler.

6. Mal-bağ, yahut bağbaşı- Bağ sahiplerinden alınan vergi idi. Toplanan meyve mahsulünün onda birini teşkil ediyordu.

7. Kârhana harcı- İpek eyiren ve başka imalathanelerde toplanan vergi idi. Bu vergiyi bazen ipekle ödüyorlardı.

8. Tırnaklık- Toprak sahiplerinin hayvanlarını otlatan köylüden parayla ödenen vergi.⁴⁵⁶

5.2.4.2. Ordu ve Devlet külliyesini korumak için toplanan vergiler

1. Dargalık- Bu vergi köylülerden vergi toplayanların, köyhudaların ve dargaların hayrına toplanmıştır. Dargalığı han mirzası toplar ise o “kullugi” olarak adlandırılmış ve toplanan verginin %4-nü teşkil etmiştir. Bu vergiyi darga toplar ise o dargalık olarak adlandırılmıştır.⁴⁵⁷

2. At arpası- Han kuvvetlerinin atları için arpa toplanmıştır.

3. Vezirlik- Han vezirinin hayrına toplanmış olan bu vergi hem mahsulle, hem de para ile ödenmiştir. Bu vergiye çoğu zaman “mirzayana” diyorlardı.

4. Elefe- Beylere ail olan at grubunun hem binek, hem de yük hayvanları için toplanan yem bu şekilde adlandırılmıştır.

5. Diş kirası- Reiyyet onun evinde oturan savaşçıları yedirmelidir. Bu mükellefiyet istihza ile böyle adlandırılmıştır.

6. İhracat- Bu fevkalade durumlarda toplanan vergidir.

⁴⁵⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 70.

⁴⁵⁵ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: “Nurlan” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 246.

⁴⁵⁶ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.1. (1827-1843 гг). (1936). Москва-Ленинград: “Издательство Академии Наук СССР”, 11.

⁴⁵⁷ Ağamalı, F. (1999). XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində quzey xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Azərbaycan: “Bakı” Nəşriyyatı, 243-244.

7. **Kelenterlik-** Yüksek askeri memurları, naipileri vs. tutmak için toplanan vergidir.
8. **Göçetçi Parası-** Han gözetçileri hayrına toplanmıştır.
9. **Mirzayana-** Han idarecileri defterhanesi ve mirzasının hayrına toplanan vergidir.
10. **Rüsum-**Han memurlarının mahsulle ve para ile toplandığı vergidir. Rüsum herhangi bir gelir kaynağını, mesela, vergi toplamayı iltizama götüren iltizamçı, köylere yüzbaşı ve dargaların hayrına toplanan vergidir.
11. **Han aşçıları ve çörekçileri** için her evden bir manat miktarında vergi alınmıştır.
12. **Şerbetçi Parası-** Han sarayında şerbet vs. içkiler hazırlamakla görevli memurların hayrına toplanmıştır.
13. **Posta Vergisi-** Bazı köylerin sakinleri hana süvari gibi hizmet etmek için bir atlı ayırmış veya her evden 3-5 manat miktarında para toplanmıştır.⁴⁵⁸

5.2.4.3. Beylere ve memurlara getirilen zorunlu bahşişler

1. **Kırhane Harcı-** Hanın yemek sofrası için mahsul olarak toplanan vergidir.
2. **Toy Parası veya Toy Payı-** Ağa, yahut onun evlatları evlenince getirilen bahşiş bu şekilde adlandırılmıştır. Meblağı 6 manat 40 kepekten 10 manata kadar çıkmıştır.
3. **Bayramlık-** Bayramlarda, özellikle de kurban bayramında getirilen hediyeler bu şekilde adlandırılmıştır. Hem köy, hem de şehir ahalisinden alınmıştır.
4. **Peşker-** Hana, beylere ve diğer fedallere verilmiştir.⁴⁵⁹

5.2.4.4. Din adamlarının yararına tahsil edilen ödemeler

1. **Hüms-** Harfî anlamı “beşte bir” olan hüms her bir müslümanın gelirinin 5/1-ni din adamlarına ve seyitlere verdiği vergidir.
2. **Zekat-** Müslümanların yoksullara ödedikleri vergi bu şekilde adlandırılmıştır. Aslında zekatın büyük kısmı din adamlarına ve seyitlere verilmiştir.
3. **Fitre-** Yoksullar için, özellikle Ramazan Bayramı akşamı her bir müslümanın ödediği vergi bu şekilde adlandırılmıştır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Ağamalı, F. (1999). XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində quzey xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Azərbaycan: “Bakı” Nəşriyyatı, 243-245.

⁴⁵⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 71, 72.

⁴⁶⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 71, 72.

5.2.4.5. Kişi Başına ve evbaşı vergiler

1. Otag Harcı- Han için her evdev toplanan vergi bu şekilde adlandırılmıştır.

2. Baş Parası- 15 yaşına ulaşan herkesten toplanmıştır. Kaynaklarda bu verginin herkesten nasıl alındığına dair bilgi yoktur. Verilen rakamlar bütün yerleşim biriminden baş parası vergisinin genel miktarını aksettirmektedir. Bu şekilde ayrı ayrı fertlerden toplanan baş parası vergisinin miktarını keskinleştirmek mümkündür. Her bir kişiden alınan vergi 1 manat 20 kepek civarındadır.⁴⁶¹

5.2.4.6. Çalışıp ödeme mükellefiyetleri

1. Biyar- Her bir aile ağanın talebi ile kendi emek aletleri ve koşku hayvanı dahil bir kişi ayırmalı idi ki, üç gün ağanın tarlasında çalışsın. Ekin, biçin, harman ve taşıma ile meşgul olsun, ki gün ağa hayvanlarını bir yerden başka yere göçürünce veya göç edince, iki gün ot biçmek, odun taşımak ve başka işlerde, bir gün ev ve başka inşa işlerinde çalışmalıdır.⁴⁶² Ağa köylüyü her çağıranda onu kendi rızası olmadan bir günden fazla tutamazdı. Ona işçi gerekli değilse, o her iş günü için köylüden 10 kepek alabilirdi.⁴⁶³

2. Avarız- Köy icmasının köyün sahibinin talebi ile yılın belli günlerinde onun için işlemesine avarız denilmiştir. Avarız adet olarak yılda iki gün olmuştur.⁴⁶⁴

3. Kullukçu- Ağaların ev ve avlu işlerinde çalışmak için her on aile sırayla bir kişi ayırmalı idi. Kullukçunun yaşı 20'den az olmamalı, en az bir yıl kendi ağasının yanında hizmet etmeli, ağa ise karşılığında kullukçunu her şeyi ile temin etmeli idi. Kullukçu vermiş aile ilave hiçbir mükellefiyet taşımamış, aksine sahipkar bu aile için hazineye 5 manat vergi ödemiştir.⁴⁶⁵

4. Yılhıcı- Reiiyyetler hanın yilkısına bakmak için adamlar ayrılmalı idi. Lakin çoğu zaman köylüler bu mükellefiyetin karşılığı para ödemişlerdir.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 71, 72.

⁴⁶² Иваненко В. Н. (1901). Гражданское управление Закавказьем. Тифлис: "Типография канцелярии Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, Лорис Меликовская улица, дом казенный", 358-359.

⁴⁶³ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 128.

⁴⁶⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 73.

⁴⁶⁵ Иваненко В. Н. (1901). Гражданское управление Закавказьем. Тифлис: "Типография канцелярии Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, Лорис Меликовская улица, дом казенный", 358.

⁴⁶⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 73.

5. Halı ile vergi- Kaynaklarda halı dokuyan ustalardan halı ile vergi alınması da kaydedilir. Bazı köyler bu vergiden muaf olduğu halde, diğerleri 2-3 ve daha çok halı veriyorlardı.⁴⁶⁷

Hanlık tabii teserrüfatın hakim olmasına rağmen, ödemelerinin büyük bir kısmı parayla toplanırdı. Bunlar başpulu, oda maliyeti, bayramlık, toypulu, mirzayana ve dargalık vergileri idi.⁴⁶⁸

Kürekçay anlaşmasından sonra ahali üzerinde Rusyaya bac adlı yeni, ağır bir vergi konulmuştur. Hanlık üzerinde onun toplam meblağı 8 bin eşrefi idi. Bazı tarihi eserlerde verginin her bir yerleşim biriminde ahalinin sayısına uygun bölündüğü yazılmaktadır.⁴⁶⁹

Bazı köylerin sakinleri hem de hane süvari gibi bir nefer atlı vermeli, han ve onun konuklarını kabul etmeli, hanın talebiyle iş gücü ve araç vermeli idiler.⁴⁷⁰

5.2.5. Sanatkarlık ve Sanatkar Sanayisi

Sanayi-sanatkar istihsalı köy üretimi ile mukayesede üretim hayatında önemli bir yer tutmuyordu. Hem de sanatkarlık ve sanatkar sanayisi ile birlikte, Karabağ Hanlığının köylerinde ev sanatkarlığı da yayılmıştı. “Ev sanatkarlığı” deyince hammaddenin üretildiği teserrüfatın kendisinde imal edilmesi, profesyonel olmayan faaliyet öngörülüyordu.⁴⁷¹

Profesyonel sanayi faaliyetlerinin temel formu sanatkarlık ve sanatkar sanayisi sayılıyor. Sanatkarlığın ayırt edici özelliği siparişle, sanatkar sanayisinin ayırt edici özelliği ise serbest piyasa için çalışmak idi.⁴⁷²

⁴⁶⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 129.

⁴⁶⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 130.

⁴⁶⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 72.

⁴⁷⁰ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 131.

⁴⁷¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 61.

⁴⁷² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 61.

Sanatkarlık ve sanatkar sanayisi şehir hayatının bir parçasıydı. Buna rağmen, naturel teserrüfatın hüküm sürdüğü bir dönemde köy nüfusu ile şehir nüfusu arasında iş bölümünün yokluğu, ticaret merkezlerinin uzakta yerleşmesi, uygun ve elverişli ulaşım yollarının olmaması, yerlerde ev, sanatkarlık-sanatkar sanayisinin gelişmesine zaruri kılmıştır, hanlığın hammadde kaynaklarının bolluğu da alanların gelişmesini sağlamıştır. Aztopraklılık ve yılın fasıllarından farklı olarak emeğin tabi şartlarının değişmesi de ev ve sanatkar sanayisinin gelişmesine tesir eden faktörlerden idi.⁴⁷³

Hanlıkta dokuma yaygındı ve her ailede basit de olsa, eğirme ve dokumacı tezgahı vardı. Dokumacılık ürünleri ailenin kendi tasarrufu olarak ihtiyaçları için sarf olunmuştur. Karabağ Hanlığının nerede ise bütün köylerinde halı, kilim, cicim⁴⁷⁴, yaygı, yün parçalar, hurç ve çuval dokunmuş, yün ayakkabı, palan⁴⁷⁵ vs. istihsal edilmiştir. Yünü tarakla tarıyor ve çıkrık ile eyirirdiler. Eyiricilik ve dokumacılık ile kadınlar meşgul olmuştur. Köylerde 500 kişi ipek kumaş, 1200 kişi bez dokumakla meşgul olduğunu, 1832 yılı verilerine dayanarak söylenebilir.⁴⁷⁶ Ürünlerin bir kısmı mübadele için piyasaya sürüldü.⁴⁷⁷

Ev ve sanatkar sanayisinin çok önemli sahası halıcılıktır. Şekillerinin güzelliğine, boyasına göre Karabağ halısı Hanlık hudutlarından çok uzaklarda da ünlü idi. Halı, genellikle iş arası zamanlarda dokunmuştur. Şuşa'da halıcılık aile sanatı seciyyesi taşıyordu ve Şuşa halıları Güney Kafkasya'da ünlü ve yaygındı. Boyutuna, biçimine ve teyinatına göre halıların çeşitli türleri vardı.⁴⁷⁸

1. Halı- En büyüğü idi ve odanın merkezine seriyorlardı. Bu halı esasen ve çoğunlukla sipariş üzerine dokunurdu.

2. Yan, Taraf. (Kenar)- Uzun halılar olup ve onları orta halının yanına seriyorlardı.

3. Gebe- Büyüklüğüne göre orta halıdan küçük ve yan halıdan geniş oluyor.

⁴⁷³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 61.

⁴⁷⁴ Havsız halılar türünə aid olan halı.

⁴⁷⁵ Binek için kullanılan hayvanların sırtına konulan içi saman, ya küleşle dolu ilkel eyer

⁴⁷⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 61.

⁴⁷⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 144.

⁴⁷⁸ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

4. Taht Üstü- Bu halıyı taht ve yatağın yanındaki duvardan asıyorlardı.

5. Halı Yavrusu.

6. Canamaz- Namaz kılmak için kullanılırdı.⁴⁷⁹

Halılar nakış desenlerine göre birbirlerinden ayrılıyordu.⁴⁸⁰

1. Damna- Bir çeşit renk fonuna sahip, ortasında küçük desen oluyordu.

2. Balık- Balıkvari desenli.

3. Buta- Bademli desenli.

4. Güllü Yaylık.

5. Honça.

6. Açma Kapatma (Yumma).

7. Bulut- Onun fonu iki renkten (gri renkler) dokunuluyordu.

8. Boncuk.

9. Zerkadife- Altın Kadife- Genellikle tarafları, yanları bu tür dokuyorlardı.⁴⁸¹

Halının fiyatı, boyutu ile yanı sıra, desenine göre bağlıydı. Balık, Bulut, Boncuk ve Zerkadife halıları diğerlerinden daha pahalı olurdu. Kaliteli halılar ince, sıkı ve havları kısa olan halılar sayılırdı.⁴⁸²

Kilimler türlerine göre iki türlü olurdu.

1. Yer Kilimi- (basit şeritli).

2. Kilim- (desenli hali gibi).⁴⁸³

⁴⁷⁹ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸⁰ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸¹ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸² Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸³ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

Kilimler çeşitliliği farklıydı.⁴⁸⁴

1. Sumak.

2. Lamba.

3. Cebrayılı.

4. Gülvengli.⁴⁸⁵

Karabağ Hanlığında boyacılık da gelişmiştir. Boyayı çeşitli bitkileri kaynatarak (tabii) elde etmişlerdir.⁴⁸⁶

Karabağ Hanlığının ayrı ayrı köylerinde bakırcılar, taşçılar faaliyet gösteriyor ve askeri malzemeler olan ateşli ve soğuk silahlar hazırlamışlar. Aynı zamanda köylerde iş aletleri olan orak, tırpan, bıçak, kürek, balta, nal ve mih⁴⁸⁷ vs. hazırlamışlar. En eski sanat türlerinden biri çömlekçilik idi. Süt, yağ, şarap, su ve diğer ürünleri tutmak için kilden bardaklar ve evleri aydınlatmak için lambalar hazırlıyorlardı. Saksı mamuller kötü pirişildiği için ilkel görünüme sahipti.⁴⁸⁸

Hanlıkta, ağaç işleme sanatı yaygındı. Ormanların bolluğu bu sanatın gelişmesi için şerait yaratmıştır. Ağaçtan ev ve üretim ihtiyaçları için gerekli olan vel⁴⁸⁹, cehre⁴⁹⁰, bel ve kürek vb. hazırlanıyordu.⁴⁹¹ Kadınların çoğunluğu dokumacılıkla meşgul oldukları halde, erkekler ise ağaçtan zembil ve hisarlar, şebekelerin örtülmesi ve samanlıkların hazırlanması ile meşgul olmuşlardır. Ağaçtan başlıca olarak evlerin ısıtmak için kullanılıyordu. Köylüler

⁴⁸⁴ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). “Город Шуша”. Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸⁵ Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). “Город Шуша”. Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79), 31-32, 32.

⁴⁸⁶ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 62.

⁴⁸⁷ Çivinin kalın olanı.

⁴⁸⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 62.

⁴⁸⁹ Alt tarafındaki yuvalara küçük taşlar geçirilmiş veya yan yana demir dişleri olan ağaçtan, tahtadan qayrılmış ilkel harman aleti.

⁴⁹⁰ Yün iplikçiliği el ile çalıştırılan en basit alet.

⁴⁹¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 62.

kendi ihtiyaçlarını karşılamak için özel çukur veya oyuklarda kömür hazırlayarak kışa tedbir almışlar ve kalan kısmını ise satıyorlardı.⁴⁹²

Hanlıkta 470-den fazla su değirmeni vardı. Yaz ve kış aylarında su olmadığından değirmenler çalışmıyordu, bu sebeple de yaz ve sonbahar aylarında un tedarik etmek önemliydi. Tahılı öğüttüğü için değirmen sahibi unun 1/20 kısmını alıyordu. Taş ocakları kiliseye ait olduğu için hazır taşlardan beşte bir hissesi kiliseye veriyorlardı.⁴⁹³

Karabağ Hanlığında 10 yağhane vardır ve sahipleri burada sıkılmış olan yağın 1/20-sini almışlardır.⁴⁹⁴

Hanlığın ekonomisinde şarapçılık kendine has bir yer tutuyordu. Şarapçılıkla sadece Hristiyanlar meşgul olmuştur. Müslümanlar ise üzümünden pekmez hazırlıyorlardı. 1832 yılının tarihi bilgilerinde Karabağ'da 70000 kova şarap, 3400 kova votka, 4800 put pekmez üretilmiştir. Şarapçılık ürünlerini ve pekmezi kısmen Şuşa şehrinde satıyorlardı.⁴⁹⁵

Karabağ Hanlığında sabun hazırlamakta az önem kesp etmemiştir. Sabun hazırlamak ile köy yerlerinde kadınlar meşgul olmuşlardır. Sabun üretimi esasen naturel seciye taşımış ve nadir durumlarda mübadele için çıkarılmıştır. Sabun hazırlanması için başlıca hammadde boynuzlu hayvanların ve domuzların yağı, fıstık torbası ve karakan adlı sabun taşıdır. Karakandan, kireçten ve sudan hazırlanıp, 6-8 gün sonra bu ürün pişirilmiştir. Sabun pik kazanlarda pişirmişlerdir.⁴⁹⁶

Karabağ Hanlığında sanatkarlık ve sanatkar istihsalı sanayisi en büyük merkezi Şuşa şehri idi. Şuşa şehrinin civarında köy üretimi ile meşgul olmak için elverişli ve uygun koşullar olmadığından şehir teserrüfatında köy üretiminin payı cüzi yer tutuyordu. Şehir nüfusu sanatkarlar, sanatkar istihsalıçileri tüccarlar ve köyden göç etmiş olan köylülerin

⁴⁹² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 62, 63.

⁴⁹³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 62, 63.

⁴⁹⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 149, 151.

⁴⁹⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 149, 151.

⁴⁹⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 77-78.

hesabına artıyordu. 1823'te 1532 aile Şuşa'da yaşıyordu. S.A.Yegiazarovun tam olmayan bilgisinə görə, 1823 yılında Şuşa'da 500 sanatkar çalışıyordu.⁴⁹⁷ Son araştırmalar isə huzurlu və barışçıl dövəmlərdə Şuşa şəhərində 2 bindən fazla sanatkarın çalıştığını kanıtlıyor.⁴⁹⁸

Şuşa şəhərində ipek parçalar dokuması da gelişmiştir. XIX. əsrin başlarına ait olan kaynakların birində Şuşa şəhərində ipek dokumak için 42, pamuk parçalar dokumak için de 28 dokuma müəssesəsinin bulunduğuy kaydedilmiştir.⁴⁹⁹ Şuşa şəhərində toplam 324 dokuyucu tərəfindən 42 ipek parça dokuya bilən müəssesə vardı. Bu bilgiler 1832 yılına ait olan verilerde yazılmışdır. Bu bilgilərə görə bu müəssesələrdə şallar, damalı olan çarşafılar, kırmızı parçalar (kassana denir) dokunmuşdur. Kırmızı parçalardan gömlek, şalvar dikilmiştir. 1829 yılında Şuşa şəhərində 740 şal və 6100 kırmızı parça olan kassana, 260 parça istihsal olunmuşdur.⁵⁰⁰

İpeğin açılması, sarılması için Şuşa şəhərində 7 keleşağan imalathane var idi və bu imalathanədə 16 kişi çalışıyordu. İpek saran və diğər imalathanelərdən fabrika harcı adlı vergi toplanmıştır.⁵⁰¹

Şuşa şəhərində yün saplar, çoraplar da dokunmuşdur. Bu mahsüllərin bir kısmı Tiflis şəhərinə ihraç olunmuşdur. Aynı zamanda Şuşa şəhərində papakçılık da inkişaf etmiş və gelişmiştir. Papağı Buhara və Şiraz, yerli koyun derilerinden hazırlamışlar. Bunu da belirtelim ki, Şiraz və Buhara derisinden hazırlanmış olan papaklar daha kıymetlidir.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 151-152.

⁴⁹⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 45.

⁴⁹⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 78.

⁵⁰⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 63.

⁵⁰¹ Аракелян А. (1938). "Карабах до завоевания русским царизмом". Исторический Журнал. 77, (№10), 68-78.

⁵⁰² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65.

Şuşa şəhərində və onun ətrafındakı köylərdə XVIII. əsrin sonu- XIX. əsrin başlarında pamuk parçalar dokumak üçün 1000 tezgah olduğu hususunda bilgiler vardır. Sonrakı 20-30 yıl içinde müəssesələrin sayısı sert bir şəkildə azalarak 80-ə inmişdir.⁵⁰³

Şuşa şəhərində pamuk parçalardan sadəcə olaraq bez parçalar üretilmişdir. 80 tezgaha sahib 28 bez dokuyan müəssesə fəaliyyət göstərmişdir. Yılda 80.000 han arşını⁵⁰⁴(48000 metre) uzunluğunda bez dokunmuşdur.⁵⁰⁵ Bu devrə aid olan kaynaklarda, Şuşa şəhərində hər yıl hər birinin 10 han arşını uzunluğu və 5 karış eni olan 8000 bez üretilmişdir.⁵⁰⁶

Şuşa'da ipek, yün və pamuk parçaları boyamak üçün 3 boyahane fəaliyyət göstərmişdir. Bu boyahənədə toplam 6 kişi çalışıyordu. Boyahanelər sadəcə bir rəng kullanıyırlardı. Bunun səbəbi isə, rəqəbət yaratmamak idi. Boya bitkilərinin bolluğu, boyacılığın gəlişimi və inkişafı üçün şəşullar yarattı. Karabağ hanlığının topraklarında, kırmızı rəng əldə etmək üçün kullarılan çox sayıda “altın boya” meyan kökü dənılən boya otu özəlliklə çox fazlaydı. Boyacılıqta dığər bitkilərdən, özəlliklə tam olaraq yetşiməyən və büyüməmiş əlma ağacındən dut yarpağındən, cəvızdən, nar və yemiş kabuğu kullanıyırlardı. Yün boyama təknołojisi çox karməşık idi. Açıq rənkler əlmaq üçün təmiz bəyaz yün kullanıyırlardı. Koyu və siyah rəng gərəkiyorsa siyah yün, kırmızı rəngi əldə etmək üçün bəyaz və sarımtırak yün kullanılıyordu. Yıkanmış yünü rənkəpda⁵⁰⁷ alüminyum və dəmır tuzların solüşyonunda ısılatıyırlardı. Yün kelefələri rənkəpdən çıkarıldıktan sonra ayrıca hazırlanmış boya bitkisi suyunda kaynatılıyordu. İp boyanıp kurutulduktan sonra solüşyon içərisinə atıp kaynatıyırlardı. Boyanın kalitəli olması üçün onu inək idrarına atıp kaynatıyırlardı. Evdə kullarılan eşyaları çox zaman Labada ilə (efelik, evelik) boyayırdılar.⁵⁰⁸

Şuşa şəhərində debbağlık büyük önəmə sahiptir. Karabağ hanlığında hayvancılığın yaygınlaşması sanatın bu alanını hammadde ilə təmin etməyə imkan sağlamışdır. Öküz, camış, inək və dana dərindən ayakkabı, koyun dərindən isə papak və kürk vs. hazırlamak

⁵⁰³ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 78.

⁵⁰⁴ Eskidən kullarılan, 68 santimetreyə eşit bir uzunluğ ölçüşü.

⁵⁰⁵ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65.

⁵⁰⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 78.

⁵⁰⁷ İpləri boyama üçün kullarılan alet.

⁵⁰⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 153.

için kullanılıyordu. Şuşa şəhərində 40 kişinin çalışmış olduğu 19 dəri tabaxhanəsi var idi. Yılda ortalama 2 bin ayakkabı altı hazırlanır və 1400 keçi, 1600 koyun dərisi imal ediliyordu.

Aynı zamanda Karabağ Hanlığında atlar üçün də eyercilik işi də iyi gelişmişti.⁵⁰⁹

Şəhərdə 22 kişinin çalışdığı 2 tuğla fabrikanı vardı.⁵¹⁰

Şuşa şəhərində sənət tipli sabun imalathanəsi vardı.⁵¹¹ Hanlıq dönəmində Şuşa'da sabun pişirmə sənətinin geliştiğini olgularla göstərilə bilər. XIX yüzylın ilk yarısında sabun-pişirmə Kuzey Azərbaycan'ın Nuha, Şamahı və Gəncə şəhərləri ilə birlikdə, Şuşa'da da yaygın idi.⁵¹²

Ticarətin gelişimi, böyük bəylərin tükətim tələbi olan ziynet eşyalarının üretiliminin gelişməsinə ortam yaratmışdır. Kuyumçuların altın və gümüşdən hazırladıqları bilezik, kolye, küpə, kəmə, iğnə və sancaklar vs. alıcılar özümsemişti.⁵¹³

Şəhərdə 74 kişi küçük ticarətlə məşğul oluyordular.⁵¹⁴ 1823 tarixi bilgilərinə görə, Şuşa şəhərində 13 hırdavatçı, 3 keçeçi, 8 taş yontan usta, 1 tuğla kəsən, 6 debbağ, 5 bez boyacısı, 5 demirci, 1 rəksəz, 3 rəksəzlik ürünləri və malları satıcı, 9 bakırcı, 9 kasap, 3 bıçaqcı, 4 soğuk silah (hançer, kılınç) ustası, 5 atəşli silah ustası, 5 kitab yüzünü aktaran, 10 marangoz, 4 nalbant, 11 terzi, 22 çekmeci, 7 kuyumcu, 10 kişi eyer hazırlayan, 15 meyvə satıcısı, 5

⁵⁰⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Hanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəriyyatı, 79.

⁵¹⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65

⁵¹¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65.

⁵¹² Əlizadə A. (1995). XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda sənətkarlıq. (Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi-dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası 1995) Tarix Elmləri İnstitutu, 47.

⁵¹³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65

⁵¹⁴ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65.

aşçı, 4 ekmək satıcı, 14 berber (kuaför), 1 saat tamircisi, 17 papakçı, 1 kürk ustası vb. kayda alınmıştı.⁵¹⁵

Sanatkar, zanaat istihsalinin teknik və üretim aletləri aşağı seviyede idi. El eməğine dayanan sonsuz basit olan tekniklər hər bir sanatkardan yüksək ustalık istemekte idi. Emek mahsüldarlığının yükselmesi üretim tekniklerinin ilerletilmesi yolu ile değil, eməğin veriminin artırılması yolu ile elde ediliyordu. Bundan dolayı da sanatkarlık sadece olarak el eməği ile yapılıyordu.⁵¹⁶ Şehir endüstrisi teknik-ekonomik düzeyine göre köy endüstrisinden yüksekte duruyordu. Köy esasen kapalı, tabii, şehir sanayisi ise emtia seçiyyesi taşıyordu. Birçok Sanatkarlar geride kalmış köy endüstrisi teknolojisi prensiplerinden uzaklaşıyorlardı.⁵¹⁷

Şuşa şəhərindəki sanatkar imalathələri kiçüktür və emək üretilməsi zəif, üretilən texniklər asandır. Burada çalışan kişilərin sayları 3-5 kişidir. İpek dokumacılığı, pambuk parça dokumacılığı, tabakhənlərdə, tuğla və sabun pishirmə fabrikələrində ücretli işçilər çalışmaqda və onlar ücretlərini ya ürün, ya da para ilə almışlardır.⁵¹⁸

Şehir endüstrisinin etkisi altında köy yerlərində, özellikle de Şuşa şəhərinin emtia- para münasibətlərində belli bir hərəkətilik hissediliyordu. Köy ekonomisində emtia üretilməsinin artması kismən belli ev sanatkarlığı türlərinin ixtisara salmaq hesabına oluyordu.⁵¹⁹

Karabağ Hanlığının ekonomik karakteri tamam olarak tabii özellik taşıyordu. Köylərdə sanat ziraatçılığın yardımcı alanı idi.⁵²⁰

⁵¹⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 155-156.

⁵¹⁶ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 80.

⁵¹⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 68

⁵¹⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 68.

⁵¹⁹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 65.

⁵²⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 68

Şuşa şəhrinin kurulması, elbette, o dönm için önəmli bir gelişmeydi. Şuşa şəhrinin kurulması toplumsal iş bölümünün gelişmesine ivmе kazandırdı, yeni ekonomik güç- emtia üretimi yaranmış oldu. Şehirdeki emtia üretiminin genişlemesi, emtia- para münasibetlerinin köyde, özellikle Şuşa şəhrinin çevrelerine sirayet etmesine sebep oldu. Fakat şehir endüstrisi emtia- para münasibetlerini Karabağ Hanlığında enine ve derine geliştirememiştir. Şuşa Karabağ Hanlığı'ndaki tek sanayi merkezi olarak kaldı. Şuşa şəhrinin nispeten çabuk gelişmesi, şehirde hızla gelişen sanatkar üretinin sanayisinin ve ticaretin genişlemesi köylerde hüküm süren durgunluk ile tezat teşkil ediyordu. Şuşa şəhrinde ücretle çalışma, yani burjuva yasalarının başlangıcı gözlemlenmektedir.⁵²¹

Karabağ Hanlığında inşaat ile ilgili sanatlar da gelişmişti. Bu tesadüf değildi. Çünkü hanlar sadece savunma yapılarına değil, kamu binalarının ve diğer sivil binaların inşasına özel önem göstermişler. Şuşa, Bayt, Şah Bulağı, Askeran, kaleleri ile birlikte, camiler ve kümbetler de dikilmiştir. 1768-1769 yıllarında Şuşa şəhrinde büyük bir Cuma mescidi inşaa edilmiştir. XIX yüzyılda Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Han kızı olan Gövhər ağa mescidi yeniden zevkle tamir ettirmişti. Henüz Karabağ Hanı olan İbrahim Halil hanın döneminde düşmandan korunmak için Hazine deresinde imaret ve odalar yapılmış, taş ve kireç kullanılmıştı. Şuşa kalesinin bir ağaclığında Han bağında muhteşem binalar, Ağdam'da Penahali Han'ın ve oğullarının mezarları üstünde üç yüksek kümbetler inşa edilmişti.⁵²² Burada Karabağ Hanı olmuş olan Penahali Hanın babası İbrahim Halil Ağanın eski ocak evi, yontma taş ve kemerleri vardı. Ağa Mehmmet Han Kaçarın saldırısı sırasında kümbet dağılmıştır. Sonra Mehdikulu Han onları tamir ettirmiştir. Mehdikulu Han İhsan bağ yaptırmış, hisar ve buzhanе diktirmiştir ve bunlar mezara vakfedilmiştir. Tarihçinin bilgilerine göre, buzhaneden 1100 buz ihsan olarak çevrede yaşamış olan ahaliye (elatlar) ve bunlardan başka da diğer ahaliye veriliyordu.⁵²³

⁵²¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 68.

⁵²² Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 162..

⁵²³ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 81.

Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Han Şuşa şəhrinin bir ağac məsafəsində “ Han Bağı” adını almış olan bağ yaptırmışdır. Bu bağda bəhçələr, ahırlar, buzhane və dəğirmənlər var idi.⁵²⁴

Karabağ Hanlığında tətbiq olunan iltizam sistemi sənətkarlıq və ticarətin gəlişiminə ciddi engel oluyordu. Han vergi toplamak hakkını, verginin toplam tutarını peşin ödəyən iltizamcılara satıyordu. İltizamcılar iltizam süresi bitincəyə qədər tüccarlar və sənətkarlardan hana vermiş olduqları məbləğdən həyli artıq para toplamaya gəyret göstəriyorlardı. İpekten toplanan mizan vergisi də iltizama veriliyordu. İpek, yün, pambuk kumaşların, sapın koyu yeşil və mavi rəngdə boyanmasına iltizamcı izn verməliydi.⁵²⁵ İltizamcıdan başqa hiç kimsenin sabun, dəri, altın boya satmaq hakkı yoxtu.⁵²⁶

Sənətkarlardan alınan vergilər iki qrupa ayrılmışdır.

1. Bütün sənətkarlardan toplanan gənel vergilər.
2. Ürətimin sadəcə bəliirli alanlarından alınan vergilər.⁵²⁷

5.2.6. Ticarət

Hanlıqta təbii təsərrüfat hüqüm sürdüyündən iç ticarət nispetən zayıf gəlişmiş, mübadələ hənüz bütünüylə dözənli sosal təzahurə dönüşməmişdir. Sadəcə ürətimin bəlli bir kısmı, nadirən satışa çıxarılıyordu. Karabağ Hanlığının topraklarının dağlıq oluşu, uyğun yolların və nəqliyat vasitələrinin olmaması iç ticarətin gənişləməsinə engel idi.⁵²⁸

Şuşa şəhrində ticari ilışkilərin gəlişməsi zəgin adamların sayısının giderek artmasına böyük bir etkiyə sahipti. Karabağ Hanlığının köylərində mübadələ ticarəti, binekdarlıq⁵²⁹ önəmli yer tutuyordu. Həyvancılıq, tarım, bəhçecilik və zanaat ürənləri əsas mübadələ mallarıydı. Köylərdə vergi və rüsumların toplanması zaman vurguncular və küçük tüccarlar

⁵²⁴ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 235..

⁵²⁵ Никитин К. (1873 21 января). “Описание Шушинского уезда”. Газета “Кавказ” №1, 8

⁵²⁶ Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. Fond 24, Siyahı 1, İş 155, Vərəq 26 və İş 120, Vərəq 13.

⁵²⁷ Mustafayev, C. (1999). Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlardan toplanan vergilər haqqında. Azərbaycan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri Tarix Fəlsəfə Hüquq Seriyası №1, 48-58. 48

⁵²⁸ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri nəmizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 71.

⁵²⁹ Geçmişte: toptan mal satan bir tüccar

büyük etkinlik gösteriyorlardı. Karabağ Hanlığının köylerinde ve göç yerlerinde (yayla ve kışlaklarda) onlar parçayı, ipek böceği tohumlarını, tuzu, meyveyi ve diğerlerini ipeğe, halıya, tarım ve hayvancılık ürünlerine, çömlekçilik ürünlerine takas ediyor veya değiştiriyordu. Vurguncular ve tacirler dut bağlarını, üzümlükleri ve başka hammadde kaynaklarını kendi ellerine almaya çalışıyorlardı. Onlar gerektiğinde ister köylülere, gerekse beylere borç mal veya para veriyorlardı.⁵³⁰

Hanlığın tek iç ve dış ticaret merkezi Şuşa şehri idi. Cuma günleri Şuşa'nın çevre köylerinden şehre gelen ahali burada kendi ürünlerini satıyor ve gerekli malları alıyorlar. Hem Şuşa kalesinin içinde hem de Şuşa kalesinin kapıları önünde pazarlar kuruluyordu.⁵³¹

Sanatkarlar, tacirler, köylüler, beyler, özellikle diğer hanlıklardan ve dış ülkelerden gelenler ticarete katılmıştır. Hem vusatına hem de strukturasına göre şehir ticareti sanatkarlık seviyesi taşımıştır. Şehirde köy ekonomisine ait mahsuller, sanatkarların ürünleri, hayvanlar satılmıştır. Adet olarak köylü ziraat ürünlerini, sanatkarlar ise mahsüllerini pazara çıkarmıştır. Köylüler ticaret ile beyler vergileri ve rüsumları ödemek, kendilerine lazım olan zaruri malları ve ürünleri almak için uğraşmışlar. Sanatkarlar kendi üretmiş oldukları malları ve ürünleri satmak yolu ile üretim araçları, yaşamak için para kazanmışlardır. Şuşa şehrinde birçok profesyonel tüccar da vardır. Çoğu zaman köylülerin mal ve ürün almaya nakit olarak parası olmadığı zaman, köylüler borçlarını tabii ürünler (arpa, yün, ipek, buğday, tavuk ve yumurta) ile ödemişlerdir. Tüccarlar ise bu dönemler köylülerin saf olmalarını kendi çıkarları için kullanarak, satmış oldukları ürün ve malların değerini olduğundan daha yüksek, köylülerin vermiş oldukları mahsulün değerini ise olduğundan daha aşağı hesaplamışlardır.⁵³²

Karabağ Hanlığı'nda dış ticaret daha yüksek düzeyde gelişmiş, Şuşa Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezlerinden birine dönüşmüştü. Şuşa şehrinden diğer Azerbaycan hanlıklarına ayrıca Gürcistan'a, İran'a, Türkiye'ye ve Rusya'ya kervanlar

⁵³⁰ Hüseyinov, Y. (2012). Qarabağ tarixi mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 127.

⁵³¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 71.

⁵³² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 83.

gidiyordu. Genellikle dışarıdan getirilen malların üzerine %15 kadar ek fiyat ilave ediliyordu.⁵³³

Karabağ hanlığında iç ticaretten farklı olarak dış ticaret profesyonel olmuş olan tacirlerin elinde idi. 1821 yılında Şuşa şəhrinde küçük ve orta ölçekli ticaret təşkilatları ilə birlikdə, bir böyük ticaret şirkətinin həcmi, ciroşu 100000 rus parası olan rublesinə ulaşmış olan bir həcmi vardı. Rusya imparatorluğunda, Güney Azərbaycan və eyni zamanda Avropa ölkələrində Şuşa şəhrində var olan bu birlighin acentaları var idi.⁵³⁴

Tiflisten Şuşa şəhrinə güllü pamuk kumaşlar, çeşitli rənkli pamuk kumaşlar, şerit-şerit parçalar, sarı rənkli kalın və kaba pamuklu kumaş, kırmızı boya vb, Bakü Hanlığından demir, yazı kağıdı, petrol, çeşitli cam, porselen tabaklar, tuz, safran, mazot getiriliyordu. Derbent'ten, altın boya (Maren), Şeki Hanlığına tüfek, elde dokunma şal, halı vb., Gence Hanlığından şap və meyvələr, Nahçıvan Hanlığından kalın keten kumaş və tuz, Erivan hanlığından tuz, Erdebil Hanlığından “burmet” parçalar vb. getiriliyordu. Karabağ Hanlığı Azərbaycan'ın önəmli iktisadi mərkəzi olan Tebriz şəhri ilə düzənli ticarət iştiraklarına sahibti. Tebrizdən Şuşa şəhrinə yılda 300 yük güllü parça (burmet), 300 yük bez (beyaz parça), 1000 arşın ipek parça, 2000 adət ipek baş örtüsü, çeşitli rənkli Tebriz atkıları, yorgan yüzü ithal ediliyordu. Həm də Tebrizdən Şuşa şəhrinə bibər, tarçın, karanfil, badem, kuru meyvələr, Güney Azərbaycan şəkəri, kına, Şiraz tütününü vb. gibi mallar və ürynler getiriliyordu. Hoy və Urmiye Hanlıklarından Şuşa'ya kumaş, bez və “burmet”, Şamahıdan çeşitli ipek kumaşlar, kırmızı boya, kahve, Yezdden çeşitli ipek ürynleri və Erdebildən kalın pamuklu kumaş getiriliyordu. Kaşan şəhrindən isə Şuşa şəhrinə kumaş, ipek ürynleri və pamuk yorganlar (battaniye), Horasan'dan kuzu deriləri, Bağdat'tan kuru meyvələr, baharat, koyu sürməyi boya, atlas və battaniye getiriliyordu.⁵³⁵

Bazı bilgilərə görə Güney Azərbaycan'dan Karabağ Hanlığına malların toplam dəğəri 140 bin gümüş Rus parası olan rubleyinə karşılık imiş. Şuşa tüccarlarının Tebriz və nispeten

⁵³³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 72.

⁵³⁴ Аракелян А. (1938). “Карабах до завоевания российским царизмом”. Исторический Журнал. №10, (68-78), 75.

⁵³⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 162-163, 164.

İsfahanla da daimi ticari ilişkiler vardı.⁵³⁶ İsfahandan Karabağ Hanlığına yılda 10 yük “burmet” parça, 2 yük sırmalı kumaş, 500 adet siyah ipek çarşaf, 200 adet gök ve beyaz başörtüsü, 10 put 10 pud biber, tarçın ve diğer baharat ürünleri, 12 pu İran şekeri ithal ediliyordu.⁵³⁷

Karabağ Hanlığına Türkiye ve Gürcistandan kuru meyve, atlas, kahve, çeşitli parçalar, çuha, çay, şeker, alkollü içkiler ithal ediliyordu.⁵³⁸ Rusya İmparatorluğunun Moskova, Niji Novgorod sergilerine Karabağ Hanlığından olan tacirler gitmişlerdir. Sebebi ise yüksek kaliteli ve çeşitli parça mamuller almak idi.⁵³⁹

Karabağ Hanlığındaki ipek ihraç olunmuş olan mallar arasında çok önemli bir yer tutuyordu. Karabağ Hanlığındaki Şuşa şehrinin tacirleri Karabağ Hanlığı ile aynı zamanda Şeki, Gence ve Şamahı Hanlıklarında, Car-Balakentte ipek tedarikini inhisara almışlardı⁵⁴⁰

Bir takım engeller dış ticaretin gelişmesini yavaşlatırdı. Tacirlerden şu veya bu hanlığın topraklarından geçerken hanların yararına rahdar⁵⁴¹ rüsumu toplanırdı. Bazen aynı maldan bir kaç kez gümrük parası alınırdı. İpek kumaşlar üretildiği yerde satıldığı zaman onun her sırasından 1 manat 3 kepiк ham ipeğin her sırasından 5 manat para alıyorlardı. Tacirler kendi ürünlerini üretilen yerde sata bilmedikleri takdirde ve başka şehire apardıkları zaman tekrar gümrük vergisi veriyorlardı. Tacirler her defasında “terazi parası” denen özel vergi öderler. Kür çayından geçtiğinde hem mallarına, hem de yük hayvanlarına göre vergi ödemeli oluyorlardı. Sonuçta bir batman malın getirilmesi Tebriz'den 30 kepike, Hoydan yaklaşık olarak 1 manata, Urmiyeden 1 manat 1 abbasiye, Erdebilden 1 manata, Tiflis'ten ise bir putun getirilmesi 6 lira 2 abbasiye gelmiştir. Bu harçlardan başka ithal ve ihraç edilen

⁵³⁶ Зубарев Д. (1836). Карабахская провинция. Обзорение российских владений за Кавказом, Санктпетербург: “В статическом, топографическом и финансовом отношениях”, Ч. 3, 314-315.

⁵³⁷ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 73.

⁵³⁸ Зубарев Д. (1836). Карабахская провинция. Обзорение российских владений за Кавказом, Санктпетербург: “В статическом, топографическом и финансовом отношениях”, Ч. 3, 314.

⁵³⁹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 73.

⁵⁴⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədlili üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 74.

⁵⁴¹ Vergi harcı, rüsum.

mallardan Tebriz, Hoy, Urmiye ve Erdebil'de rahdar vergisi alınırđı. Karabağ Hanlığının kendisinde de icaret alanında bir takım gümrük ve vergi toplanırđı.⁵⁴²

Şehirde ticaretle meşgul olanlar Hana vergi ve rüsumlar ödüyorlardı. Ayrıca, pazar görevlilerinin bulundurulması için pazarbaşı, gapancı vb. rüsumlar ödemeli idiler. Pazar adamları peşkeş, çaypulu, ceza gibi ödemeler vermeli idiler. Yerli ahalinin sattığı ürünlerin ve malların kalitesine bağılı olarak vergi alınmıyordu. Tuz satışından tuz parası, rakı ve şarap ürününden şire (meyve suyu), sabun, deri, tütün, renk parası, küçük satıştan, dükkanlardan balık, et, meyve, odun satışından darğapazar adlı vergi toplanırđı.⁵⁴³

Ticarette bir birinden farklı ağırlık ve ölçü birimlerinin kullanılması da ticaretin gelişmesine engel oluyordu. Gümüşten kesilen “Penahabat” adlı paraya halk arasında sadece “Penavat” deniliyordu. O, rus gümüş parasının 15 kepiğı değerinde idi. Penahabat teklik ve çift şeklinde (30 kepik) ve ayrıca bakır yarımşahlılarla⁵⁴⁴ kesiliyordu. Karabağ Hanlığında ayrıca komşu ülkelerin paraları da kullanılıyordu.⁵⁴⁵ Ağa Mehemmed Han Kaçarın Şuşa şehrinde katledildikten sonra ise Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Han İran ile ilişkilerini düzenlemek için merhum İran Hanın şerefine “sahipkıran” isimli -3.35 kepik değerinde gümüş para kesilmiştir. Bundan başka diğer İran şahlarının paraları olan tümen (gümüş para ile 4 manat), rial (45.5 kepik) kullanılmıştır.⁵⁴⁶

Karabağ Hanlığında uzunluk birimi olarak han arşını kullanılıyordu. O, 1 metreden 5-10 santimetre az oluyordu. Ağırlık ölçüsü yaklaşık 800 gram ağırlığında olan “still” idi. Han hazineye ipek mizani ile kabul ediliyordu. Buğday, darı, arpa vs.yi ölçmek için “çanak” adlı ölçü birimi kullanılırđı. Şuşa şehrinde 3 çeşit çanak kullanılıyordu. Çanağın çeşitleri bunlardır:

1. 31 funt.
2. 12 funt 31 zolotnik

⁵⁴² Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 164-166.

⁵⁴³ Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi, Fond 24, İş 55, Vərəq 24.

⁵⁴⁴ O döneme ait olan para birimi.

⁵⁴⁵ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 166.

⁵⁴⁶ Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ tarixi mənbələrdə. Azərbaycan: “Şuşa” Nəşriyyatı, 132.

3. 12 funt 8 zolotnik⁵⁴⁷

Diğer Hanlıklarda olduğu gibi, Karabağ Hanlığında da gümrük rüsumlarının ve vergilerinin toplanması iltizama veriliyordu. İpek, yün, pamuk iplerin ve parçaların mavi, koyu yeşil, açık mavi renklere boyanması iltizamcılarının elinde toplanmıştır. Zengin olmak amacıyla bu veya diğer ödeme maddesini iltizamda devralan kişi şüphesiz hazineye ödediğinden daha fazla para toplamaya çalışıyordu. Karabağ Hanlığında yaklaşık 20-ye yakın iltizam vergisi var idi. Karabağ Hanları darbhane maddesinin icareye verilmesi ile yılda 45165 manat gelir elde ediyordu. Bundan başka meyan kökü, mizan, boyahane, sabun, debbağlık vs. sahaların iltizamından da hayli gelir elde edilmiştir. Bu iltizamlardan elde edilmiş olan gelirlerin bir kısmı Karabağ Hanlarının akrabalarına ve yakın adamlarına, diğer kısmı ise Karabağ Hanlığının Han hazinesine dahil ediliyordu.⁵⁴⁸

Boya parası vergisi Karabağ Hanlığının önemli gelir kaynaklarından biri idi. Karabağ Hanlığının şehir ahalisinin diğer tabakaları gibi sanatkarlık da duman pulu, bayramlık, düğün parası vb. vergiler ödemişler.⁵⁴⁹

Tefecilik Karabağ Hanlığında yaygın idi. Fakir köylüler ihtiyaçlarını karşılamak için zengin komşularından faiz ile para almaya mecbur oluyorlardı. Borçları para veya mahsul şeklinde ödemiş olan köylüler ayrıca faiz ödemeli idiler. Tefecilik yolu ile borç almak çoğunlukla köylünün iflas olmasına sebep oluyordu. Hatta bazen tefecinin faiz hacmi yılda 60-70 faize ulaşıyordu. Şuşa şehrinde tacirler, din adamları, ağalar, beyler, hatta Hanın kendisi bile tefecilik ile meşgul oluyordu.⁵⁵⁰

İflas olmuş köylüler öz yurtlarından gitmeli oluyorlardı. Hanlar boşalmış yerleri doldurmak amacıyla diğer hanlıklardan köylüleri teşvik yolu ile ya da zorla Karabağ'a getiriyorlardı. Bu köylülere toprak alanı ayrılır, onlar belli bir süre vergiden muaf tutulur,

⁵⁴⁷ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 166, 167.

⁵⁴⁸ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 168-170.

⁵⁴⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 88.

⁵⁵⁰ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədləri üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 77, 78.

ayrıcalıklı koşullarla tohum, iş hayvanı, tarım aletləri ilə təmin edilirler və bunların karşılığı olarak ise bu köylüler belirli zamanlarda ağanın təsərrüfatında işləməli idilər.⁵⁵¹

Tefecilerin hizmetinden köylülerle birlikte beyler ve tacirler də istifadə edirdi. İri beylər sənaye ünləri, ziynet eşyaları almaqla israf ediyor, sonra isə faiz ödəməkl için köylülərdən birikən verginin miqtarını artırmaya çahşıyorlardır.⁵⁵²

Böyləcə Hanlıq dönəmində ticaretin durumunu inceleterek sonucuna varabiliriz, tabii ekonominin egemenliğı hanlığın ayrı ayrı bölgeleri arasında geniş ticaret ilişkilerinin kurulmasına engel oluyordu. Her bir ilçe kendisini sağlayan tabii təsərrüfat idi.⁵⁵³

⁵⁵¹ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 77, 78.

⁵⁵² Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 77, 78.

⁵⁵³ Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu, 77, 78.

6. KARABAĞ HANLIĞININ İDARİ-ARAZİ YAPISI, DEVLET TEŞKİLATI VE ASKERİ YAPISI

6.1. Karabağ Hanlığının İdari-Arazi Yapısı

Karabağ Hanlığın toprakları bölgeye ve aynı zamanda 5 Hristiyan melikliğine ayrılıyordu. Bölgeler naipinin, meliklikler ise bölge melikliklerin yönetiminde idiler. Bazı büyük olan bölgeleri iki hakim yönetiyordu. Karabağ Hanlığının terkiğine dahil olan bölgeler bunlardır;

1. Sisyan.	12. Çilebyurt.
2. Demircihasanlı.	13. Hırdapara Dizak.
3. Küpara.	14. Püsyen.
4. Bergüşad.	15. Dizak Cavanşir.
5. Babayurt.	16. Otuziki.
6. Kebeirli.	17. İyirmidört.
7. Tativ.	18. Karaçorlu.
8. Cavanşir.	19. Verende.
9. Talış.	20. Dizak.
10. Haçın.	21. Acnan Türk. ⁵⁵⁴
11. Kolanılar.	

Karabağ Hanlığı kurulduğu zaman bölgeler ve onların nüfusu hakkında istatistiki bilgi olmadığından Karabağ Hanlığın kuruluşundan 12 yıl önce Osmanlıların tertip ettikleri “Gence-Karabağ Eyaleti Defteri”ni kullanarak ilk dönemlerde bölgeler ve onların nüfusu hakkında fikir edinmek mümkündür. Bu defterde gösterilen Şütürbasan, Yevlak, Karamanlı, Talış, Gülistan, İncirut, Berde, Sir, Rayad, Arasbar, Çilebört, Haçın, Keşteş, Keştasf nahiyeleri, Cavanşir, Otuziki, Kebirli, Kengerli, Ötyemezli, Karaçörlü oymakları sonraları Karabağ Hanlığı'nın topraklarını, arazisini oluşturmuş, bu nahiye ve oymaklarda 9581 aile yaşamış ki, bu da yaklaşık 48 bin kişi demektir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Verdiyeva, N. (1993). XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan: “Bakı” Nəşriyyatı, 25

⁵⁵⁵ Verdiyeva, N. (1993). XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan: “Bakı” Nəşriyyatı, 25

Karabağ Hanlığı'nda 1796 yılında 10 bin aile yaşıyordu. Ancak toplam 14 yıl sonra bu rakam iki kez azalarak 1807 yılında 5 bin aileye düşmüştü.⁵⁵⁶

Görünür, bu azalma Ağa Mehemed Han Kaçarın ve Rus İmparatorluğunun işgali yürüşleri ile alakalı olmuştur. 1823 yılının tasvirine göre ise, Karabağ Hanlığının arazisinde 20 bine yakın aile (100 bin kişi) kayda alınmıştı.⁵⁵⁷

Gence-Karabağ eyaletinin adı deftere düşmüş nüfusunun 11.818 kişi Müslüman (11.068 kişi Türk, 750 neferi Kürt), 7577 kişi ise Müslüman olmayan (Hristiyan) idi.⁵⁵⁸ Gence-Karabağ eyaletinin Türk nüfusunun başka yerlere göç etmesi, Hristiyan nüfusunun ise esasen yaşamış oldukları topraklarda kalması sonucunda Türk nüfusunun sayısında yapay bir azalma gözlemleniyor. Ahalinin toplam sayısından Dizak nahiyesinde %,49,2 Haçın Sığnak nahiyesinde %13,1, Verende Sığnak nahiyesinde %9,7Türk nüfusu kalmıştı.⁵⁵⁹

Deftere göre 1727 yılında Karabağ Hanlığı'nın arazisine ve topraklarına düşen bölgede toplam bir şehir - Berde vardı. Ancak vaktiyle çok büyük ve Azerbaycan tarihinde önemli rol oynamış Berde şehri bu zaman küçük, aslında kasaba türü gibi olan yerleşim yeri idi. 6 mahalleden oluşan şehirde toplam 482 vergi ödeyen kaydedilmiştir. Hem de şehir sakinleri genellikle tarım ve köy ekonomisi ile meşgul olmuşlardır. Sanatkarlık ve ticaret ikinci dereceli rol oynamakla şehrin ve çevre köylerin talebini karşılamaya yönelikti.

Defterden görüldüğü gibi, 1727 yılında bu bölgede yer alan 436 yerleşim biriminde 254 Müslüman, 13 karışık ahalisi olan aileler yaşamıştır. Arazide kaydedilmiş olan tek şehirde - Berdede sadece Azerbaycan Türkleri yaşıyordu.⁵⁶⁰ Müslümanların tamamı Azerbaycan Türkleri idi, 400 aile Karaçorlu Kürtleri, ve her iki oymakta Püsyen Kürdleri yaşıyorlardı. Bundan başka gayri Müslim ahali sadece olarak 6 nahiyede yaşıyorlardı;

⁵⁵⁶ Verdiyeva, N. (1993). XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan: "Bakı" Nəşriyyatı, 25.

⁵⁵⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 97-98.

⁵⁵⁸ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 12-13.

⁵⁵⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 97-98.

⁵⁶⁰ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 277-283.

1. Talış.
2. Gülistan.
3. Haçın.
4. Çilebört.
5. Verende.
6. Dizak.⁵⁶¹

Hesaplamaların gösterdiği gibi, kaydedilen 9581 aileden 6089-u Müslümanlar, 3492-si (ki sadece olarak Hristiyanların yaşamış olduğu 6 bölgede 3060 aile) gayri müslimdir. 6089 Müslüman ailesinin 5648-i Azerbaycan Türklerinden, 441-i ise Kürtlerden ibarettir. Gayri Müslimler Karabağ Hanlığı döneminde de Alban menşeyini unutmayan ve Alban menşeyini yüksek derecede koruyan yerli Hristiyanlardan ve bölgeye muhtelif dönemlerde göç etmiş olan ermenilerden ibaretti.⁵⁶²

Daha önce Karabağ Hanlığı'nın içeriğinde bulunan bazı mahallar 1823 yıl tasvirinde gösterilmemiştir. Bu aynı bölgelerin 1813 yılı Gülistan barışına göre Kaçarlar'ın hakimiyeti altına geçmesi ile alakalı idi. Bunlar Kapan, Güney Çavundur ve Mehri bölgeleri idi.⁵⁶³

1823 yıl tasvirine göre, Karabağ Hanlığının arazisinde 629 köy ve oymak vardı ve onlarda 17098 aile yaşıyordu.⁵⁶⁴ Tasvirde Karabağ Hanlığının 1813 yılından sonraki dönemlere ait bulunan yerleşim birimleri tam olarak bile aks olunmamıştır. Dizak bölgesinde bulunan Babalı, Cavanşir bölgesindeki Hasanlı ve diğer birçok yerleşim birimleri nedense “Tasvir”de aks olunmamıştır.⁵⁶⁵

“Gence-Karabağ Eyaletinin Mufasssal Defteri”nde 19.395 mükellefiyetli olan şahsın adı kaydedilmiştir. Her ailenin ortalama beş kişiden oluştuğunu düşünürsek eyalette 96.975 kişinin yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu “Defter”de sadece Müslüman nüfustan oluşan

⁵⁶¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 97-98.

⁵⁶² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 97-98.

⁵⁶³ Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. Fond 130, Siyahı 1, İş 77, Vərəq 155, 173.

⁵⁶⁴ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 179.

⁵⁶⁵ Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. Fond 130, Siyahı 1, İş 77, Vərəq 155, 173.

askerlerin, din adamlarının ve onların ailə üzərlərinin kayıt olunmadığını düşünürsek əyalət nüfusunun sayının 100 bindən çox olduğunu söyləmək mümkündür.⁵⁶⁶

Asıl işləri ziraatçılıq olan Müslüman-Türk ailəsinin böyük bir kısmı hayvancılıqla məşğul olmuş və yayla-kışlak həyatına keçmişlərdir. Nüfusun bu bölümü 25 oymaktan oluşan Cavanşir cəməti, 21 oymaklı Otuziki cəməti, 2 oymaktan oluşan Etyemezli cəməti, 2 oymaklı Püsyən cəməti, dağınık yaşayan Kebirli və Kengerli cəmətləri, Karaçorlu cəməti, ayrı ayrı nahiyələrin ərazisində kışlaları olan daha 26 ailə, əzelliklə Karakoyunlu, Boyahmedli, Afşar, Arıklı cəmətləri və digərləri olaraq kaydedilmişlərdir.⁵⁶⁷

XIX yüzylın başlarında Melik Tenginin yönettiği Sisyan bölgesi Karabağ Hanlığın güneybatı kısmında bulunmakta idi. Karabağ Hanlığı lağv olunduğu devirde bu bölgeye dahil olan 9 köyde toplam 203 (87-i vergi ödeyen, 116-sı ödemeyen) ailə yaşıyordu. Kaynağın vermiş olduğu bilgilere göre önceleri bu bölgede 2000 ailə yaşıyormuş. Görünür, Rus işgalinden sonra ve I. Rus-Kaçar Savaşı döneminde bölge sakinlerinin çoğunluğu kendi evlerini bırakıp Azərbaycan'ın ayrı yerlərinə və digər ölkələrə göçmüşlərdir. Bölgenin 8 Azərbaycanlı köyünde 105 ailə, toplam ise 2 Hristiyan köyünde 93 ailə (bunlardan 2 ailə Azərbaycan Türkü idi) yaşıyordu.⁵⁶⁸ Azərbaycan köylərinin sayısına nispeten sakinlərinin bir o kadar çox olmaması Rus işğalcilərinin zulmündən ən çox Azərbaycan Türkələrinin kaçması ilə alakalı olmuştur. Bölgenin merkezi 37 Azərbaycanlı ailənin yaşadığı Sisyan köyüydü. Şunu da belirtmek gerekir ki, Hristiyan köylərində yaşayan nüfusun hiç de hepsi Hristiyan değildi ve burada 2 Azərbaycan Türkü və 3 zülani Kürt ailəsi də kayda alınmıştı. Hem de Hristiyanların bir kısmı - 12 ailə Pirnau köyüne Bayaziddən göçüp gelmişti. Bölgede başlıca olarak ziraat və hayvancılıqla məşğul olmuşlardır.⁵⁶⁹

Demircihasanlı bölgesinde Karabağ Hanlığının lağv edildiği devirde 8 köyde toplam 467 (335-i vergi ödeyen ve 138-i ödemeyen) ailə yaşamıştır. Bu bölgeyi Alimerdan Bey

⁵⁶⁶ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 12-13.

⁵⁶⁷ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 12-13.

⁵⁶⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 47-51.

⁵⁶⁹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 52-56.

yönetiyordu. Bölgede buğday, arpa yetiştirilmesine rağmen, hayvancılık daha çok gelişmiştir. En büyük köyleri 134 ailenin yaşadığı Adıgüzel Bey ve İmamkulubeyin oymağı, 110 ailenin dahil olduğu Tekle oymağı idi.⁵⁷⁰

Karabağ Hanlığı lağv edildiği Küpara bölgesinde 6 köyde toplam 56 aile yaşıyordu. Ahalinin çoğunluğu Hristiyan idi. Bölge meliki Parsadan Gegerek köyünde yaşıyordu.⁵⁷¹

Bergüşad bölgesi Aras nehrinin sol kıyısında, Karabağ Hanlığın kuzeybatı kısmında Ordubattan kuzeydoğuda bulunan düzlük bölge idi. Karabağ Hanlığı lağv edildiği zaman toplam 5 köyde 146 aile yaşıyordu. Köylerden üçünde sadece Azerbaycan Türkleri, ikisinde ise hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar yaşıyordu. Bölge naibi Şefi Beyin yaşadığı Hocahan köyündeki 58 aileden 41-nin Azerbaycanlı olduğu kaynakta gösterilir, kalan 17 ailenin ise Azerbaycanlı ve gayri Azerbaycanlı rencberlerden ibaret olduğu yazılsa da,⁵⁷² tam olarak ne kadarının Azerbaycanlı, ne kadarının ise Hristiyan olduğu söz edilmemektedir. Bu sebeple orta rakam gibi 9 Azerbaycanlı ve 7 Hristiyan ailesinin yaşadığını söyleyebiliriz. Belirtmek gerekir ki, önceki dönemlerde bu köyde sadece Azerbaycanlılar yaşamışlardır.⁵⁷³ Toplam 28 ailenin yaşadığı Ucanis köyünde yaklaşık 20 ailenin Hristiyanlardan oluştuğunu tahmin edilebilir.⁵⁷⁴ Böylece bölge üzere toplam 119 Azerbaycan Türkü ve 27 Hristiyan ailesi yaşıyordu. Bergüşad bölgesinde bütün vergi ve mükellefiyetler Ebulfet Han'ın yararına, hayrına toplanırdı. Bölge ahalisi hayvancılıkla meşgul oluyor ve aynı zamanda arpa, darı, çeltik ve bostan bitkileri yetiştiriyordu. Önceki dönemlerde bölge topraklarında pamuk ekiyorlardı.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 52-56.

⁵⁷¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 75-76.

⁵⁷² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 75-76.

⁵⁷³ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Тərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 491.

⁵⁷⁴ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 71.

⁵⁷⁵ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Тərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 491.

Kısa süreli Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyeti döneminde Bergüşad "liva" (kaza) olarak adlandırılıyordu. Bu lianın'ın en büyük köyleri 68 Azerbaycanlı erkeğin kaydedildiği Ağalı, 87 Azerbaycanlı erkeğin yaşadığı Kebudtercine idi. O zaman Bergüşadın 31 köyünde ve 28 mezrasında kimse yaşamıyor, tarlalarında diğer köylerin sakinleri taneli bitkiler ekip biçmişlerdir. Bergüşad sakinleri buğday, arpa, darı, çeltik yetiştiriyor, hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. Bazı köylerde (örneğin Sehih'te) pamuk ile meşgul oluyorlardı.⁵⁷⁶

Toplam 5 köyden oluşan Babayurt bölgesinde 243 (dahil 137 vergi ödeyen, 106 ödemeyen) aile vardı. Bölgede sadece Azerbaycanlılar yaşıyordu. Bu bölgenin köyleri de Ebulfet Hana ait olmuş ve o, İran'a geçerken sakinler de peşinden gitmişlerdi. 1822 yılında Bagayurtlular geri döndü ve yeniden kendi köylerinde yaşamışlardı.⁵⁷⁷

Kebirli bölgesini iki kişi yönetiyordu. Bölgenin Binbaşı Divan Beyi Mehemedali Beyin yönettiği kısımda, 1822 yılına olan bilgilere göre, 18 oymakta toplam 535 (261 vergi ödeyen, 274 ödemeyen) aile yaşıyordu. Bir oymağın - Gürcistan Kürdü oymağının bütün sakinleri Şuşa'da yaşıyorlardı, bu yüzden de şehir listesinde kaydedilmişlerdir. Bölge sakinleri hayvancılık ve tarımcılık ile meşgul oluyorlardı ve buğday ve arpa yetiştiriyorlardı. Arazinin Binbaşı Mehemedali Beyin yönettiği kısımdan hazine yılında 366 eşrefi ve 3085 manat 83 kepik (366 ruble 83 kepik) gelir gitmiştir. Bölge ahalisinin çoğunluğunu Azerbaycanlılar teşkil ediyordu, sadece tek bir köyde - Siznikte 25 Hristiyan ailesi vardı.⁵⁷⁸

Söz konusu olan bölgenin Kaptan Mirzeli Beyin yönettiği kısımda 19 köyde toplam 367 (171 vergi ödeyen, 196 ödemeyen) aile yaşıyordu. Ahali başlıca olarak hayvancılık ile meşgul oluyorlardı, koyun ve at besliyor, buğday ve arpa yetiştiriyorlardı. Kebirli bölgesinin bu kısımda Azerbaycanlılar çoğunluk teşkil ediyordu. Sadece bir köyün - Haçmazın nüfusu

⁵⁷⁶ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). "Şuşa" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 480-529.

⁵⁷⁷ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 77.

⁵⁷⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 92-98.

Hristiyanlardan (toplam 13 aile) oluşuyordu, bir köyün - Halefşanlının nüfusu ise karma (toplam 12 Azerbaycanlı, 5 Ermeni) idi.⁵⁷⁹

Böylece, genel olarak Kebirli bölgesinde 902 (432 vergi ödeyen, 470 ödemeyen) aile yaşıyordu. Onların çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturuyordu. Bölgede toplam 43 Müslüman olmayan ailesi yaşıyordu ki, bu da ilçe nüfusunun genel sayısının toplam % 4,77 -ni teşkil ediyordu.⁵⁸⁰

Tativ bölgesinde 13 köyde toplam 698 (508 vergi ödeyen, 190 ödemeyen) aile yaşıyordu. Bu bölgede Hristiyanlar çoğunlukta idi. (635 aile ya da % 90). Bölge ahalisi tarımla ve hayvancılıkla meşgul oluyorlardı, evlerde halı dokuyorlardı. Cavanşir ilçesinin 1 köy ve 32 oymağın 696 (370 vergi ödeyen ve 326 ödemeyen) aile yaşıyordu. Hepsisi Müslüman- Azerbaycanlılardan ibaretti.⁵⁸¹ Bölge sakinlerinin başlıca meşguliyeti hayvancılık ve tarımcılık idi. En büyük oymaklar 97 aileden oluşan Karavend, 51 aileden oluşan Köçerli idi. Bölgeni Minbaşı Şerifhan Bey yönetiyordu.⁵⁸²

Kolanlar bölgesinde 9 oymakta toplam 462 (203 vergi ödeyen, 259 ödemeyen) aile vardı. Onun sakinleri Müslüman-Azerbaycanlılar idi, nüfusun başlıca meşguliyeti ise hayvancılık ve tarımcılık idi. İlçede her oymağın kendi hakimi vardır. En büyük oymaklar 61 aileden oluşan Karavend, 67 aileden oluşan Altınhacılı, 120 aileden oluşan Dinnibayahmetli oymalarıydı. Nüfusu sadece Azerbaycanlılardan ibaretti.⁵⁸³

Hırdapara Dizak 12 köyden ibaretti. Burada 218 (129-u vergi ödeyen, 89-u ödemeyen) aile vardı. En büyük köyleri 46 ailenin yaşadığı Taşkesen ve 39 ailenin yaşadığı Koçahmetli idi. Bölgede başlıca olarak tarım ve hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. Halı vergisinin bölge

⁵⁷⁹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 92-98.

⁵⁸⁰ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 116-124.

⁵⁸¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 116-124.

⁵⁸² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 116.

⁵⁸³ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 133-135.

köylerinde halı dokumacılığının geliştiğini göstermektedir. Bölge ahalisinin tamamen Azerbaycanlılardan oluşuyordu ve onu Binbaşı melik Hasan yönetiyordu.⁵⁸⁴ Kapan nehrinin sol kıyısında bulunan Püsyen bölgesine 29 köy ve oymak dahildi, bu köy ve oymaklarda 612 aile yaşıyordu. Nüfus vergilerden muaf idi. Köy nüfusu hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. Bölge nüfusu Müslüman Azerbaycanlılardan ibaretti ve burada sadece 6 Ermeni ailesi vardı (%0,98). İlçenin en büyük oymakları 97 ailenin yaşadığı Zadumanlı, 45 ailenin yaşadığı Kerbelayı Dimahmet oymakları vardı. Bölgeni Muhammed Hüseyin sultan yönetiyordu. Püsyen bölgesinde yaşayan ailelerin vergilerden muaf olmasının sebebi aslen Karabağlı olan 20 oymağın bir süre önce Güney Azerbaycan'a kaçması ve birkaç ay önce geri dönmesi ile açıklanmıştır.⁵⁸⁵

Diğer 9 köy ve oymak ise çeşitli kişilere aitti. Onlarda yaşayan nüfusun bir bölümü Güney Azerbaycan'a taşınmış sonra geri dönenler idi. Ailelerin çoğunluğu Güney Azerbaycan'dan Muhammed Hüseyin sultanla birlikte dönmüşlerdi. Karabağ Hanlığı lağv olunan dönemde Çovundur bölgesinin Kapan nehrinin sol kıyısındaki kısmı da Püsyen bölgesi ile beraber yönetiliyordu. Bu kısma toplam 6 köy ve oymak dahildi. Bu köy ve oymaklara toplam 269 (55 vergi ödeyen, 214 ödemeyen) aile yerleşmişti. Vergi ödemeyenlerin sayısının bile fazla olması onunla ilgiliydi ki, ailelerin çoğu zamanında İran'a göç etmiş ve yeni dönmüşlerdi. İki köy ise (Muşkulan ve Zeygilan (Zengilan) Ebülfet Han'ın mülkiyetinde olmuştu. Çovundur bölgesinin Kapan nehrinin sol kıyısında yer alan bölümünde en büyük oymaklar 89 ailenin yaşadığı Babalı, 198 ailenin yaşadığı Sultanlı oymağı idi. Çovundur ilçesinin söz konusu kısmında esasen hayvancılıkla meşgul olur, ayrıca buğday ve arpa yetiştirirdiler. Çovundur bölgesinin 6 köy ve oymağında sadece Azerbaycanlılar yerleşmişti.⁵⁸⁶

Cavanşir bölgesi Terter ve Aras nehirleri arasındaki bölgede bulunuyordu. XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyılın başlarında Osmanlılar Karabağ'da hâkimiyet kurarken Cavanşirler

⁵⁸⁴ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 139-145.

⁵⁸⁵ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 146-151.

⁵⁸⁶ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 146-151.

burada kalmış, ancak Safevilerin ilk saldırısı sırasında onlara tabi olduklarını bildirmişlerdi. Bu topluma hem de “Otuzikiler” (32 boya bölündüğü için) diyorlardı.⁵⁸⁷

Dizak-Cavanşir ilçesinde 18 köy ve oymakta 617 (285 vergi ödeyen, 332 ödemeyen) aile vardı. Genellikle hayvancılık ve tarım işleri ile meşgul oluyorlardı. Bazı yerlerde, Hacıli oymağında ipekçilik gelişmişti. En büyük yerleşim birimleri 117 aileden oluşan Hacıli, 73 aileden oluşan Yağlıvend, 84 aileden oluşan Karadonlu ve 55 aileden oluşan Karahanbeyli oymağı idi. Bölge üzere hazineye yılda 2852 man 31 kepik (452 rub. 78 kepik) ve 326 eşrefi tutarında vergi ve mükellefiyet dahil oluyordu. Bölge ahalisinin büyük çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturuyordu. Sadece küçük bir köyde (Yedili) 10 Hristiyan ailesi, 2 köy de ise karma (Düdükçü ve Halili) 10 Hristiyan ve 5 Müslüman ailesi yaşıyordu. Böylece, Hristiyanlar (20 aile) ilçe ailelerinin toplam %3,24-nü teşkil ediyorlardı.⁵⁸⁸

Otuziki bölgesinin 22 köy ve oymağın 628 (384-ü vergi ödeyen, 244-ü ödemeyen) aile yaşıyordu. Bölgenin en büyük yerleşim birimleri 70 aileden oluşan Sefikürd, 59 aileden oluşan Hıdırlı, 73 aileden oluşan Boyahmetli, 90 aileden oluşan Paradınnı oymakları, 81 ailenin yaşadığı Ağcabedi köyüydü. Bölge ahalisi hayvancılıkla meşgul oluyorlardı ve buğday, arpa ve diğer taneli bitkiler yetiştiriyorlardı. Bölgede ahalinin çoğunluğu Azerbaycanlılar idi. Sadece 2 küçük köyde (Taşbaşalı ve Taşbaşı) 10 gayri Mülümanlar ailesi yaşıyordu (%1,59).⁵⁸⁹ Arazisi binbaş- kale Beyi Muhammed Kelbi Bey yönetiyordu. Bölge üzere 3571 manat 85 kepik ve 539 eşrefi miktarda hazineye vergisi dahil ediliyordu.⁵⁹⁰

Yirmidört bölgesinin 8 köy ve oymağın toplam 155 (85-i vergi ödeyen, 70'i ödemeyen) aile yerleşmişti. En büyük yerleşim birimleri 32 ailenin yaşadığı Borsunlu ve Saran köyleri idi. Bölge sakinleri hayvancılıkla meşgul oluyor, buğday, arpa ve diğer taneli bitkiler yetiştiriyorlardı. Mollaveetli köyünde ipekçilikle de meşgul oluyorlardı. Bölge ahalisinin

⁵⁸⁷ Рахмани А. (1891). Азербайджан в конце 16 и в 17 века (1590-1700). Азербайжан: “Элм” Нәşриyyatı, 88.

⁵⁸⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тәrcümә edән. Наси́ева, Z.) Bakı: “Nurlan” Nәşriyyatı. (Əsərin orjinalı 1866 'da nəşr edildi), 152-157.

⁵⁸⁹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тәrcümә edән. Наси́ева, Z.) Bakı: “Nurlan” Nәşriyyatı. (Əsərin orjinalı 1866 'da nəşr edildi), 158-164.

⁵⁹⁰ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тәrcümә edән. Наси́ева, Z.) Bakı: “Nurlan” Nәşriyyatı. (Əsərin orjinalı 1866 'da nəşr edildi), 158-164.

çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturuyordu Sadece 6 gayri Müslüman ailesi yaşıyordu ki, bu da bölge nüfusunun toplam 3,87 faizini teşkil ediyordu.⁵⁹¹ Bölgeni Mirza Memmetkulu Bey yönetiyordu.⁵⁹²

7 oymaktan oluşan Karaçorlu bölgesinde 538 (294-ü vergi ödəyən, 244-ü ödəməyən) aile vardı. En büyük oymakları 112 aileden oluşan Şeylanlı, 95 aileden oluşan Gülokçu, 97 aileden oluşan Tehmezli, 103 aileden oluşan Şadamanlı ve 86 oymaktan oluşan Kürt oymağı idi. Bu oymağın sakinleri bütün bölge boyu sepelenmiştiler. Bölge ahalisinin büyük çoğunluğunu Azerbaycanlılar, küçük bir kısmını Müslüman Kürtler oluşturuyordu.⁵⁹³

Acnan-Türk bölgesi 9 köyden ibaretti ve toplam 67 (42-i vergi ödəyən, 25'i ödəməyən) aileye sahipti. İlçede Müslümanların (33) ve gayri Müslümanların (34) sayısı hemen hemen eşitti. Bu tamamen Türk soylu bölgede Hristiyanların sayısının Azerbaycanlılara eşit olması muhtemelen bölgede Azerbaycanlıların birçoğu birinci Rus-Kaçar Savaşı zamanı Güney Azerbaycan'a ve Türkiye'ye kaçması ile ilgiliydi. Aynı zamanda, en büyük Hristiyan (13 aileden oluşan) Noraşen köyünün adı bu köyde yaşayan Ermenilerin Karabağ'a dışarıdan gelme olduklarına işarettir. Bölgeni melik Hüseyinkulunun gözetiminde melik Stepan yönetiyordu.⁵⁹⁴

Verende bölgesi batıda Kirs Dağı'ndan başlayıp kuzeyde Şuşa çayına ve Halifelığe kadar uzanıyordu. Bu bölgede buğday ve başka tahıl ürünleri iyi yetişirdi. Mirze Yusif Karabaği'nin yazdığına göre, Verende meliklerinin selefleri Göyçe ve Zive köylerinden gelip Çanakçı kendinde mesken salmış ve çevre köylere hakimiyetlerini yaymışlardır. Verende

⁵⁹¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 161-167.

⁵⁹² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 168-170.

⁵⁹³ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 168-170.

⁵⁹⁴ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 223-235.

meliklerinden Mirzabey adlı birisini Nadir Şah Afşar herhangi cinayette suçlu bilip idam ettirmişti.⁵⁹⁵

“Müfəssəl dəftər”ə görə, XVIII yüzüylın 1. yarısında Verende nahiyesi doğrudan Gence-Karabağ Beylerbeyinə dahildi. Nahiyein en büyük köyləri 143 Müslüman olmayan erkeğin kaydedildiği Şuşıköy ve 35 Müslüman olmayan kişinin yaşadığı İsfahancek köyləri idi. Nahiye sakinleri buğday, arpa, darı, çeltik yetiştiriyor, hayvancılık ve arıcılıkla meşgul oluyorlardı. Bazı köylerde (örneğin, Şeyh Dursun köyünde) pamuk ekilmiş, ipekçilikle meşgul oluyorlardı. Nahiyein Şütedaş, Varendəçik, Tavşanlı, Karıkışlak, Elmelik, Giindura, Karaçuk, Rudhaneyi-Pirahmet, Söğütlü, Keçikıran, Devletyar, Müsellem, Cevizlik, Hemegerek, köylerinde ve Yağlıca, Dirvan, Kuşçu, Sülüklü, Yayı, Koylugam, Dahış, Şamta, Baba Hamza, Akkaya, Emirhan, Ücdere, Ağcakend, Cuhudlar, Ketelparak, Mervan, Ömerli, Terlan, Berhudarlı, Talib, Şerefabat, Erivan, Cegecimmekkas, Güzinabat, Üryan, Küdük mezarlarında kimse yaşamıyor, onların tarlalarında komşu köylerin sakinleri tahıllar ekirdiler.⁵⁹⁶

Toplam 24 köyü kapsayan bu bölgede 625 (297-si vergi ödeyen, 328-i ödemeyen) aile vardı. En iri köyləri 57 aile yaşayan Ağali, 41 ailenin yaşadığı Zardanişin, 34 ailenin yaşadığı Kayatik ve 97 ailenin yaşadığı Şuşakend köyləri idi. Bölgede Hristiyanlar çoğulluk teşkil etse de, belli kadar Müslüman yaşıyordu. 57 ailenin yaşadığı Ağali köyünde sadece Müslümanlar, Şuşakentte ise gayri Müslümanlarla birlikte, en az 8 Azerbaycanlı ailesi yaşıyordu. Böylece, bölge nüfusunun %,10,40 -ni Müslümanlar, %,89,60 -ni ise Hristiyanlar oluşturuyordu. Bölge üzere hazine yılda 3056 manat 78 kepik ve 222 eşrefi gelir elde ediyordu.⁵⁹⁷ Bölgeni melik Kahraman yönetiyordu.⁵⁹⁸

Çilebört bölgesinde 8 köyde 201 (127-si vergi ödeyen, 74-ü ödemeyen) aile yaşıyordu. En büyük köyləri 88 ailenin yaşadığı: Kisabet ve 36 ailenin yaşadığı Nahçıvanik idi. Bölge sakinleri ağırlıklı olarak tarımla, kısmen de hayvancılıkla ve bağcılıkla, Yenkençe köyü sakinleri sanatkarlıkla, silah hazırlama işleri ile meşgul oluyorlardı. Bölgede sadece

⁵⁹⁵ Mirzə Yusif Qarabağı. (2006). Tarixi-safı. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 17.

⁵⁹⁶ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 380-400.

⁵⁹⁷ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 128, 132.

⁵⁹⁸ Mirzə Yusif Qarabağı. (2006). Tarixi-safı. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 18, 16.

Hristiyanlar yaşıyordu. Hazine, yılda 2205 manat (1822'de toplam 1269 manat) ve 185 eşrefi tutarında vergi ve ödemeler toplamıştır. Bölgenin birçok köylerini melik Ogan, Nahçıvan köyünü ise Asri Bey yönetiyordu.⁵⁹⁹

Dizak bölgesi batıda Hekeri çayı ve Külteden başlayarak doğuda Maltepeye gibi, güneyde Aras nehrinden başlayıp Hurat Dağı'na gibi uzanıyordu. Bölgenin toprağı çok verimli olduğundan burada iyi pamuk, çeltik ve tahıl yetiştiriliyordu. Mirze Yusif Karabağı'nin yazdığına göre, Dizak melikleri gelme, onların aslı ise Anadolu'dan idi. Dizak meliki Yegan Nadir Şah'ın büyük güvenini kazanmış, bu yüzden şah bütün meliklerin vekilliğini ona havale etmiştir.⁶⁰⁰

Bölgenin 16 köyünde 288 (110-u vergiödəyən, 178-i ödəməyən) aile yerleşmişti. En büyük köyleri 70 ailenin yaşadığı Hadrut ve 78 ailenin yaşadığı Tuğ idi. Bölge ahalisi tahılçılıkla ve kısmen de hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. Bazı köylerde ipek melefə vergisinin ödenmesi sakinlerin dokumacılıkla meşgul olduğunu gösterir. Çuvarlı köyünün sakinleri Han şahinlerine hizmet etmekle meşguldüler. Bölge üzere hazineye 1822 yılında 6746 manat 2 kepik ve 214 eşrefi tutarında vergi ve ücret dahil olmuştu. Nüfusun çoğunluğu Hristiyanlardan oluşuyordu, 6 ailenin yaşadığı sadece bir Azerbaycanlı köyü vardı. Üstelik, Tuğ köyünde Hristiyanlarla birlikte, 4 Müslüman ailesi de yaşıyordu. Bölge üzere Müslümanlar nüfusun %3,47-ni teşkil ediyordu. Dizak bölgesini melik Arslan yönetiyordu.⁶⁰¹

“Müfessel Defter”e göre, Dizak nahiyesi doğrudan Gence- Karabağ Beylerbeyliyinə tabi idi. Nahiyein en büyük köyleri 79 gayri Müslüman erkeğinin kaydedildiği Tağan, 73 Müslüman olmayan erkeğinin kaydedildiği Tuğ, 62 Azerbaycanlı mükellefin yaşadığı Cebraıllı, 88 Müslüman olmayan erkeğinin kaydedildiği Hadrud, 30 Azerbaycanlı erkeğinin yaşadığı Marulyan köyüydü. Nahiyein Eğri, Kenek, Kürzandı, Devletyar, Halifeşahlı, Mezre, Bulatak, Okçu, Hırdahaç, Namheş, Hekerim, Hırmancık, Makladere, Nurkişi, Zımmi Çocay, Veng, Mania, Nureşin, Melikcan ve Çimenek köylerinde hiç kimse yaşamıyor,

⁵⁹⁹ Mirzə Yusif Qarabağı. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 18, 16.

⁶⁰⁰ Mirzə Yusif Qarabağı. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 18, 16.

⁶⁰¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: “Nurlan” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 180-186.

tarlalarında komşu köylerin sakinleri tahıllar ve taneli bitkiler yetiştirildi. Bazı köylerde ipekcilik ve pamukçuluk gelişmişti.⁶⁰²

Haçın bölgesinin arazisi güneyde Gargar nehrinden başlayıp, kuzeyde Kabartı, batıda Kırkkız ve Mıhdöken dağından doğuda Bayat ormanına kadar uzanıyordu. Bu bölge Verende gibi verimli olmasa da, buğday vb. bol yetiştirdi. Bazı yerlerde çeltik yetiştiriliyordu. Bölgenin arazisinin büyük bir kısmı ormanlık idi. Haçın bölgesinde 13 köyde 230 (99'u vergi ödeyen, 131-i ödemeyen) aile yaşıyordu. Bölge sakinleri tahılçılıkla ve kısmen hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. En büyük köyleri 36 ailenin yaşadığı Vengli ve 21 aileden oluşan Mehdikend idi. Karabağ Hanlığının lağv olunan döneminde bölgede sadece Hristiyanlar yaşıyordu. Fakat bazı köylerin isminin tamamen Türk adı olması (Seyidbey, Mehdikend vb.) Bu köylerin daha önce Azerbaycanlıların yaşadığını kanıtıyor. Anlaşılan, bazı sebeplerden dolayı Azerbaycanlılar önceleri bu köyleri de terk etmiş ve burada Hristiyanlar yerleşmişler. Bölgeni Yüzbaşı Melik Sefer yönetiyordu.⁶⁰³ Haçın melikleri kadim Alban nesli olan Hasan Celal'in şeceresinden idi. Sonraları Penahali Han bölgeye Hinzırstanlı (Hındırstan - red.) Mirzahanı melik tayin etmiştir.⁶⁰⁴

“Müfəssəl Dəftər”ə görə, o zaman Haçın bölgəsi Berde livasına daxil olmuştu. Nahiyyə sakinləri buğday, arpa, çeltik eker, hayvancılıqla məşğul oluyorlardı. En büyük köyleri 41 Müslüman olmayan kişinin yaşadığı Kazançı ve 23 Müslüman olmayan erkeğinin kaydedildiği Hinzırstan (diğer adı Helvi) köyleri idi. Gandsazar Manastırı bu nahiyədə bulunuyordu. Manastırın bulunduğu köy “Yukarı Küledək” və “Ağvend” isimləri ilə tanınıyordu.⁶⁰⁵

Çilebört bölgesinin arazisi batıda Kırkkızdan başlayıp doğuda Berde ve Bayat ormanının kenarına kadar, güneyde Haçın ve Kabartı çayından başlayıp kuzeyde Terterçaya kadar uzanıyordu. Bu bölgede tohumluk buğday ve başka tahıl ürünleri iyi yetiştirdi. Çilebört meliklerinin aslı Meğavizden gelmişti. Bölge topraklarının büyük bir kısmı ormanlıklardan ve geçilmez yerlerden ibaretti. Çilebört melikleri “Çarmıh” adlı kalede yaşıyorlardı.

⁶⁰² Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 401-428.

⁶⁰³ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 171-174.

⁶⁰⁴ Mirzə Yusif Qarabaği. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 17-18.

⁶⁰⁵ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 336-341.

Bölgenin meliki Allahkulu Nadir Şah'ın yanında askeri hizmette olup şahdan sultan unvanı almıştı.⁶⁰⁶

“Müfəssəl Dəftər”ə görə, Çiləbörd bölgəsində əhali buğday, arpa, çeltik yetişdirir, hayvancılıq, arıcılıq və üzümçülüklə məşğul oluyordu. En böyük köyləri 44 kişi Müslüman olmayan erkeğinin yaşadığı Kısaaabat, 47 kişi Müslüman olmayan erkeğinin yaşadığı Yukarı Karabey, 121 Müslüman olmayan erkeğini yaşadığı Aşağı Karabey köyləri idi.⁶⁰⁷

Talış (Gülistan) bölgəsinin ərazisi batıda Murov və Gülistan Dağı'ndan başlayıb doğuda Kürün kıyılarınadək, güneydə Terter çayından başlayıb kuzeydə Gorana kadar uzanırdı. Bu bölgənin melikləri əslən Şirvanlı olub Talış köyündə məskən salmışdılar. Melik Usub Gülistan kalesini istila edib kəndi ikəmətgah yaptıktan sonra bu bölgəyə həm də “Gülistan meliklik”i deyirdilər.⁶⁰⁸

Bölge 7 köyden ibarətti. Bu köylərdə toplam 245 (143-ü vergi ödəyən, 102-si ödəməyən) ailə yaşırdı. En böyük köyləri 77 ailənin yaşadığı Karaçınar, 92 ailənin yaşadığı Ağcakənd idi. Bölgədə başlıca olaraq təcilçiliklə, kismən hayvancılıqla məşğul olurdular. Əhali sadəcə Hristiyanlardan oluşuyordu. Bölge üzərə hazineyə yılda toplam 3546 manat 40 kepik və 114 eşrefi tutarındaki vergi və ödəmələr dahil oluyordu. Arazini melik Yusuf (Josef) idarə edirdi.⁶⁰⁹ XVIII. yüzylın I yarısında Talış və Gülistan ayrı ayrı nahiyələr idi. Talış bölgəsi Osmanlı hakimiyyəti dönməndə Gəncə-Karabağ əyalətinin Gəncə Livasına dahil idi. Nahiyənin en böyük köyləri 105 Müslüman olmayan erkeğinin yaşadığı Nurus və 104 Müslüman olmayan kişinin yaşadığı Talış köyləri idi. Üzümcülük və arıcılıq daha çox, hayvancılıq nispetən az gelişmişti. Nahiyədə buğday, arpa, darı ekiliyirdi. En böyük köyləri 58 Müslüman olmayan erkeğin yaşadığı Ağcakənd-Balıca köyü və 53 Müslüman olmayan erkeğin yaşadığı Ağcakənd Oğul köyü idi.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Mirzə Yusif Qarabağı. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 18.

⁶⁰⁷ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 363-373.

⁶⁰⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: “Nurlan” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 14.

⁶⁰⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 191.

⁶¹⁰ Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri. (2000). (Tərcümə edən. H. Məmmədov). “Şuşa” Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1727-ci ildə nəşr edildi), 343-362.

Karabağ Hanlığında bölgeler ile birlikte ayrı ayrı şahısların mülkiyetinde olup, mülk sahipleri tarafından yönetilen hayli araziler de vardı. Mehdikulu Han'ın karısı, Hanhanım Ağaya ait 9 Azerbaycanlı ve 3 Müslüman olmayan köyleri idi. Bu köy ve oymaklarda toplam 97 Azerbaycanlı ve 110 Müslüman olmayan aile yaşıyordu. Hanhanım Ağaya ait köylerin en büyüğü 83 ailenin yaşadığı Kalederesi ve 27 ailenin yaşadığı İreben idi. Toplamda Hanhanım Ağaya ait mülklerde 207 aile yaşıyordu. Hanhanım ağanın belirlediği köyhudalar ve kohalar yönetiyordu. Genel olarak, hanın kardeşleri, ablaları, amcası çocukları ve Han ailesinin diğer üyelerine ait 130 köy ve oymak vardı. Bu köy ve oymaklarda 2264 (914-ü vergi ödeyen, 1350-si ödemeyen) aile yaşıyordu. Bunlardan 578-i Azerbaycanlı olmayan aile idi.⁶¹¹

Bütün bu köyler çeşitli bölgelere dağılmıştır. Ancak, arazisine dahil olan bölgelerin idari-arazi yapısının dışında kalmış, toprak sahipleri tarafından tayin edilmiş olan, köyhudalar, kovhalar ve yüzbaşılar tarafından yönetiliyordu. Gülmammed Beye, kardeşi Şirin Beye, onun oğlu Rüstem Beye, Mirza Cafer'in oğlu Mirza Sadığa ait 8 köy ve oymakta 258 (133-ü vergi ödeyen, 125-i ödemeyen) aile yaşıyordu. Bu ailelerden toplam 29-u (%11,24 'i) Hristiyan, 2129-u (%88,76'ı) ise Azerbaycanlı idi.⁶¹²

Uğurlu Beye, Ahmed Ağaya, Divanbeyi Memmedkulu Beye ve divanhane mirzesi Mirzasi Yusuf'a ait 25 köy ve oymakta 420 (304-ü vergi ödeyen, 116-sı ödemeyen) aile yaşıyordu. Bunlardan 328-i Azerbaycanlı, toplam 92 tanesi (%21,90'ı) gayri Azerbaycanlı idi.⁶¹³

⁶¹¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 44-64.

⁶¹² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 44-64.

⁶¹³ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 57-61.

Hanın General Medetova bağışladığı 10 köy ve 3 oymakta toplam 1011 aile vardı. Kaynakta bu ailelerin etnik kökeni gösterilmemiştir. Kuşkusuz, 3 oymakta yaşayan 165 aile Azerbaycanlı idi.⁶¹⁴ Bu ise bütün ailelerin %16,32-ni teşkil ediyordu.⁶¹⁵

Kaptan İsmail Beye, amcasının oğulları Veli ve Nuri Beylere ait 2 köy ve oymakta toplam 192 (95'i vergi ödeyen, 97-si ödemeyen) aile yaşamıştır.⁶¹⁶ Bunlardan 165-i azerbaycanlı, toplam 27'si gayri Azerbaycanlı (%27,19) ailesi idi. Hacı Ağalar beyin ve Hacı Beyler beyin mülkiyetlerinde 15 köy ve oymak vardı. Bu köy ve oymaklarda 497 aile (115-i vergi ödeyen, 382-si ödemeyen) yaşıyordu. Kaynakta bu ailelerden 387-nin net azerbaycanlı, 74-nün Kürt olduğu gösterilir. İki köy - Karakilse köyü (20 aile) ve Vişniy Gal köyü (16 aile) üzere etnik köken açıklanmaz. Fakat Karakilse köyünde 9 ailenin Eliyanlı oymağından olduğu gösterilir, bu oymağın nüfusu Kürtler olduğuna göre onların da Kürt olduğu düşünülebilir. Karakilse köyünün kalan 2 ailesi Nahçıvan, Vişni Gal köyünün 16 ailesi ise Erivan'dan göçüp gelmişti.⁶¹⁷ Böylece, Hacı Ağalar Bey ve kardeşi Hacı Beyler Beye ait köy ve oymaklar önceleri nüfusun büyük çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri (% 80'lere yakın) ve kısmen (% 20 'e yakın) Kürtler teşkil etmişlerdir.⁶¹⁸

Sefereli Bey ve kardeşlerinin mülkiyetlerine 16 köy ve oymak dahildi. Bu köy ve oymaklara toplam 233 (183-ü vergi ödeyen, 50'si ödemeyen) aile yaşıyordu. Kaynakta toplam 142 ailenin yaşadığı 10 köy ve oymağın Azerbaycanlı köyleri, 46 ailenin yaşadığı 4 köyün Hristiyan köyü, 2 köyün ise karışık nüfustan ibaret olduğu gösterilmiştir. Doğru, 16 ailenin yaşadığı Ağkend Hristiyan köyü gibi gösterilmiştir, fakat bu köyde yaşayan darganın isminin Memmed olduğunu kanıtlamaktadır ki, herhalde darga Hristiyan olmamıştır. Diğer 28 ailenin yaşadığı Dulus kendinin de Azerbaycanlı, yahut Hristiyan köyü olması açıklanmaz. Fakat 15 ailenin yerel olduğu, Azerbaycanlılardan ve Hristiyanlardan oluşan

⁶¹⁴ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 64.

⁶¹⁵ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 65-67.

⁶¹⁶ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 65-67.

⁶¹⁷ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 68-71.

⁶¹⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 78-84.

10 ailenin ise Nahçıvan, Bayezid, Hoy ve Tebriz'den geldiği kaydediliyor. Bu sebeple köy sakinlerinden 14 ailenin Hristiyan, 13 ailenin ise Müslüman olduğunu farz edilebilir. Gösterilen 2 köyde 29 ($\pm$) Müslüman olmayan ve 14 ($\pm$) Müslüman ailesinin yaşadığını kabul edersek yanlış olmayacağız. Böylece, Sefereli bey ve kardeşlerinde mülkiyetlerinde bulunan 16 köy ve oymakta yaklaşık 156 Müslüman ve yaklaşık 75 gayri Müslüman ailesinin yaşadığını söylemek olur.⁶¹⁹

Hanlar Ağanın, kardeşi Ahmed Han'ın, annesi Bike Ağanın ve Ahmet Hanın karısı Şemşedinli Nesib sultan kızının ait 20 köy ve oymak vardı. Bu köy ve oymaklarda 948 (dahil 578-i vergi ödeyen, 370-i ödemeyen) aile yaşıyordu.⁶²⁰ Bu ailelerin çoğunluğu - 869-u veya %91,67-si Müslüman, toplam 79-u, ya %8,33-ü gayri Müslimanlar idi.⁶²¹

Rüstem Beye ait 14 köy ve oymakta 405 (218-i vergi ödeyen, 187-i ödemeyen) aile vardı. 11 Müslüman köyünde 268, 2 gayri Müslüman köyünde ise 29 aile yaşıyordu. Gorunzur köyü (108 aile) kaynakta Hristiyan köyü olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda, aynı kaynakta bu köyde yerel 2 Müslüman ailesinin, Nahçıvandan gelmiş 2 Azerbaycanlı ailesinin, Ağa Nezirin 2 amcasının ve 2 rencberinin yaşadığı kaydedilmiştir.⁶²² Demek ki, Gorunzur köyünde en az 8 Müslüman ailesi yaşıyordu. Böylece, Rüstem Bey ve kardeşlerine ait mülklerde en az 276 Müslüman ailesinin ve 127 gayri Müslüman ailesinin (68,15 ve %31,35) yaşadığı anlaşılmaktadır. Esed Beye ait 6 köy ve oymakta 379 (237-si vergi ödeyen, 142-si ödemeyen) aile vardı. Kaynağın verilerine göre, 3 Müslüman oymağında 88 aile, 1 kürd (Sultanlı Kürt) oymağında 142, 2 Hristiyan köyünde 134 aile yaşıyordu. Bir köyde - Kızılkışlaklıda 2 Hristiyan rencber ve 4 Müslüman rencber yaşıyordu.⁶²³ Böylece, Esed

⁶¹⁹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмлова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 78-84.

⁶²⁰ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмлова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 78-84.

⁶²¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмлова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 18-84.

⁶²² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмлова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 18-84.

⁶²³ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмлова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 78-84.

Beyin mülkiyyətində olan 7 köy və oymakta 92 Müslüman ailesi (%24,27), 142 Kürt ailesi (%37,46) və 145 Hristiyan ailesi (%38,26) yaşayırdı.⁶²⁴

Caferkulu Ağanın mülkiyyətində 79 köy və oymak vardı. Bu köy və oymaklarda toplam 1222 (dahil 792-si vergi ödəyən, 430-u ödəməyən) aile yaşayırdı. Bu ailələrin tam çoğu - 1042-si (%85,27) Müslüman, toplam 180-i (%14,73) Hristiyanı.⁶²⁵

Nihayət, Mehdikulu Han'ın özəl mülkiyyətində olan 28 köy və oymaklarda toplam 500 (241-i vergi ödəyən, 259-u ödəməyən) aile yaşayırdı. Bu köy və oymakların 28-də sadəcə Müslümanlar yaşayırdı. İki Müslüman olmayan köyündə (Bağmanlar və Hankendi) toplam 55 aile vardı. Şunu da belirtmək gerekir ki, 40 ailedən oluşan Hankendi, kaynağın verilerine görə, yeni kurulmuşdur. Demək ki, Mehdikulu Han'ın mülklərində yeni gəlmiş Hristiyanları diqqətə almazsak 445 Müslüman (%96,74), 15 Hristiyan ailesi (%3,26) yaşayırmış. Yeni gələnlərin hesabına Hristiyanların yüzde bir kadar artaraq %11 'e yüksəlmiş, Azərbaycanlıların sayı isə biraz azalarak %89'a inmişdi.⁶²⁶

Kaynaktan gələn bilgilərə dayanaraq, kesinliklə deyə bilərik ki, hanlıq lağv olunan dövərdə 139 Cəbrayılı ailesi Güney Azərbaycan'a qaçmışdır. Göstərilən rəqəmləri özetləyərək sonucuna gəliyoruz ki, Hanlıq lağv olunan sırada Karabağ'da 629 köy və oymakta yaşayan 17031 ailedən 12.182-si (± 100) Azərbaycanlı, 4.621-i (± 100) Hristiyan, 228-i kökeni Kürt idi. Alınan sonuca görə, Şuşa'da yaşayan 1532 ailənin etnik kaynağa görə, əsasən, etnik kimliklərini belirledikdən sonra 969 Müslüman, 533 Hristiyan və 30 Kürt ailəsini (%63,25, 34,79 və % 1,96) eklemək gerekir. Bəylece, Karabağ hanlığında toplam 18563 aile yaşayırdı ki, bunlardan 13151-i (± 100) və ya %79,85 -i Müslüman, 5154-ü yəhut %27,20 -i Hristiyan, 258-i və ya %1,39-u Kürt ailələri təşkil ediyordu.⁶²⁷

⁶²⁴ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 18-84.

⁶²⁵ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 106-108.

⁶²⁶ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 106-108.

⁶²⁷ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмолова. (2004). (Тərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 106-108.

Bir kez daha belirtmeliyim ki, 1805 yılında Rusya Karabağ hanlığını kendi himayesi altına aldıktan sonra Müslümanları sıkıştırmaya başlamış, kendisine sosyal dayanak oluşturmak amacıyla Güney Azerbaycan ve Türkiye ermenilerini Karabağ'da yerleştirmeye muvaffak olmuş, sonuçta artık 1822 yılına kadar binlerce Azerbaycanlı ailesi hanlığın sınırlarını terk ederek kaçmış, yerine yüzlerce, belki de binlerce ermeni ailesi Azerbaycan topraklarında yerleşmişti. Ayrıca, Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı, general Yermolovun Albay Radinskiye gönderdiği 15 Kasım 1816 tarihli emirden anlaşılmaktadır ki, İbrahim Halil Hanın oğlu Ebülfet Han kendisi ile 4 bin aileyi hanlık dışına gitmiştir.⁶²⁸ Bu aileler, şüphesiz ki, müslümanlardan (özellikle Azerbaycan Türklerinden) ibaret olmuştu. Gerçeklere dayanarak, Karabağ Hanlığında yaşamış Azerbaycan Türklerinin sayısına 4 bin aile ekleyebiliriz. Bütün bunları dikkate alarak sonucuna varabiliriz, XIX. yüzyılın başlarında Karabağ hanlığında yaklaşık 22500 aile yaşamıştır ki, onların da 17 bin kişiden fazlasını Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Demek ki, Karabağ Hanlığında Hristiyanların sayısı %20 'e yakın, Müslümanların sayısı ise 80'den daha oldu.⁶²⁹

C. Klinkanın vermiş olduğu bilgilere göre II. Rusya İran savaşı bittikten sonra üç buçuk ay boyunca Güney Azerbaycandan Güney Kafkasyaya 8 bin ermeni ailesi göçürülmüştür ki, bu da 40.000 kişi demektir.⁶³⁰

Yer değiştirmenin İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının arazisinde yerleştirmek öngörülmüştü. Fakat bu bölgelerde nüfus sayısının keskin artışı ekmek kıtlığı sorunu yaratabileceğinden ihtiyat ederek hükümet mültecileri yeterince gıda rezervi bulunduğu Karabağ'a göndermek konusunda emir vermiştir.⁶³¹

6.2. Devlet Teşkilatı

Karabağ Hanlığını da diğer Azerbaycan Hanlıkları gibi, gayri mahdud hakimiyete sahip olan Han idare etmiştir. O kısmen mahkeme ve bütün icra fonksiyonları ve özellikle

⁶²⁸ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Е-рмолова. (2004). (Tərcümə edən. Hacıyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866 'da nəşr edildi), 187-208.

⁶²⁹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 196.

⁶³⁰ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı, 113..

⁶³¹ Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı, 196.

askeri fonksiyonu kendi elinde toplamıştır. Han hakimiyeti irsi olup, babadan oğula geçmiştir.⁶³²

Karabağ Hanlığını Han yönetiyordu.⁶³³ Araştırmacı V.Leviatov Han'ın hakimiyetini böyle karakterize edir: “Bu, devlete ve hane ait olan mülk temelinde fark bırakmayan ve onları özdeşleştiren büyük güç idi. Hanlıklarda olan durum gösteriyor ki, onların kontrolü hanların özel mülklerinin idaresi gibiydi”.⁶³⁴ Seyyah olan İ.Berezin yazıyordu ki, “Han tam bağımsız bir şahıs idi. O, hiç kimseden sormadan, kimseye hesap vermeden birilerini idam eder, bağışlar, kovar veya cezalandırabilir idi. Han bütün icra ve mahkeme hakimiyetini, hatta şeriat-dini kanun işlerini de kendi elinde toplamıştır”.⁶³⁵

Han hakimiyetini sert müstebid rejim olarak değerlendirilmiş olan N.Dubrovin şunları yazıyor: “Müslüman eyaletlerinin bütün tabakaları Hanın tek kontrolüne tabi idiler. Kendi başınlık Han idaresinin esasını teşkil ediyordu. Ahalinin hiç hukuku yok idi, onlar Hanın kulları idi. Hanın isteğine bağlı olarak, bugünkü kul sabah bey veyahut aksine olabilirdi. Hatta hanın en yakın adamları bile en küçük günah yüzünden ölene kadar dövülüyordu”.⁶³⁶ Dubrovinin bu yazdıklarından, hanların şeriatla hesaplaşmadıkları anlamı ortaya çıkıyor.⁶³⁷

Han hakimiyetini hiçbir çerçeveye sığmayan kendi başınlık rejimi gibi karakterize etmek doğru değildir. Han hakimiyeti müstebid rejimlere yakın olsa da, İslam ve halkın eski gelenekleri ve adet ananeleri dışına çıkmıyordu. Meşhur Azerbaycan tarihçisi A.A.Bakıhanov yazıyordu ki, Hanlar şeriatın temel ilkelerini ve halkın geleneğini bozmak hakkına sahip değillerdi.⁶³⁸ İ.P. Petruşevski kendi yazmış olduğu eserinde yazıyor ki:

“Azerbaycan'da hüküm süren siyasi dağınıklık ve hanlıklararası savaşlar şeraitinde Hanlar köylü kitlelerini aşırı derecede kızdırmamak için için, beylik yönetimini belli sınırdı tutmaya çalışır, hatta ona bazen pederşahilik gelenek donu geyindirmeye gayret

⁶³² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 120.

⁶³³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 197.

⁶³⁴ Левиатов В. (1948). Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Azərbaycan: “Издательство Академии Наук Азербайджан СССР”, 45.

⁶³⁵ Березин И. (1849). Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, Част 1, 45.

⁶³⁶ Дубровин, Н. (1871). История войны и владычества русских на Кавказе. Санкт-Петербург: Том.1, книга. 2, 398-399.

⁶³⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəriyyatı, 121.

⁶³⁸ Бакиханов А. А. (1983). Сочинения, записки, письма. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 142-143.

göstəriyorlardı. Onlar köy toplulukarının ve icmalarının hukukları, adet ananeleri ile hesaplasmışlardır”.⁶³⁹

Karabağ Hanının yanında meşveretci organ olan divanhane faaliyet gösteriyordu. Bu organ Karabağ Hanın yakın adamlarından, yüksek müslüman olan din adamlarından teşkil olunmuşdur. Divanhanede başlıca olarak savaş ve barış sorunları, vergilerin dağıtımı, yeni vergilerin tayin edilmesi, içtiami ve suç işleri tartışılıyordu. Tartışmaya dile getirilen herhangi bir önemli konuda son söz Hana ait olsa da, bazı durumlarda Han divan üyelerinin görüşleri ile hesaplasmalı oluyordu. Diğer Hanlıklarla karşılaştırıldığında, Karabağ Hanlığı'nda Divan yüksek nüfuza sahipti.⁶⁴⁰

Hanın en yakın yardımcısı vezir idi. Karabağ Hanlığında çoğu zaman vezire Mirza denmiştir. Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Hanın hakimiyeti zamanında vezirlik görevini meşhur Azərbaycanın şairi olan Molla Penah Vagif icra etmiştir. Bilindiği gibi, 1797 yılında Ağa Mehmed Han Kaçar Şuşa şəhərində katledildikdən sonra keçici olaraq hakimiyeti ele geçiren Hanın kardeşinin oğlu olan Mehmed Bey Vagifi kendi hakimiyetini sağlamlaştırmak hususunda bir tehlike görerek onu idam ettirmiştir. Sonra vezirlik makamına Mirza Camalı tayin ettirmiştir.⁶⁴¹

Han'dan sonra yüksek ali tabakanın bir sonraki kademesini Beyler ve Melikler tutuyordu. Karabağ Hanlığı'nda Verende, Dizak, Talış, Haçın ve Çilebörthakimleri melik unvanı taşıyordu. Bey ve Melik titulları irsen geçirdi. Fakat her seferinde bu hakkı Han özel fermanla tasdik etmeli idi. Melikler geniş adli ve mahkem, idari haklara sahiptiler.⁶⁴²

Penahali Han'ın iki oğlu vardı: İbrahim Halil Ağa ve Mehralı Bey. Bazı bilgilere göre, onların Talıbhən Bey adlı daha bir kardeşleri olmuştur.⁶⁴³ İbrahim Halil Han'ın veliahtı

⁶³⁹ Петрушевский И. (1949). Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и армении в 16- начале 19 вв. Ленинград: “Издательство Университете Имя Жданова” Nəşriyyatı, 12.

⁶⁴⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 198.

⁶⁴¹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 121-122.

⁶⁴² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 199.

⁶⁴³ Baharlı. (2006). Əhvalatı-Qarabağ. . Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 48.

öncelikle Mehmedhasan Ağa olmuştur Han'ın en fazla yetki verdiği oğulları Mehmedhasan Ağa, Ahmet Han ve Mehdikulu Ağa idi.⁶⁴⁴

İbrahim Halil Han Kürekçay antlaşmasını imzaladığı zaman veraset ve veliahtlık adını büyük oğlu Mehmedhasan Ağa vermişti. Mehmedhasan Ağanın ikinci oğlu Tiflis'te Kafkasya'daki Rus ordusunun Başkomutanı general Sisianovun yanına teminat olarak gönderilmişti. Mehmedhasan Ağa henüz İbrahim Halil Han'ın sağlığında, 24 Şubat 1806-da hastalanıp aniden vefat etmişti.⁶⁴⁵ Hanın diğer hayatta kalmış oğulları arasında en büyüğü tuğgeneral Mehdikulu ağa idi, odur ki, veraset ve veliahtlık belgesi Han'ın ve Karabağ'ın başka görevlilerinin mührü ile Mehdikulu ağaya verilmişti. Binbaşı Lisaneviç İbrahim Halil Hanı öldürdükten sonra general Nesvetsayeye ferman yazmış ve bu fermana göre, 1807 yılında çar I Aleksandr Mehdikulu Hanı Hanlık fermanı, iktidar bayrağı ve cevahirle süslenmiş kılıncı göndermişti.⁶⁴⁶

Mehdikulu Han Güney Azerbaycana kaçtıktan sonra Kafkasya'daki birliklerinin Başkomutanı, general Yermolovun talimatı ile 1806 yılının başında vefat etmiş Mehmedhasan Ağanın yerine yeni veliaht tayin edilmişti. Caferkulu Ağani ise oğlu Kerim Cavanşirle birlikte tutuklayarak Simbirske sürgün etmişlerdi.⁶⁴⁷ Caferkulu Ağa 1827 yılında yeni varis hakkında Rus Çarı I. Nikolaya dilekçe yazarak bildirirdi: “geçmişte sahtekarlıkla knez unvanı aldıktan sonra daha da harınlamış⁶⁴⁸ ve Karabağ'da büyük kendi başınlık yapmıştır”. Caferkulu Ağa yazıyordu ki, İbrahim Halil Hanın ölümünden sonra veliahtın olduğu için Han tahtı ona çatmalıymış. Fakat Rus kumandanlığı yanlış adım atarak Mehdikulu Hanı iktidara getirmiştir.⁶⁴⁹ Çarlık hükümeti Caferkulu Ağanın Karabağ'a

⁶⁴⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 199.

⁶⁴⁵ Köçərli, T. (1998). Qarabağ: Yalan və Həqiqət. Azərbaycan: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” Nəşriyyatı, 76.

⁶⁴⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 166.

⁶⁴⁷ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 200..

⁶⁴⁸ Sapkın, aşırı şımarık kişi.

⁶⁴⁹ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.1. (1827-1843 гг). (1936). Москва-Ленинград: “Издателство Академии Наук СССР”, 46-47.

dönmesine izin vermişti.⁶⁵⁰ Çarlık Rusya Mehdikulu Hana ve onunla bir arada Güney Azerbaycan'a geçmiş ailelerin Karabağ'a dönmelerine de izin vererek onu emekli etmiştir.⁶⁵¹

Han yönetiminin başlıca fonksiyonu hakim tabakanın, sınıfların çıkarlarını, menfaatlerini müdafa etmekten, Karabağ Hanlığının topraklarını müdafa edip genişletmekten ibarettir. Karabağ Hanlığında devlet aparatı diğer Hanlıklarla kıyasla hayli büyüktü.⁶⁵²

Han sarayında kalebeyi, kahya, hazina ağası, ambardarağası (depo), emirahur ve başka görevler vardı. Bölgeleri binbaşılar ve melikler, köyleri ise dargalar, yüzbaşılar ve kovhalar, köyhudalar yönetiyordu. Aslında “binbaşı” ve “yüzbaşı” askeri rütbeler idiler. Onlar askeri operasyon ve faaliyetler sırasında bin ve yüz kişilik gruplara komuta etmişlerdir. Bölge naipleri hem askeri hem de mahkeme hakimiyetine sahiptirler. Köyhudalar ve kovhaları köy icmaları seçiyordu. Onların başlıca görevi, vazifesi icma üzerine düşen vergileri toplamak, köylerde asayiş sağlamaktı.⁶⁵³

Dargalar pazarları kontrol ederek gıda maddelerinin ve ürünlerinin fiyatlarını belirliyor, tartışmalı meselelerin çözümü sırasında hakem olarak hareket ediyorlardı. Dargalar pazar polisi gibi düşünülse de, aslında bütün şehirde kurallardan ve kanunlarda sorumlu idiler. Şariat kurallarının emel olunmasına da dargalar kontrol ediyordu. Dargaların kanunları ve kuralları yerine getirmeyenleri ve bozanları cezalandırma hakkı vardı. Şehirlerde geceler asayişin korunmasına esesbaşı kontrol ediyordu.⁶⁵⁴

6.3. Hanlığın Askeri Yapısı

Karabağ Hanlığı en büyük askeri gücü ve kuvveti olan hanlıklardan idi.⁶⁵⁵ Mirza Camal kendi yazmış olduğu eserinde yazıyor ki, Karabağ Hanlığında yaşamış olan bütün

⁶⁵⁰ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.1. (1827-1843 гг.). (1936). Москва-Ленинград: “Издательство Академии Наук СССР”, 49-50.

⁶⁵¹ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.1. (1827-1843 гг.). (1936). Москва-Ленинград: “Издательство Академии Наук СССР”, 49-50.

⁶⁵² Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 201.

⁶⁵³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 201-202.

⁶⁵⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 201-202.

⁶⁵⁵ Саламзаде, А, Авалов, Э, Салаева, Р. (1979). Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 26.

ellerin isimleri defter ve listede yazılmış süvari askeri birliklerden ibaretti. Gerekirse bölgelerin ve köylerin piyade tüfekçileri bölge melikleri ile birlikte askeri ordu birliklerine katılırdılar.⁶⁵⁶

Aşiretlerden töycü parası, üründen malcehet alınmıyordu. Bölgelerden ve köylerden ise her yıl töycü ve malcehet toplanırdı. Dağıstandan paralı asker getirildiği zaman paralı askerlerin mevacibini ödemek, onların ölmüş atlarının karşılığını vermek için aşiretlerden de töycü parası, mühimmat, tahıl, koyun ve büyük baş hayvanlar alınırdı. İsimleri askeri kuvvet ve hizmetci defterine yazılmış olanlar vergilerden muaf (maaf) idiler. Karabağ Hanları onların tahıl, at ve diğer ihtiyaç ve isteklerini karşılamalı idi. Askei odu birliklerinin hizmetçileri her biri bir eve tahkim edilmişti. Bu ev aynı hizmetci ve atının ihtiyacını sağlamalı idi.⁶⁵⁷

Mir Mehdi Hazani kendi yazmış olduğu eserinde bunları yazıyor: “İbrahim Halil Han merhumun ... on iki bine kadar defteri- mahsusi askeri ordu birlikleri vardır ki, hep zira-hükümünde, isimleri liste ve defterde yazılı askeri ordu birlikleri idi. Ama zaruret zamanı öyle reşit adamlar, çerik ve tüfekçiler hazır olurlardı”.⁶⁵⁸

Rusya'dan bağımlılığı kabul edildikten sonra bir çok Hanzade ve Beyler Rus askeri rütbeleri ile taltif edildi. İbrahim Halil Han kendisine General-Teğmen, oğulları Mehmedhasan ve Mehdikulu Ağalara General-Binbaşı, Mehmedkasım Ağaya Albay rütbeleri verilmişti.⁶⁵⁹

Karabağ Hanının gayr-i nizami çeriklerden ibaret olan askeri ordu birlikleri ile birlikte, kısmen de düzeni askerlerden oluşan hassa askeri ordu birlikleri de vardır. Daimi silahlı askeri ordu birlikleri ve kuvvetleri köy ekonomik işlerinden muaf olan paralı askerlerden ibarettir. Onlar süvari, piyade ve zenburekçi, topçu askeri ordu birlikleri şeklindedir.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Гандзакеци, К. (1976). История Арменни. Москва: Издательство “Наука” Nəşriyyatı, 144.

⁶⁵⁷ Гандзакеци, К. (1976). История Арменни. Москва: Издательство “Наука” Nəşriyyatı, 144.

⁶⁵⁸ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 203.

⁶⁵⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 114.

⁶⁶⁰ Мильман, А. (1966). Политический строй Азербайджана в XIX- начале XX вв. Azərbaycan: “ЭЛМ” Nəşriyyatı, 43.

Daimi askeri ordu birliḡinin askerleri silahı, atı ve savaşta lazım olan diğerk levazımatları divanhaneden almışlardır. Bunlar günün belli kısımlarını eēitim yaparak ge irmışlerdir.⁶⁶¹

Daimi askeri ordu birlikleri ve kuvvetleri  aēdař ateşli silahlar ile silahlanmışlardır. Bunların dışında atalardan kalma olan savaş aletlerinden ve silahlarından da istifade edilmiştir.⁶⁶² En makbul olan ateşli silah “dayan doldurum” ismi verilmiş olan tüfek idi.

Karabaē Hanlıēında askeri ordu birliklerinde on, yüz ve binlik sistem kullanılmıştır. Onluk sisteme komuta edenlere Onbaşı, yüzlük sisteme komuta edenlere Yüzbaşı, binlik sisteme komuta edenlere Binbaşı denilmiştir.⁶⁶³

Karabaē Hanlıēında bütün askeri ordu birliklerinin baş komutanı Karabaē Hanının kendisi idi.⁶⁶⁴

Karabaē Hanlıēında Hanlar Karabaē Hanlıēın savunma yeteneēini güçlendirmek için kaleler ve istehkamların inşasına özel önem veriyorlardı. Bilindiēi gibi, Penahali Han hakimiyetinin ilk dönemlerinde Bayat ve şah Bulaēı kalelerini inşa ettirmişti.⁶⁶⁵

1748 yılında inşa edilmiş Bayat kalesinin etrafına pişmiş tuēlardan kalın duvarlar örülmüş, duvarların etrafında düşman saldırısı zaman su ile doldurulması öngörülen derin hendekler kazılmıştı. Bayat kalesi ovada yerleştiyinden bir o kadar güvenli deēildi. Bu sebeple Aēdamdan 10 km uzaklıkta bulunan “şah Bulaēı” denen yerde 1751-1752 yılında yeni kale inşa olundu. şah Bulaēı kalesinin hisarı ise taş ve eheng'ten (kireç) inşa edilmişti.⁶⁶⁶ Penahali Han'ın yaptırdıēı şah Bulaēı kalesinde taştan yapılmış cami, hamam, şehir evleri ve pazar bulunuyordu. Kaynakların bilgisine göre, şah Bulaēı kalesinde iki kule-iç kale ve dış kale vardı. I - kule tepenin üstünde g r çeşmenin yanında salınmıştı. Penahali

⁶⁶¹ Мильман, А. (1966). Политический строй Азербайджана в XIX- начале XX вв. Азербайжан: “   ” N şriyyatı, 43.

⁶⁶² D lili, H. (1979). Азербайжанının c nub hanlıqları. “   ” N şriyyatı, 74.

⁶⁶³ Mustafazade, T. (2010). Qarabaē Hanlıēı. Азербайжан: “Sabah” N şriyyatı, 114, 115.

⁶⁶⁴ Mustafazade, T. (2010). Qarabaē Hanlıēı. Азербайжан: “Sabah” N şriyyatı, 114, 115.

⁶⁶⁵ Авалов  . (1977). Архитектура города Шуши. Азербайжан: “   ” N şriyyatı, 11.

⁶⁶⁶ Hacıyeva, Z. Qarabaē Hanlıēı: Sosial- qtisadi M nasib tl r v  D vl t Qurluşu. Азербайжан: “T hsil” N şriyyatı, 204.

Hanın ikametgahı yontulmamış taşlardan dikdörtgen, 8 kademeli şekilde inşa edilmişti. İkametgahın sağlam ve yüksek duvarları vardı.⁶⁶⁷

İç-kale dikdörtgen şeklindeydi, her köşede bir kule, doğu tarafı hariç her tarafın etrafında bir yarım daire biçimli kule vardı. Dış kuleler ve duvarların üst kısmı tiş tiş idi. Hisarların yüksekliği 7, kulelerin yüksekliği ise 8,5 metreye ulaşıyordu. Bütün duvarlar ve kuleler boyu savaş mazgalları, mazgalların altında tek katlı binalar vardı. Kalenin girişi doğu taraftan idi ve iki katlı prizma yapı ile korunuyordu. Giriş “L” biçiminde idi. Prizmatik yapı, sekizinci, esas kule ve bütün Şah Bulağı Kalesi üzerinde yükseliyordu. Belki de bu yapının ikinci katında Penahali Hanın kendisi yaşıyormuş.⁶⁶⁸

Karabağ Hanlığının en itibarlı kalesi Penahabat (Şuşa) kalesi idi. Şuşanın bulunduğu dağın üst kısmı kesilmiş huni şeklindedir. Kuzey tarafından teraslar ile alçalmaktadır. Şuşa Taşaltıçay ve Halfeliçaya sert inişi olan derelerle çevrelenmiştir. Tepenin sert uçurumları düşman saldırılarına karşı güçlü engel oluşturmuş, Şuşa şehrinin savunmasının üçte ikisini teşkil etmiştir. Şuşa kalesinin bazısının yüksekliği 400 metreden fazladır.⁶⁶⁹ Tarihçi P. Zubov Şuşa'nın doğal-stratejik üstünlüğünü yüksek değerlendirerek yazıyordu ki, üç - güney, batı ve doğu yüksek sarp kayalıklarla çevrili olunması sayesinde o, kuzey tarafı hariç, tamamen alınamaz.⁶⁷⁰

Kaleden çevre iyi görünüyordu, bu da düşmanın ani saldırı yapmasına izin vermiyordu. A.A.Kaspari şehre kuzeydoğu tarafından, kayalıklardan ve uçurumlardan geçen keskin ve eğri yokuşlu çıkışı Fermopil geçidi ile mukayese etmiştir.⁶⁷¹

Karabağ Hanı Penahali Han Şuşa şehrinin savunmasını daha güvenli kılmak amacıyla kuzey tarafta hisar inşa ettirmişti. Ancak muhtemelen bu duvar çok acele inşa edildiğine göre kısa süre sonra yararsız hale düşmüştü.⁶⁷² Bu sebeple İbrahim Halil Han yeni kale duvarları inşa etmek zorunda kaldı. Mirza Camalın yazdığına göre, bu duvarın inşasına 1783/84

⁶⁶⁷ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Азербайджан: “Элм” Нəşриyyatı, 11.

⁶⁶⁸ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Азербайджан: “Элм” Нəşриyyatı, 12-13.

⁶⁶⁹ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Азербайджан: “Sabah” Nəşriyyatı, 115-116.

⁶⁷⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Азербайджан: “Təhsil” Nəşriyyatı, 205.

⁶⁷¹ Каспарі, А. (1904). Очерки исторического прошлого и современного положения. Санкт-Петербург, 218.

⁶⁷² Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Азербайджан: “Sabah” Nəşriyyatı, 116.

yıllarında başlanmış ve üç yıl sonra sona ermişti. Bu duvarın uzunluğu 2,5 kilometre idi.⁶⁷³ Bu duvarın sağlamlığını kaydeden Mirze Yusif Karabaği yazıyordu: “Bu duvardan ne top mermisi, ne de başka bir şey geçmezdi”. Çünkü duvar taş ve kireç ile güçlendirilmiştir.⁶⁷⁴ Şuşa kale duvarlarının sağlamlığı Ağa Mehmed Han Kaçarın saldırıları sırasında çok ciddi sınavlardan başarıyla çıkmıştı. Adi top mermilerinin kale duvarlarına hiç bir etki göstermediğini gören Kaçar en mahir topçu uzmanlarından birinin tavsiyesi ile emretmişti ki, iki top mermisini mille birbirine bağlayıp atsınlar. Sadece bu yolla kale duvarlarına bir miktar olsa bile zarar görmüştü.⁶⁷⁵ Şuşa kalesinin savaş mermileri kale duvarlarının yüzeyinden biraz dışarı çıkar ve böylece duvarları kenarlardan korumaya ortam yaratıyordu.⁶⁷⁶ Ayrıca şunu da belirtelim ki, ilk zamanlarda Şuşa şehrinde hakimnin evinin bulunmuş olduğu ayrı bir iç kale olmamıştır.⁶⁷⁷ Bazı araştırmacılar bunu şehrin sarp kayalıklarla çevrili olunması ve düşman saldırısı sırasında Karabağ Hanının ailesinin sığınması için uzak bir yerde Hazine kalesinin inşası ile ilişkilendirmektedirler. Hazine kalesi hayli geç, İbrahim Halil Han döneminde inşa edildiğinden bu önerme doğru değildir ve muhtemelen sadece zaman az olduğundan Penaheli Han Şuşa kalesini inşa ederken ayrıca iç kale inşa ettirmemişti. Her zaman düşman saldırılarından ihtiyat etmiş olan Panahali Han acele şehrin daha güvenli yerlerinde küçük kaleleri andıran imaretler inşa ettirmekle yeterli olmuştur. Sadece İbrahim Halil Hanın döneminde Gence kapıları yakınında, yüksek tepenin üzerinde gerekli mimari biçimlerine sahip iç kale inşa edilmişti. İç kalenin dahilinde divanhane, iki büyük imaret yardımcı binalar vardı.⁶⁷⁸

Hemen hemen bütün Şuşa kuleleri dikdörtgen şekilde olup dört taraftan savunma duvarları ile çevrilmişti. Onun köşelerinde kuleler yükseliyordu. Duvarın iç tarafında kale yaşayanlar için ev yapımı binalar inşa edilmiştir. Mir Mehdi Hazani yazıyor ki, Penahali Han Şuşa'da kendisi için duvarları ve kuleleri olan kale biçiminde saray inşa ettirmişti.

⁶⁷³ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 205.

⁶⁷⁴ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 116.

⁶⁷⁵ Саламзаде, А, Авалов, Э, Салаев, Р. (1979). Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 26.

⁶⁷⁶ Hüseynzadə, Ə. (1959). “Gövhər ağa vəqfi”. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər bölməsi, №1, 39-46.

⁶⁷⁷ Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: “Sabah” Nəşriyyatı, 116.

⁶⁷⁸ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 207.

Penahali Han kendi sarayı ile birlikte büyük oğlu İbrahim Halil Ağa için de güzel saray inşa ettirmişti.⁶⁷⁹

Şuşa'da kulenin küçük olması Şuşa düzlüğünün doğal olarak erişilmezliği ile açıklanabilir. Diğer sebep şehir alanı dışında, derin Taşaltı deresinin ulaşılmaz yarığın, mağara- kalenin aksi tarafında kaya saray-sığınağın olmasıydı. Şuşa kalesi arasında gizli yeraltı yolu vardı. Mağara-kaleye giriş taştan örülmüş yarım- dairesel güçlü savunma duvarı ile korunuyordu. Bu mağara-kale Penahali Hanın Şuşa'da ilk igametgahı olmuştu. Heyecanlı dönemlerde, kale-saray kompleksi sakinler için sığınak oluşturunuyordu. Bu küçük kalede çeşme vardı. İbrahim Halil Han zamanını bazen burada geçirirmişti.⁶⁸⁰ Şu anda Taşaltı deresindeki saray- sığınağa dağın yamacında kesilen “kırk basamak” adlandırılan basamakla ulaşılır.⁶⁸¹

Kale duvarları 2,5 kilometre uzunluğunda olup, taştan ve kalkerlerden yapılmıştır. Şuşa'ya giriş dört kapıdan gerçekleşmiştir. Kapılardan biri “Gence kapısı”, diğeri “İrevan” kapısı”, üçüncüsü “Ağoğlan Kapısı” olarak adlandırılmıştır. Dördüncü kapısının adı ve yeri bilinmemektedir. Gence kapısı kuzey tarafta, Erivan kapısı batı tarafta, Ağoğlan kapısı doğu tarafında bulunmaktadır.⁶⁸² Gence kapıları asıl kapıydı, daha Penahali Hanın döneminde inşa edilmişti, buradan Gence'ye, özellikle Çilebört bölgesine yol başlamaktaaydı. Bu yüzden de bazen onu “Çilebört kapısı” da adlandırırdılar.⁶⁸³ Burdan Halfeliye yol başlamıştır (bu yüzden de bazen onu “Halfeli kapısı” da adlandırırdılar). Ağoğlan kapısından Ağoğlan kalesine yol gidiyordu. Bu kapıyı bazen “Şuşakent”, yahut “Muhtar kapısı”, bazen de “Tophane kapısı” adlandırırdılar.⁶⁸⁴

Şuşa'nın yolu üstünde daha iki kale - Ağoğlan ve Asgeran kaleleri inşa edilmişti. Şuşadan 25 kilometre uzakta, Gargarçay'ın kıyısında inşa edilmiş olan Asgeran kalesi Şuşa'yı ovalık taraftan gelmiş olan saldırılardan koruyordu. Asgeran kalesi çayın her iki tarafında inşa edilmiştir. Onun duvarlarının yüksekliği 8 metreye, kalınlığı ise 2 metreye

⁶⁷⁹ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 207.

⁶⁸⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 208.

⁶⁸¹ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 226.

⁶⁸² Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 32.

⁶⁸³ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 132-133.

⁶⁸⁴ Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: “Элм” Nəşriyyatı, 36.

ulaşıyordu. Hatta çayın yatağında iki kule vardı. Gargarçay'ın sahili öyle sarplarla çevrelənmiş ki, Esgeran kalesinden yan geçerek geçmek mümkün değildi.⁶⁸⁵

Bazı tarihçilər Asgeran kalesinin yapımını Penaheli Han'ın digərleri Mehreli Beyin, üçüncülər isə İbrahim Halil Han'ın adına bağlıyorlar. En son araştırmalar Asgeran kalelərinin Penaheli Han'ın vəsiyyəti ilə İbrahim Halil Han'ın inşa ettirdiyini kanıtlıyor.⁶⁸⁶ Mir Mehdi Hezani kendi eserində yazıyor:

“İbrahim Han'ın bir umde eseri dahi Asgeran Dağı'nın iki kalesidir. Çünkü Şirvan, Şeki və Dağıstan halkı Penaheli Han ilə düşman idilər. İhtiyat için vəsiyyət etmiş ki, eğer bana fırsat olmasa, gerek benim oğlum İbrahim Halil bu iki dağın arasında iki kale tamir edebilir ki, düşmanlık zamanında ... Karabağ Hanlığının halkı o dağlarda ve derelerde sığınak edip, Asgeran kalelerinde askeri ordu birlik ve kuvvetleri aynı zamanda tüfekçi koyarlarsa, düşman geçip hemen üstüne müşkül gelebilir”.⁶⁸⁷

Mirza Rahim Fənanın yazdıqlarından anlaşılmaktadır ki, Mehmedhasan Han Kaçarın Karabağ'a saldırı təhlikəsi bildirdiyi zaman Penaheli Han Şuşa Kalesi'nin savunmasını daha da gücləndirmək üçün bir takım önlemlər almışdır. “Biri Gence tarafına və biri Erivan tarafına tamam daire şəklində şəhəre hisar inşa ettirməyi və yasak yerləri bina yaptırmayı hər şeydən əfdal olaraq qərar verir. Her yerden mimarlar və ehlikar cəm ettirip şəhər kapılarını hər iki tərəftən qüvvətli hisara çevirmişdir. Mimarlara hisar desenlərini göstərərək, yüksək və sağlam burçlara pusu yerləri əmir etsinlər və müştəmilatı üçün gərəkənlər tədarik edilsin”.⁶⁸⁸

Rızakulu Bey Mirza Camal oğlu bu hisarın üç ilə inşa edildiyini və hicri 1198 (1783-1784) inşaataın bitdiyini yazmışdır.⁶⁸⁹

İbrahim Halil Hanın devrinde – 1783-1784 yıllarında Şuşa kalesinin yeni hisarının inşasına və üç yıl içinde inşası bitmişdir. 1788-1789 yıllarında Şuşa kalesindən üç ağaçlık mesafədə Gargarçayın geçtiyi iki dağın arasında - Asgeranda iki kale inşa edilmişdi. Savaş

⁶⁸⁵ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 208.

⁶⁸⁶ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 208-209.

⁶⁸⁷ Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 235.

⁶⁸⁸ Mirzə Rəhim Fəna. (2006). Tarixi-cədid-Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 16.

⁶⁸⁹ Rzaqulu Bəy Camal oğlu. (2006). Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 280.

sırasında bu kalelerde bir miktar piyade asker olsaydı düşman oradan geçip Şuşa kalesine gidemezdi. Kalelerin Kalelerin biri doğu, diğeri batı tarafta kireç ve taştan örülmüştü. İbrahim Halil Han kalelerdeki askerleri Şuşaya getirmitti, işte bundan sonra şah Asgeran geçişini geçebildi.⁶⁹⁰

Rızakulu Bey babasının Asgeran kaleleri ile ilgili bilgisini biraz genişleterek yazıyordu:

“Bu kaleler Şuşa Kalesi'nin üç ağaçlığında, Gargar çayının geçişi olan iki dağın arasında yerleşmişti. Şirvan, Şeki ve Dağıstan vilayetleri nüfusu merhum Penahali Hanla düşman olduklarından ihtiyat için büyük oğlu İbrahim Halil Hana vasiyet etmişti ki, eğer fırsat bulamassam, sen bu iki Asgeran dağının arasında iki kale inşa et, düşman geldiği zaman piyade askeri ordu birlikleri ve kuvvetlerimiz bu kalelerde olsunlar. Oradan Şuşa kalesine 8 vereste kadar yakın mesafe vardı. Düşmalarımız oradan geçip kaleye gelemezdi. Bu kalelerin etrafı sağlam dağlar, ormanlar, taşlar, kayalar ve büyük sehralardır. Düşmanların saldırıları zamanı orada eller ve diğerleri orada sığınak bulurlardı. Kalelerde tüfekçiler olursa düşman oradan geçip, halkın hayvanlarını yağma ve talan edemezdi.

Merhum İbrahim Halil Han hemen vasiyetine göre, her iki kaleni - birini doğu, öbürünü batı tarafta taş ve kireçle inşasını yaptırdı, sağlam burç ve duvar çektirdi”.⁶⁹¹

İbrahim Halil Han Şuşa çayının Hazine kalesinde, kalenin ortasında 4050 sajen⁶⁹² eni ve boyu olan, kalenin başından beş yüz sajen aşağıda ve çaydan 100 sajen yukarıda odalar inşa edilmişti. Kalenin ortası ile aynı odalara ensiz bir yol gidiyordu ki, oradan sadece yaya geçe biliyordun. Kalenin içerisinden bu odalara tüfekten atılan kurşun güçlkle ulaşıyordu. Kayanın üstünden imaretlere taş ve kaya parçaları atsalar değmez, doğrudan nehre düşer. Hazine mağarasının önünde - Şuşa kalesi yandan bir büyük ve derin mağara vardır. Onun

⁶⁹⁰ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 210-211.

⁶⁹¹ Rzaqulu Bəy Camal oğlu. (2006). Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 280-281.

⁶⁹² Eskiden Rusyada kullanılan, 3 arşın ya da 2,13 metre dərinlikdəki uzunluq ölçmə birimi

girişine yakın yerde Melik Şahnezer kendisine odalar ve evler yaptırmıştır ki, savaş zamanı karşı karşıya olan iki mağara birbirine yardım edebilsin.⁶⁹³

İri savunma tikililerinin ve stehkamların oluşturulması, ordunun yapılanması, ali hakimiyetin gerekli yönetim mekanizması oluşturabilmesi açıkça göstermektedir ki, Karabağ Hanlığı kendini savunma imkanlarına sahip bağımsız bir devlet gibi teşekkül tapa bilmişti.⁶⁹⁴

⁶⁹³ Rzaqulu Bəy Camal oğlu. (2006). Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 281.

⁶⁹⁴ Hacıyeva, Z. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı, 213.

7. SONUÇ

Azerbaycan Türklerinin tarihinde Hanlık dönemi özel bir yere sahiptir. Bu dönemde Azerbaycan'da devlet gelenekleri berpa edilmiş, tek devlet yaratmak mümkün olmasa da, halkımızın sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi için uygun bir ortam yaratılmıştır. Azerbaycan hanlıkları arasında öncül yer tutan Karabağ Hanlığı ise kendisinin askeri-ekonomik ve askeri-siyasi gücüne göre özel konuma sahipti. Bu yüzden de bu hanlığın tarihini öğrenmeden bir bütün Azerbaycan hanlıklarının tarihinin objektif ve dolgun görünümünü yaratmak zordur.

Karabağ Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ilişkileri ve devlet yapısına ilişkin özel araştırma olmasa da, mevcut tarihşünaslık eserlerinde bazı sorunlar yansıtılır. Karabağ Hanlığının tarihini ve öncelikle Karabağ Hanlığında mevcut olan sosyal-ekonomik ve sosyo-politik ilişkileri arşiv belgeleri ve ilk tarihi kaynaklar bazında incelemek önem taşımaktadır. Araştırma sırasında, çeşitli ve farklı yöntemler kullanarak sorunu araştırmak için bir girişimde bulunuldu. Karabağ Hanlığının sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısını öğrenmek için herhangi bir tarihi sorunun incelenmesinde olduğu gibi ilk kaynakların olağanüstü önemi olmuştur.

Antik ve erken Orta Çağlarda, Karabağ bölgesi Albanya devletinin Uti ve Arsah (Arsak) illerinin bir parçasıydı. Arap işgalinden sonra esasen Uti “Aran”, Arsah (Arsak) ise “Agvan” olarak adlandırıldı. “Karabağ” istilahi ise yaklaşık XII yüzyıldan kaydedilir. Araştırmacılar Karabağ toponimini Peçenek- Kengerlerin bir kolu olan Karabay (Karabağ) tayfasının adına bağladılar.

Safevi döneminde Karabağ ayrıca Beylerbeylik oluşturuyordu. İdari merkezi Gence şehri olan bu Beylerbeylik Araz ve Kür ırmakları arasında, batıda Samhet dağları ve Göyçe gölüne kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Beylerbeyliğinin bünyesine Berde şehri, Akstabad (bugünkü Ağstafa), Bergüşad, Arazbar, Cavanşir ve diğer bölgeler dahildi.

XVIII yüzyılın 20. yıllarının ortalarında Azerbaycan'ın birçok bölgeleri gibi, Karabağ Beylerbeyinin arazisi de Osmanlı hakimiyeti altındaydı. Osmanlı egemenliği sırasında bu arazi “Gence Eyaleti” deniyordu ve Karabağ Beylerbeyinin bölgesinden çok daha küçüktü, çünkü Kazak Tiflis eyaletine, Lori ve Pembek ilçeleri ise Erivan eyaletine birleştirilmişti.

XVIII yüzyılın 30'lu yıllarında Nadir Şah Afşar ülkeyi kurtarmış, ona karşı çıkan Ziyadoğlular soyunu cezalandırarak Kazak ve Borçalı elatlarını onların tabeliyinden çıkarıp Kartli çarına bağladı. O, Karabağ'da yaşayan Cavanşir, Otuziki ve Kebirli tayfa birliklerini ona muhalif konumda durdukları için Horasan'ın Serahs bölgesine göç ettirmiştir. Şah, Karabağ'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Alban meliklerine emir vermişti ki, Karabağ (Gence) Beylerbeyine değil, onun kendisine veya Azerbaycan'ın hakimi tayin ettiği kardeşi İbrahim Hana tabi olsunlar.

Nadir Şah Penahali Han'ın kardeşi Fezleli Beyi öldürdükten sonra Cavanşirlerin lideri ona karşı mücadeleye başladı. O kendi taraftarları ile birlikte Gence'ye, Nahçıvan'a, Şekiye ve diğer yerlere baskınlar yaptı. Penahali Bey kendisine çok mutaassıp toplamak için ele geçirdiği ganimeti - hayvanları, atları ahaliye paylayırdı.

1747 yılı Haziran ayında Nadir Şah Afşar sarayında suikast sonucunda öldürüldükten sonra Güney Azerbaycanda merkezi yönetim felç durumuna düştü. Böylece ücraların bağımsızlığı için uygun koşullar oluştu. Bu dönemde Azerbaycan'da 20'ye yakın bağımsız ve yarı bağımlı hanlık teşekkül buldu. Böyle bir tarihi ortamda Penaheli bey Karabağ Hanlığının temelini attı.

Karabağ Hanlığı hiç de boş yere değil, Türk-Müslüman siyasi kurum ve etnik zemininde kurulup gelişmiştir. Hanlık Safeviler devrinde (1501-1736) merkezi Gence şehri olan, Aras ve Kür nehirleri arasında, batıda Samhet dağları ve Göyçe göle kadar uzanan geniş bir arazini kapsıyan Karabağ Beylerbeyinin zemininde kurulmuş olan ve onun topraklarının asıl kısmını kapsamıştır.

Karabağ Hanlığının esaslarını koyan Penahali Han selefleri ve mensubu Sarıcalı oymağı Otuzikiler tayfa ittifakına ait olan Cavanşir tayfasına mensup idi.

Karabağ Hanlığının tarihi dört büyük devre ayrılmaktadır:

1. 1748-1763- Karabağ Hanlığının kuruluş devri.
2. 1763-1797- Karabağ Hanlığının yükseliş devri.
3. 1797-1805- Karabağ Hanlığının gerileme devri.
4. 1805-1822- Karabağ Hanlığının zayıflaması ve Rus işgaline uğraması devri.

Azerbaycanın diğer hanlıklarından farklı olarak Karabağ Hanlığının topraklarında merkez, tehlike esnasında ise sığınak görevi oynayabilecek önemli bir yerleşim birimi yok idi. Bundan dolayı ilk önce 1748 yılında Kebirli bölgesinde Bayat kalesi inşa edilmiştir. Cavanşir ve başka göç ettirilmiş olan Karabağ elleri geriye Karabağ Hanlığına yerleştirildi. Kaynakların yazdığına göre, kale derin hendek ve pişmiş tuğladan yapılmış duvarlarla çevrilmişti.

Bayat kalesinin inşası Karabağ'ın dağlık bölgesinde yaşayan Hristiyan meliklerini ve Karabağ'ı kendine tabi etmek niyetinde olan Şekili Hacı Çelebi Hanı rahatsız ediyordu. Siyasi bağımsızlık düşünde olan melikler Penahali Han'ın tedbirlerine direnç gösteriyorlardı. Melikler o zaman güçlü askeri güce sahip Hacı Çelebi'yi Penahali Hana karşı çıkmaya tahrik edebildiler. Fakat Penahali Han bütün darbeleri def edebildi. Bu savaşlar gösterdi ki, Karabağ Hanlığı Bayat kalesine nispeten daha güvenli kale gerekir. Bu yüzden de Penahali Han 1751-52 yılında Ternekütde “Şah Bulağı” adıyla bilinen kale inşa ettirdi.

Bütün bunları dikkate alındığında Karabağ Hanlığı'nın varoluş sürecinin diğer Azerbaycan Hanlıklarının varoluş sürecinden farklı olduğunu eşlik etmiş oluyoruz. Eğer başka hanlıklar herhangi bir şehir etrafında yaranmışdysa, Karabağ Hanlığı için merkez rolünü oynayabilecek bir şehir yoktu, o yüzden de Karabağ Hanlığın kurucusu Penahali Hanın öncelikli görevi merkez rolünü oynayabilecek şehir-kale inşa ettirmek olmuştur. Birçok hanlıkların liderleri hanlıkların kurulduğu arazinin miras hakimlerinin soyundan olduğu halde Penahali Han sadece bir kavmin-Cavanşirler tayfasının lideri idi. Karabağ Hanlığı Hristiyan meliklerinin bölücülük hareketleri ile mücadele koşullarında oluşmuş ve güçlenmiştir.

1749-1750 yılları arasında Penahali Han Gence'ye saldırıp Şahverdi Handan 450 tümen bac alıp geri döndü. Bundan sonra Penahali Han Hamse meliklerinin bölüştürücülük faaliyetine karşı mücadeleye başladı. Verende meliki Şahnezer zorluk çıkartmadan Penaheli Han'ın hakimiyetini kabul etti, Haçın Meliki Allahverdi Ballica civarında direnç gösterse de, yakalandı. Böylece, Haçın melikliyi de Karabağ Hanından bağımlı hale geldi. Dizak meliki Yegan keskin direndi, ancak tarafdaşlarının bir kısmı savaşlarda öldürüldü, diğer kısmı ise İslam dinini kabul etti. Çilebört meliki Allahkulu Penahali Han'ın hakimiyetini kabul etti (sonraları katledildi) ve bundan sonra Karabağ Hanı kendi hakimiyetini etraf arazilere genişlete bildi. O, Gence, Karabağ, Erdebil ve Nahçıvan Hanlarını etkisi altına aldı, kendi

mülklerini güney-doğuya ve güney-batıya doğru genişleterek Tatev, Sisyan, Kapan, Mehri bölgelerini kendisine tabi etti.

Tarihi kaynakları inceleyerek şu sonuca varabiliriz ki, Küçük Kafkasya'nın güneydoğu çıkıntısında bulunan Karabağ Hanlığı Azerbaycan topraklarının en önemli kısımlarını tutuyordu. Hanlık kuzeybatısında Kürekçay ve Karaçay boyunca Gence, güneybatıda Nahçıvan, batıda İrevan, kuzeybatısında Kür nehri boyunca Şeki, daha sonra doğuda Kür nehri boyunca Şamahı, güneyde Karadağ ve kısmen Tebriz Hanlıkları ile komşu idi.

Karabağ Hanlığı'nın gücünün arttığı bir dönemde Güney Azerbaycanda şah tahtı için mücadele bütün keskinliği ile devam ediyor, bu mücadele Karabağ Hanlığı için tehlikeli idi. Yürüşlere devam getirmek amacıyla Penaheli Han sağlam bir sığınak oluşturmağa karar verir, Şuşa köyü yakınlarında yer seçilir ve yerle tanıştıktan sonra Penahali Han kalenin temeline taş koyuyor.

Şuşa şehrinin XIX yüzyılın I çeyreğinde çekilmiş planı kanıtlıyor, kale oldukça muhteşem bir istihkam idi. Tarihi olayların analizi gösteriyor ki, kalenin inşa zamanını belirlemeye çalışan araştırmacılar yanlışlığa yol vermişler. Muhtemelen, kalenin yapımına 1753-1754 yıllarında başlanmış, 1756-1757 yılında Han kendi ikametgahını buraya göçürmüştür.

1757 yılında Güney Azerbaycan şahı tahtına en güçlü aday olan Mehmedhasan Han Kaçar Karabağ'a hucum etti, Aras nehrini geçip Şuşa Kalesi'nin 4 ağaçlığında kamp kurdu. Fakat Mehmedhasan Han yaklaşık bir ay Şuşa civarında kalsa da, hiçbir başarı kazanamadı.

Bir süre sonra Urmialı Feteli Han Afşar bütün Güney Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Penah Ali Han'ın yanına elçi göndererek itaat göstermesini talep etti. Red cevabı alınca 1759 yılında Feteli Han büyük askeri ordu birlikleri toplayarak Karabağ'a hareket etti ve Şuşa kalesinin bir ağaçlığında kamp kurdu. Penahali Hana karşı gizli düşmanlığı sürdüren Çilebört ve Talış melikleri Feteli Han'ın yanına gittiler. Şuşa nüfusunun kahramanca direniş göstermesine rağmen, Feteli Han'ın orduları yavaş yavaş kaleye yaklaşıyor, kaleye giden yollar kapandığı için orada yiyecekler, içecekler ve askeri mühimmat azalırdı, şehir çöküş tehlikesi karşısında idi. Penahali Han durumdan çıkış yolunu zahiri itaat göstermekte görüp,

kendi oğlu İbrahim Halil Ağanı itaat sembolü olarak Feteli Han Afşarın kampına göndermiş ve zahiren de olsa bağımlılığını kabul etmişti.

1761 yılının yazında Kerim Han Zend Urmiyalı Feteli Hanı yendi. Urmie Hanı ile çatışan Azerbaycan Hanları da dahil Penahali Han da Kerim Han Zende katıldı. Fakat Feteli Han mağlup edilip, idam edildikten soma Kerim Han misafirlik adıyla Azerbaycan Hanlarını Şiraz'da rehin gibi tuttu.

Güney Azerbaycanda asılı durumda yaşayamayan Penaheli Han esrarengiz şekilde öldü. Onun cenazesini Karabağ'a getirilip, Ağdam'da defnettiler. Han'ın oğlu İbrahim Halil Ağa Karabağ'a döndü ve Karabağ Hanı oldu. Bu dönemde Kubalı Feteli Han Azerbaycan topraklarını birleştirmek mücadelesinde Karabağlı İbrahim Halil Hana rakip gibi bakıyordu. Bu yüzden o, defalarca Karabağ'a askeri seferler yapmıştı. Fakat İbrahim Halil Han Şuşa kalesinde kuvvetlendi, pekişti ve bütün askeri seferlerin karşısı alındı.

Karabağ Hanlığının tarihi önemi, ayrıca onun bağımsız devletçiliğini korumak için gösterdiği kahramanlık mücadelesidir. Bilindiği gibi, 1795 yılının yaz mevsiminde Ağa Mehemed Han Kaçar 33 gün Şuşa şehrini kuşatmışsa da kaleyi ele geçiremedi ve oradan Tiflise gitmiştir. Yalnız Kaçar 1797 yılının yazında yeniden Karabağa hucum ettiği zaman viran edilen Karabağda, bu dönem iktisadi şartlar ağır, açlık tehlikesi olduğundan, kaleyi tek başına savunmayacağını anlayan İbrahim Halil Han yardım almak için Avar Ümme Hanın yanına gitmiştir. Bazı şehir ayanlarının ihaneti üzerine kısa bir muhasaradan sonra Şuşa şehri teslim olmuştur.

Ağa Mehemed Han ikinci seferinde Şuşa şehrini zabt edebilse de Karabağ Hanlığını lağv edememiş, bir süre sonra burada bir suikast neticesinde katledilmişti.

Bir hanlık olarak Karabağ Hanlığının kendi idaresi sistemi vardır. Hanlık yönetme sistemi babadan oğula geçmiştir. Hanın en yakın yardımcısı vezirdir. İbrahim Halil Hanın hakimiyeti devrinde vezirlik görevini meşhur Azerbaycan şairi Molla Penah Vakıf üstelenmiştir. Han sarayında eşik ağası, hazine ağası, ambar ağası, imrahor ve başka vezirler de vardır. Bölgeleri binbaşılar ve melikler, köyleri ise dargalar, yüzbaşılar, kovhalar, melikler, köyhudalar idare etmiştir. Aslında binbaşılar ve yüzbaşı rütbeleri askeri rütbeleridir. Onlar askeri faaliyetleri esnasında bin ve yüz kişilik askeri ordu birliklerine

komuta etmişlerdir. Bölge naipleri hem inzibati, hem de mahkeme işlerine sahiptirler. Köyhudalar ve kovhalar köy icmaları tarafından seçilmiştir. Onların asıl vazifeleri icma üzerine düşen vergileri toplamaktan ve köyde asayişin sağlanmasından ibarettir. Karabağ Hanlığının diğer önemli vazifelerinden biri de darga görevidir.

Karabağ Hanlığı en büyük askeri kuvveti olan hanlıklardan biridir. Han askeri ihtiyaç olduğundan 10-15 bin asker toplayabilmiştir. Ordunun asıl kısmını elatlar oluşturmuştur. Zaruret esnasında bölgelerin ve köylerin piyade askerleri bölge melikleri ile birlikte asker ordu birlikleri sırasına alınmışlardır.

Karabağ Hanlığının bütün hanları, Karabağ Hanlığının savunma gücünü kuvvetlendirmek için kale ve istihkam inşasına özel önem vermişlerdir. Malum olduğu gibi, Penahali Han hakimiyetinin ilk devirlerinde Bayat ve Şah Bulağı kalelerini inşa etmiştir.

Karabağ hanlığının en itibarlı kalesi Penahabad (Şuşa) kalesidir. Şuşa kale duvarlarının sağlamlığı Ağa Mehmed Han Kaçarın hücumları esnasında çok ciddi sınavlardan başarı ile geçmiştir. Şuşa yolu üstünde de iki kale Açoğlan ve Asgeran kaleleri inşa edilmiştir.

Kaçarların Karabağı tabi etmek çabaları boşa çıksa da, XVIII. yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığının dış siyasi durumu karışık ve oldukça ağırdır. Bir taraftan yeni şah, diğer taraftan Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığını ele geçirmeye çalışmıştır. Han sarayında da ihtilaf olduğu tespit edilmiştir.

Karabağ Hanının yaşlılığından istifade edip, bütün idare işlerini ellerine almış olan ayyanlar bir birine düşman olan iki gruba bölünmüştür. Bu gruplardan Karabağ Hanının büyük oğlu Mehmedhasan Ağanın liderlik ettiği grup, Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya işlerine karışmasını bekleyerek hiçbir vechile Kaçara tabi olmak istememiş, Karabağ Hanının diğer oğlu Ebulfet Ağanın liderlik ettiği grup ise aksine, her seferde şahı razı etmeye çalışmıştır.

İlk seferler Kaçarlara meyilli olan grubun üstünlüğü görülmüştür. Bu grubun tasviri ile İbrahim Halil Han şaha bazı zahiri bağlılık alametleri göstermiştir.

Aynı zamanda, 1801 yılında Kartli-Kahetiya çarlığını ilhak eden Rusya İmparatorluğu kesin olarak Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmeye çalışmıştır. 1803 yılının sonunda kuşatmadan sonra hamle ile Gence Hanlığını ele geçiren Ruys İmparatorluğunun askeri ordu birliklerinin komutanı Sisianov 1804 yılının yazında İrevana hareket etmiş, ancak başarılı olamamıştır. O, bundan sonra asıl dikkati Karabağ Hanlığının ele geçirilmesine yönelmiştir. İbrahim Halil Handan Rusya İmparatorluğunun himayesine geçmesini talep etmiştir.

Böyle bir durumda Karabağ Hanlığında Ruslara rağbet besleyen Mehemmedhasan Ağanın grubu üstün gelmiştir. Durumu kendi lehine değiştirmek için Ebulfet Hanı büyük askeri kuvvet ile Karabağ Hanlığına göndermiş, lakin bu hareket ile Karabağ Hanlığı ile münasibetleri daha da sertleştirmiş, Karabağ Hanı ultimaton sonunda Rusya İmparatorluğunun himayesini kabul ediyor..

Şunu da belitelim ki, İbrahim Halil Han Rusyanın himayesini kabul etmek isteği hiç de bütün Karabağ Hanlığının ahalisinin iradesini ifade etmemiştir. Karabağ Hanlığının ahalisinin büyük çoğunluğu, hatta İbrahim Halil Hana çok yakın olan beyler bile, onun bu hareketine itiraz etmişlerdir.

14 (26) Mayıs 1805 tarihinde İbrahim Halil Han Sisianovun Genceden 20 verest uzaklıkta bulunmuş olan Kürekçay kıyısındaki karargahına gelerek 11 maddeden oluşan himaye antlaşmasını ve sadakat hakkındaki yemin taahhüdünü imzalamakla aslında Karabağ Hanlığını Rusya İmparatorluğunun yarı sömürgesi haline getirip çıkarttı.

İbrahim Halil Han kendi egemenlik haklarının bir kısmından vaz geçerek tahtını ve Karabağ Hanlığının birliğini korumak istemiştir. Ancak, çok kısa bir zamanda Karabağ Hanının yanıldığı anlaşılmıştır. Rusya İmparatorluğunun himayesinin kabulünden bir yıl sonra yanındaki Hıristiyan melikler tarafından tahrik edilen Albay Lisaneviç 1806 yılı yaz mevsiminde hucum ederek, silahsız olmuş olan Karabağ Hanını ve onun bazı aile üyelerini ve hizmetçilerini, toplam 17 kişiyi vahşice katletmiştir. Bu olay Karabağ Hanlığının büyük tepkisine sebep olsa da, Caferkulu Ağa ortaya çıkmış olan vaziyetten Rusya İmparatorluğunun askeri ordu birliklerini Karabağ Hanlığından kovup çıkartmak için istifade etmiştir.

12 Ekim 1813 tarihinde Rusya ile Kaçarlar arasında imzalanmış olan Gülistan antlaşmasına göre, Arasın kuzeyindeki bir çok Azerbaycan Hanlığı gibi Karabağ Hanlığı da Rusya İmparatorluğunun işgali altında kalmıştır.

Savaştan bir süre sonra Rus hükümeti Azerbaycan Hanlıklarını lağv edip Rusya İmparatorluğunun askeri subayları tarafından idare olunan eyaletlere çevirmeye başlamıştır. 1822 yılında Mehdikulu Han Güney Azerbaycana kaçmaya zorlanmış ve Karabağ Hanlığı bu şekilde lağv olunmuştur. Bundan sonra İran ve Türkiyeden ermenilerin Karabağ topraklarına göçürülmesi gündeme gelmiştir. Bununla alakalı, 1992-1994 yıllarında yaşanan I. Karabağ savaşında Karabağ ermeni eşkiyaları tarafından işgal edilene kadar vilayette ahalinin çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Karabağ Azerbaycan toprağı olarak kalmış ve geçici olarak ermenilerin işgaline bakmayarak bu günde dünya kamuoyu Karabağı Azerbaycanın bir parçası olarak tanımaktadır.

KAYNAKLAR

Azərbaycanca

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. (2006). Gülüstani-İrəm. Qarabağnamələr. III cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı.
2. Ağamalı, Y. (1998). Qarabağ Xanlığının Qonşu Xanlıqlar və Dövlətlərlə Münasibətləri. Azərbaycan: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyatı.
3. Ağamalı, F. (1999). XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Azərbaycan: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyatı.
4. Axundov, N. (1989). Qarabağ salnamələri. Azərbaycan: “Yazıçı” Nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi, Fond 24, Siyahı 1. İş 55, Vərəq 24.
6. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. Fond 24, Siyahı 1, İş 120, Vərəq 13.
7. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. Fond 24, Siyahı 1, İş 155, Vərəq 26
8. Azərbaycan Tarixi 7-ci cildə. (3-cü cild). (2007). Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). III cild. Azərbaycan: Milli Elmlər Akademiyası.
10. Baharlı. (2006). Əhvalatı-Qarabağ. . Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı.
11. Bünyadov, Z və Yusifov, Y (Redaktorlar). (1994). Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I. cild. Bakı: “Azərbaycan Dövlət” Nəşriyyatı.
12. Cəmişidov, Ş. (1974, 8 avqust). “Azərbaycan Gəncləri”. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdir?
13. Dəlili, H. (1979). Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Azərbaycan: “Elm” Nəşriyyatı.
14. Dəlili, H. (1971). “Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumat”. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix Fəlsəfə və Hüquq Dərgisi, M1, 42-48 (45-46).
15. Əhməd bəy Cavanşir. (2006). 1747-1806-cı illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr (I cild). Azərbaycan: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı.
16. Əhmədov, Q, Əliyev, F, Məmmədov, A, Novruzov, T, Fərzəliyev, Ş. (Redaktorlar). (1994). Gəncə (Tarixi Oçerk), Bakı: “Elm” Nəşriyyatı.
17. Əliyev, F. (1960). Azərbaycan şəhərləri. Azərbaycan: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” Nəşriyyatı.

18. Əlizadə A. (1995). XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda sənətkarlıq. (Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş müsdəfiyəsi-dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası 1995) Tarix Elmləri İnstitutu.
19. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. (2000). Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı.
20. Göyüşov, R. (1993). Qarabağın keçmişinə səyahət. Azərbaycan: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
21. Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı.
22. Həsən İxfa Əlizadə. (2006). Şuşa şəhərinin tarixi. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
23. Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Azərbaycan: "Şuşa" Nəşriyyatı.
24. Hüseynzadə, Ə. (1959). "Gövhər ağa vəqfi". Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər bölməsi, №1, 39-46.
25. Xəlilov, X. (1992). Qarabağın elat dünyası. Azərbaycan: "Azərnəşr".
26. Köçərli, T. (1998). Qarabağ: Yalan və Həqiqət. Azərbaycan: "Əbilov, Zeynalov və oğulları" Nəşriyyatı.
27. Qeybullayev, Q. (1990). Qarabağ: Etnik və Siyasi Tarixinə Dair. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı.
28. Mir Mehdi Xəzani. (2006). Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II. c cildi. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
29. Mirzə Adıgözəl bəy. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
30. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. (2006). Qarabağ Tarixi. Qarabağnamələr. I. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
31. Mirzə Rəhim Fəna. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. III. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
32. Mirzə Yusif Qarabaği. (2006). Tarixi-safi. . Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı,
33. Mustafayev, C. (2002). Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı.
34. Mustafayev, C. (1999). Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlardan toplanan vergilər haqqında. Azərbaycan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri Tarix Fəlsəfə Hüquq Seriyası №1, 48-58.
35. Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ Xanlığı. Azərbaycan: "Sabah" Nəşriyyatı.

36. Piriyeв, V. (2006). Azərbaycan tarixi coğrafiyası (dərs vəsaiti). Azərbaycan: "Araz" Nəşriyyatı.
37. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. (2006). Qarabağnamə. Qarabağnamələr. II. cild. Azərbaycan: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
38. Şədiyev, Ş. (1963). Qarabağ sözünün mənası. Azərbaycan: "Elm və Həyat" Jurnalı, №3.
39. Talıbzadə, A. (1980). XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı.
40. Verdiyeva, N. (1993). XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan: "Bakı" Nəşriyyatı.

Rusça

41. Авалов Э. (1977). Архитектура города Шуши. Azərbaycan: "Элм" Nəşriyyatı.
42. Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией. (1868). Проект Трактата. Тифлис: Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией.
43. Аракелян А. (1938). "Карабах до завоевания российским царизмом". Исторический Журнал, №1,2 68-78.
44. Аракелян А. (1938). "Карабах до завоевания российским царизмом". Исторический Журнал. №10, 68-78.
45. Бакиханов А. А. (1983). Сочинения, записки, письма. Azərbaycan: "Элм" Nəşriyyatı.
46. Березин И. (1849). Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, Ч.1.
47. Гандзакеци, К. (1976). История Армении. Moskva: Издательство "Наука" Nəşriyyatı.
48. Дубровин, Н. (1871). История войны и владычества русских на Кавказе. Санкт-Петербург: Том.1, книга. 2.
49. Зедленидзе Я., Захаров С., Тер-Егизаров А. (1891). "Город Шуша". Сборник Материалов для описания Местностей и племен Кавказа, (1-79).
50. Зубарев Д. (1836). Карабахская провинция. Обзорение российских владений за Кавказом, Санктпетербург: "В статическом, топографическом и финансовом отношениях", Ч. 3.
51. Иваненко В. Н. (1901). Гражданское управление Закавказьем. Тифлис: "Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказь, Лорисъ Меликовская улица, домъ казенный",
52. Каспари, А. (1904). Очерки исторического прошлого и современного положения Персии. Санкт-Петербург.

53. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.2. (1843-1868 гг). (1936). Москва-Ленинград: "Издательство Академии Наук СССР".
54. Левиатов В. (1948). Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Azərbaycan: "Издательство Академии Наук Азербайджан СССР".
55. Мамедова, Г. (1796) О Походе В. Зубова В Азербайджан. Azərbaycan: "Елм" Nəşriyyatı.
56. Мамедова, Ф. (2005). Истина о Карабахской проблема. "Кюрекчайский договор-200". Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı.
57. Мамедова Э. К. (1999). (Doktora Tezi, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet, 1999). Административное устройство и управление Азербайджанских ханств во второй половине XVIII века.
58. Мильман, А. (1966). Политический строй Азербайджана В XIX- начале XX вв. Azərbaycan: "Элм" Nəşriyyatı.
59. Мустафаев, М. М. (1949). Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. (İqtisadiyyat elmləri namizədliyi üçün təqdim edilmiş müdafiyyəsi, Moskva Milli Elmlər Akademiyası 1949) İqtisadiyyat Elmləri İnstitutu.
60. Никитин К. (1873 21 января). "Описание Шушинского уезда". Газета "Кавказ" №1, 8.
61. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. (2004). (Tərcümə edən. Nəsiyeva, Z.) Bakı: "Nurlan" Nəşriyyatı. (Əsərin orijinalı 1866'da nəşr edildi).
62. Пириев, В. (2005). Карабах в 18-19 веках: притязания армян и историческая правда. "Кюрекчайский договор-200". Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı.
63. Петров В. (1940). Этноботаника Нагорного Карабаха. Azərbaycan: "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya şöbəsi".
64. Петрушевский И. (1949). Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и армении в 16- начале 19 вв. Ленинград: "Издательство Университете Имя Жданова" Nəşriyyatı.
65. Рахмани, А. А. (1981). Азербайджан в конце 16 и в 17 века (1590-1700). Azərbaycan: "Elm" Nəşriyyatı.
66. Саламзаде, А, Авалов, Э, Салаева, Р. (1979). Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Azərbaycan: "Элм" Nəşriyyatı.
67. Егизаров А. (1884). Очерки по историй учреждений в Закавказье. Ч. 1. Сельская община. Казань: Типография Императорского Университета.

68. Эфендиев, О. (2005). Еще раз о так называемых “Карабахских меликствах”. “Кюрекчайский договор-200”. Azərbaycan: “Təhsil” Nəşriyyatı.

Türkçe

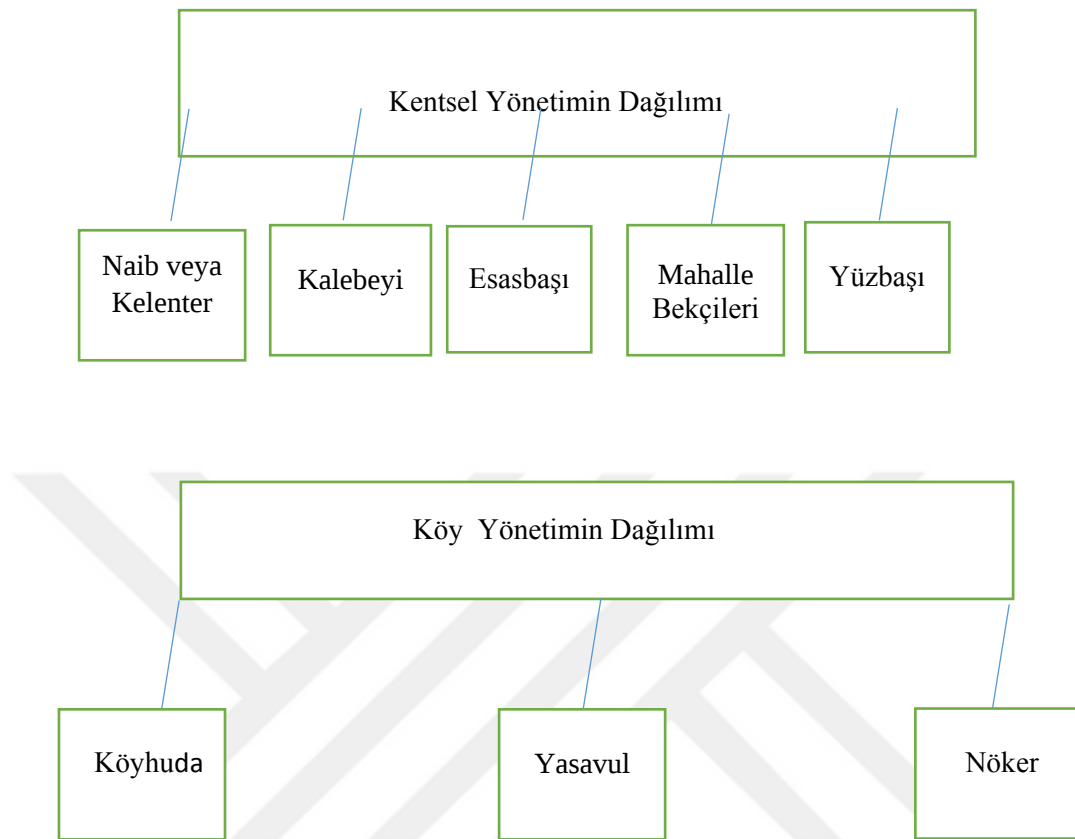
69. Dedeyev, B. (2002). Karabağ Hanlığı (1747-1822). Sayı 136. Türkiye: İstanbul: “Altın Matparaçılar Sanayi ve Ticaret” Neşriyyatı.
70. Yüksel, İ. (1988). “Kuruluştan Küçük Kaynarcaya”. Osmanlı Devlet Tarihi. I cild. Türkiye- İstanbul.
71. Kocabaş, S. (1989).”Tarihte Türk-Rus Mücadelesi”. Türkiye- İstanbul: “Vatan” Yayınları.
72. Emecen, F. (1999). “Kuruluştan Küçük Kaynarcaya”. Osmanlı Devlet Tarihi. I cild. Türkiye- İstanbul.

EKLER

EK-1. Tablo 1: Merkezi İdari Bölgesi

Мамедова Э. К. (1999). (Doktora Tezi, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet, 1999). Административное устройство и управление Азербайджанских ханств во ой второй половине XVIII века. 175.

EK-2. Tablo 2: Ayrı Ayrı Bölgələr Üzere Hazinenin Yıllık Gelirleri

Livalar, yaxud nahiyələr	İllik gəlir (ağca ilə)
Talış n.	246.000
Gülüstan	99.652
Yevlax-Qaramanlı	774.000
Bərdə livası üzrə:	
Bərdə n.	1062100
İncərud n.	259.600
Sir. n.	930.000
Bayat n.	330.350
Bərgüşad livası üzrə:	
Bərgüşad n.	1.617.300
Dizaq n.	950.900
Zarıs n.	170.880
Keştasf	118.000
Arasbar livası üzrə:	
Arasbar n.	1.620.600
Həkəri	443560
Çuləndər livası	931.900
Xaçın-Sığnaq	1212.960
Çiləbörd	647.600
Köştək	1.971.600
Vərəndə-Sığnaq	1.295.100
Köçöz	379600
Camaat və oymaqlar	843.100*

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 252.

EK-3. Tablo 3: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
K-n Hacı Ağalar bəyin mülkləri	155	427		50					
Por-k Cəfər-Əli bəyin mülkləri	183	50							
Bərgüşad mahalı		146							80
Bağabürd mahalı		243							
P-k Xanlar ağasının mülkləri	378	370	465	650				104	
K-n Rüstəm bəyin mülkləri	218	219			50				
Kəbirli mahalının Məmməd Əli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsi	248	284	194	276	90	3055	83	485	2
Tatev mahalı	508	190	589	737	221	46531	70	7385	99
Əsəd bəyin mülkləri	237	153		45	20	984		156	21
Kəbirli mahalında k-n Mirzə Əli bəyin idarə etdiyi hissə	164	214	49	110	25	666	97	105	91
Cavanşir mahalı	370	326	250	443	129	5017	83	796	50
Talış mahalı	143	102	100	85	29	3546	40	1472	98

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 249.

EK-4. Tablo 4: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi.

	Ailələrin sayı		Odun yükünün sayı	Əşrəfi		Xan gümüş pulu		Rus gümüş pulu	
	Vergi ödəyənlər	Vergi ödə- məyənlər		Xərac hesabına	Otaq xərci	Man.	Qəp.	Man.	Qəp.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Şuşa şəhəri	192	1270	260	560	230	1204		191	14
Xan ailəsinə məxsus	914	1350	234	564	4	487	90	77	48
Gülməmməd bəyə məxsus	133	115	105	147	35	988	25	156	89
Sisyan mahalı	87	116	20	20	7	5221	98	828	97
Dəmirçihəsənli mahalı	335	132	220	388	114	5113	80	811	73
K-n Uğurlu bəyin mülkləri	304	116		104		107	10	17	
Künara mahalı	34	22		22	3	1950	64	309	66
K-n V.Mədətovun mülkləri	1245			338					
K-n İsmayıl bəyin mülkləri	95	97		35					

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 248.

EK-5. Tablo 5: Karabağ Eyaletinden Toplanan Gelir Vergisi Tablosu

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Xaçın mahalı	99	131	176	175	47	3506	78	556	65
Kolanılar adlandırılan mahal	203	259	140	198	45	1429		226	91
Çiləbörd mahalı	127	74	120	130	55	2205		35	5
Xırda-para-Dizaq mahalı	129	89	241	197	56	10351	74	1642	95
Püsyən mahalı	55	832	20	25	15	1470	50	233	45
Dizaq-Cavanşir mahalı	285	332	202	253	73	2852	31	452	78
Otuzikilər mahalı	381	241	274	437	102	3571	85	566	99
İyirmidörd mahalı	85	70	135	133	38	2711	75	430	46
Qaraçorlu mahalı	294	244	400	372	128	8712	80	1382	73
Vərəndə mahalı	297	328	230	369	40	17429	82	2766	72
Dizaq mahalı	110	178	143	187	27	6360	2	982	57
P-k Cəfərqulu ağanın mülkləri	792	430	392	766		25237	12	3922	56
Mehdiqulu xana məxsus xanədan mülkləri	231	315	28	43	5	21533	3	3418	4
Acanan-Türk mahalı	42	25		30	11	3344	49	530	93
Cəmi	9073	9490	4987	7955	1551	185592	88	30364	10

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 250.

EK-6 Tablo 6. Karabağ Hanları

Panahali Han	1748-1763
İbrahim Halil Han	1763-1806
Mihrali Han	1795-1797
Mehti Kulu Han	1807-1822

Мамедова Э. К. (1999). (Doktora Tezi, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet, 1999). Административное устройство и управление Азербайджанских ханств во второй половине XVIII века. 174.

EK-7. Tablo 7: Karabağ (Gence) Eyaletindəki Köyləri və Köylülər

Nahiyyə	Məskun kəndlər	Boş kəndlər	Məzrəə
Talış	11	-	-
Gülüstan	6	3	-
Yevlax-Qaramanlı	7	-	1
Bərdə	37	7	1
İncərud	10	5	-
Sir	23	12	-
Bayat	2	8	-
Xaçın-Sığnaq	39	40	10
Çiləbörd	26	2	-
Keştək	7	21	-
Vərəndə-Sığnaq	41	36	55
Dizaq	48	31	2
Köçəz	5	14	-
Zarıs	-	12	2
Keştəsf	-	7	2
Arasbar	16	55	-
Həkəri	1	20	6
Bərgüşad	67	30	37
Çuləndər	20	30	10

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 251.

EK-8. Tablo 8: Gence Hanları

Gence Hanlığı	
II Şahverdi Han Ziyadoğlu Kaçar	1747-1760
Muhammedhasan Han Ziyadoğlu Kaçar	1760-1778
MuhammedHan Ziyadoğlu Kaçar	1778-1780
Hazretkulu Bey Karabağlı	1780-1783
II İraklinin temsilcisi	1780-1783
Muhammed Rahim Han Ziyadoğlu Kaçar	1785-1786
Cevat Han Ziyadoğlu Kaçar	1786-1804

Azərbaycan Tarixi 7-ci cildə (3-cü cild), (2007). Azərbaycan: “Elm” Nəştiyyatı. 376-378.

EK-9. Tablo 9: Şeki Hanlarının Tablosu

Şeki Hanlığı	
Hacı Çelebi Han	1747-1755
Ağakişi Bey	1755-1759
Muhammed Hüseyin Han	1759-1780
Hacı Abdülkadir Han	1780-1783
Muhammed Hasan Han	1783-1795
Selim Han	1795-1797
Muhammed Hasan Han	1797-1805
Feteli Han	1805
Selim Han	1805-1806
Caferkulu Han Hoyiski	1806-1814
İsmayil Han Hoyiski	1814-1819
Hüseyin Han	1826

Azərbaycan Tarixi 7-ci cilddə (3-cü cild), (2007). Azərbaycan: “Elm” Nəştiyyatı. 370-372.

EK-10. Tablo-10. Karabağın ve Karabağ Halığının Kronolojisi.

M. Ö. IV-I. Yüzyıl.	Karabağ Topraklarının Med İmparatorluğunun Terkibinde Olması.
M.Ö. IV Yüzyıl.	Karabağ Toprakları Ahemeniş İmparatorluğunun terkinde olması.
6-8-ci Yüzyıllar.	Karabağ topraklarının Albanya devletinin terkinde olması.
7-ci Yüzyıl.	Karabağ kelimesinin kullanılması.
9-cu Yüzyıl	Mehraniler sülalesinden olan knyaz Grigori Hamama Karabağ'da Alban devletinin restorasyonunu beyan etmiş ve oğlu Saak-Seva babasının bu işi devam ettirdi.
10-cu Yüzyılın sonları.	Karabağ topraklarının Sâcoğulları devletinin terkinde olması.
10-cu Yüzyıl.	Karabağ topraklarının Müsâfirîler devletinin terkinde olması.
11-12-ci Yüzyılın başları.	Karabağ topraklarının Şeddadiler devletinin terkinde olması.
12-13-cü Yüzyıllar	Karabağ topraklarında Haçın devletinin kurulması
13-cü Yüzyıl.	Karabağ adının eyalet ismi olarak kullanılması.
7 Yüzyıl.	Dağlık Karabağ bölgesinde Karabağ şehrinin mevcut olması.
13-14 Yüzyıllar.	Karabağ topraklarının Moğolların ve Harezmşah Celaleddinin ve Timurun askeri yürüşlerine maruz kalması.
15-ci Yüzyıl.	Karabağ topraklarının Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin terkinde olması.
16-cı Yüzyıl.	Karabağ topraklarının Safevi İmparatorluğunun terkinde olması.
17-ci Yüzyıl.	Karabağ topraklarının topyekün Karabağ Beylerbeyliyinin terbinde olması.
18-ci Yüzyıl.	Karabağ toprakları Osmanlı İmparatorluğunun terkinde olması.
17-18-ci Yüzyıllar.	Dağlık Karabağ bölgesinde Karabağ şehrinin baş vermiş olan savaşlar sonucunda dağılıp yok olması.
18-ci Yüzyıl.	Azerbaycan Safeviler İmparatorluğunun tarih sahnesinden silinmesi.
1736-cı Yıl	Nadir Şah Afşarın Muğanda Şah ilan olunması.
1737-1738.	Horasan'dan Karabağ'a Panahali Beyin kaçıışı.
1747	Nadir Şag Afşarın öldürülmesi.
1748	Penahali Han tarafından Karabağ Hanlığının kurulması
1748-1763	Penahali Hanın hanlık devri ve Karabağ Hanlığının kuruluş devri.
1748	Bayat Kalesinin İnşası.
1748	Şeki Hanı olan Hacı Çelebi Hanının Karabağ Hanlığına yürüşü ve mağlup olması.
1749-1750	Penahali Han Gence'ye hücum etmesi ve şehrin belli bir kısmını ele geçirmesi.
20 Kasım 1751-7 Kasım 1752	Şah Bulağı kalesinin inşaa edilmesi.
1756-1757	Şuşa kalesinin inşası.
1757	Mehemmedhasan Han Kaçarın Karabağ Hanlığına yürüşü ve mağlup olması.
1759	Feteli Han Afşarın Karabağ Hanlığına yürüşü ve mağlup olması.
1761	Feteli Han Afşar ile Kerim Han Zend ile Karaçemen savaşı ve Feteli Han Afşarının mağlup olması.
1763	Penahali Hanın Şiraz şehrinde ilginç bir şekilde ölümü.
1763-1797	Karabağ Hanlığının yükseliş devri
1763-1806	İbrahim Halil Han devri.

1783	Kubalı Feteli Hanın Karabağ Hanlığına yürüş etmesi ve mağlup olması.
1785	İbrahim Halil Hanın kardeşi olan Mihirali beyin Şamahılı Ağası Han tarafından öldürülmesi.
1792-1793	Ağa Mehemed Han Kaçarın Güney Azerbaycanı ele geçirmesi ve Güney Azerbaycanda hakimiyet başına geçmesi.
1794	Ağa Mehemed Han Kaçarın Karabağ Hanlığına 1-ci yürüşü ve mağlup olması.
1795	Ağa Mehemed Han Kaçarın Karabağ Hanlığına 2-ci yürüşü ve mağlup olması
1796	Ağa Mehemed Han Kaçarın kendisini Han ilan etmesi.
1797	Ağa Mehemed Han Kaçarın Güney Kafkasyaya askeri yürüşe hazırlanması.
1797-1805	Karabağ Hanlığının Gerileme Devri
1797	Ağa Mehemed Han Kaçarın Karabağ Hanlığına 3-cü yürüşü.
1797	İbrahim Halil Hanın Şuşa şehrini terk etmesi
4 Temmuz 1797	Ağa Mehemed Han Kaçarın Şuşa şehrini turması.
11 Temmuz 1797	Ağa Mehemed Han Kaçarın kendi hizmetçileri olan Seferali Bey ve Abbas Bey tarafından öldürülmesi.
1797	İbrahim Halil Hanın kardeşi oğlu olan Mehemed Beyin Karabağ Hanlığında geçici de olsa hakimiyeti
1797	İbrahim Halil Hanın Karabağ Hanlığına geri dönmesi.
1797	İbrahim Halil Hanın kardeşi oğlu olan Mehemed Beyin Şamahılı Mustafa Han tarafından öldürülmesi.
12 Eylül 1801	Rusya İmparatorluğu ferman imzalanması.
11 Eylül 1802	Rusya İmparatorluğunun işgal planlarını hayata geçirmek için Kafkasyadaki Rus İmparatorluğu birliklerinin kumandanı tayin edilmesi.
1803 yılının yazı	Rusya İmparatorluğunun askeri birlikleri tarafından Car-Balakenin işgal edilmesi.
3 Aralık 1804	Rusya İmparatorluğunun askeri birlikleri tarafından Gence kalesinin kuşatılması.
Ocak 1804	Rusya İmparatorluğunun askeri birlikleri tarafından Gence Hanlığının işgali
14 (26) Mayıs 1805	Rusya İmparatorluğu ile Karabağ Hanlığı arasında zorunlu olarak 11 maddeden oluşan Kürekçay Antlaşmasının imzalanması.
1805-1822	Karabağ Hanlığının zayıflaması ve Rus ıgaline uğraması.
1805	Feteli Han Kaçarın Karabağa yürüşü ve zafer kazanması.
1805	İbrahim Halil Hanın oğlu Mehemedhasan Ağanın Allahın Rahmetine kavuşması.
24 Şubat 1806	Mehdikulu Ağanın veliaht tayin edilmesi.
1806	Feteli Han Kaçarın Karabağa yeniden yürüşü.
1806	İbrahim Halil Hanın ve 23 kişinin öldürülmesi.
1806-1822	Mehdikulu Han devri
1810	Feteli Han Kaçarın Karabağa tekrardan yürüşü ve mağlup olması.
1804-1813	1-ci Rusya Kaçar savaş devri
12 Ekim 1813	1-ci Rusya Kaçar savaşın bites ve Gülistan Antlaşması.
1817	Rusya İmparatorluğunun Karabağ Hanlığının hanlık gibi varlığına son verme siyasetine başlaması.
1817	Köken bakımından Karabağ Hristiyanı olan Medetovun Karabağa gelerek Karabağ Hanlığında idareyi ele geçirmesi.

1822	Rusya İmparatorluğu tarafından Karabağ Hanlığının hanlık gibi varlığına son verilmesi ve Karabağ Hanlığının lağv edilmesi.
1830	Caferkulu Ağanın Rusya İmparatorluğu tarafından Karabağa dönme izninin verilmesi.
1845	Karabağ Hanı olan Mehdikulu Hanın vefat etmesi.
1854	Caferkulu Hanın vefat etmesi.

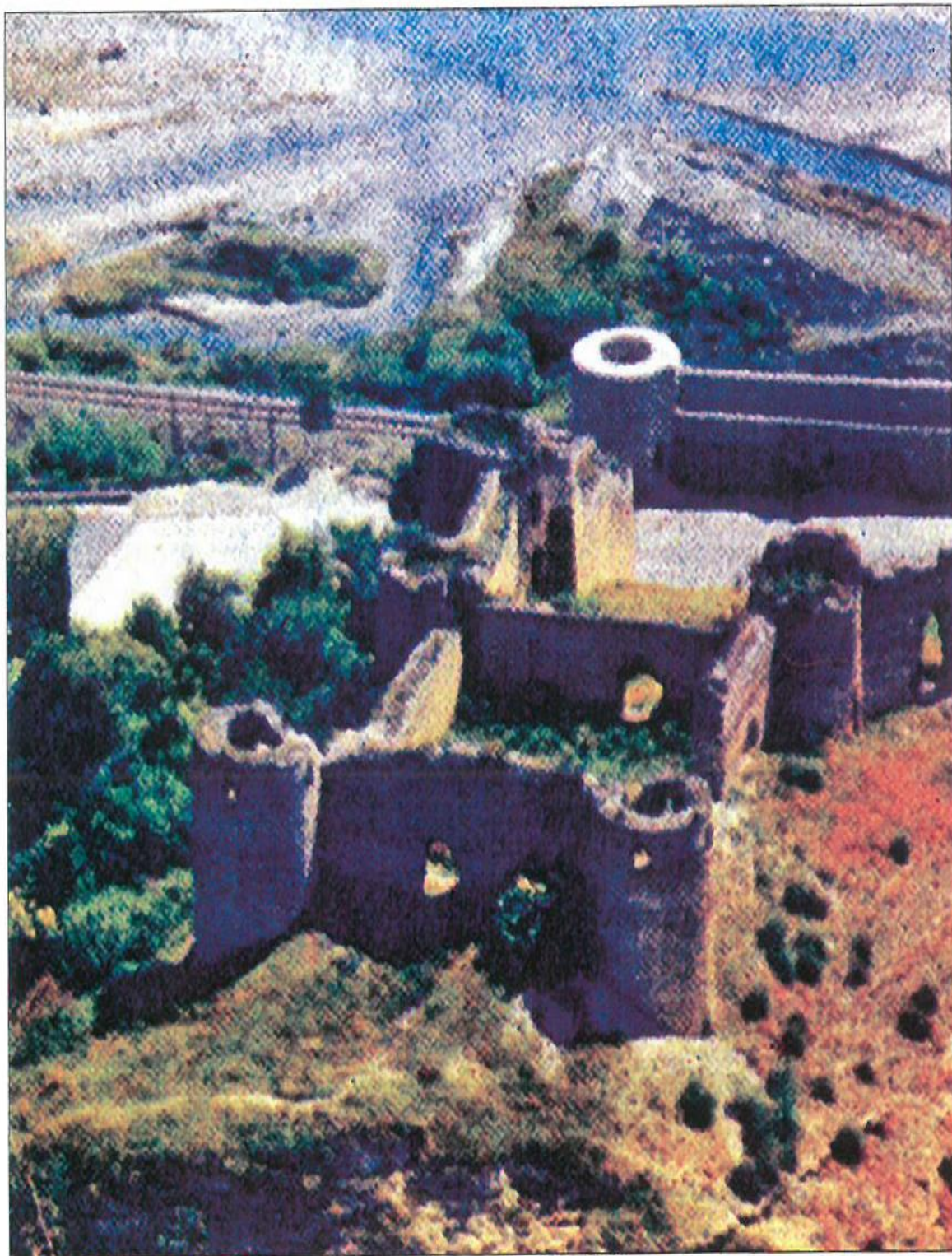
EK-11. Vesika 1: Karabağ Hanlığının 1805 Yılı Tarihinde Rusya İmparatorluğunun Tabiliğine Geçmesi Hakkında “Kürekçay Antlaşması”.

Копия Ордеру

Великому Императору Всероссийскому.

Мы! мы сие Коранис Хане Шугинский и Кара-
 бахский и Всероссийский войска Воевода и мейстер-
 скартерий, Кавказской Инспекции по Воеводстве-
 рию Инспектор, Главного управления Грузии,
 Астраханский и Кавказский Военный Ефендер-
 тар, Управляющий Ефендером Заветом в
 Офицерах и подполковниках Ефендерского
 Край отделил, Командующий Военного Комитета
 флотилии, и др. С. С. Александровского, С.
 равно апостольского Князя Виталия Виталия
 Грива Первой Стенки и С. Великого Князя
 и подполковника Воевода В. Князя Кавказского Князя
 Кавказского Князя по поводу моря и восточной
 ный моря отъ его императорского Вели-
 чества Великого Князя моря Вели-
 кого Государя Императора Александра
 Раевского, присутствуя с нами
 Грива с одной стороны и с другой стороны
 Шугинского и Карабахского с одной стороны
 отделил по таможне и владениям в
 восточной подполковника Воевода и мейстер-
 скартерий Царствования Великого Государя
 Императора Александра Раевского

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 64.

EK-12. Resim 1: Askeran Kalesi

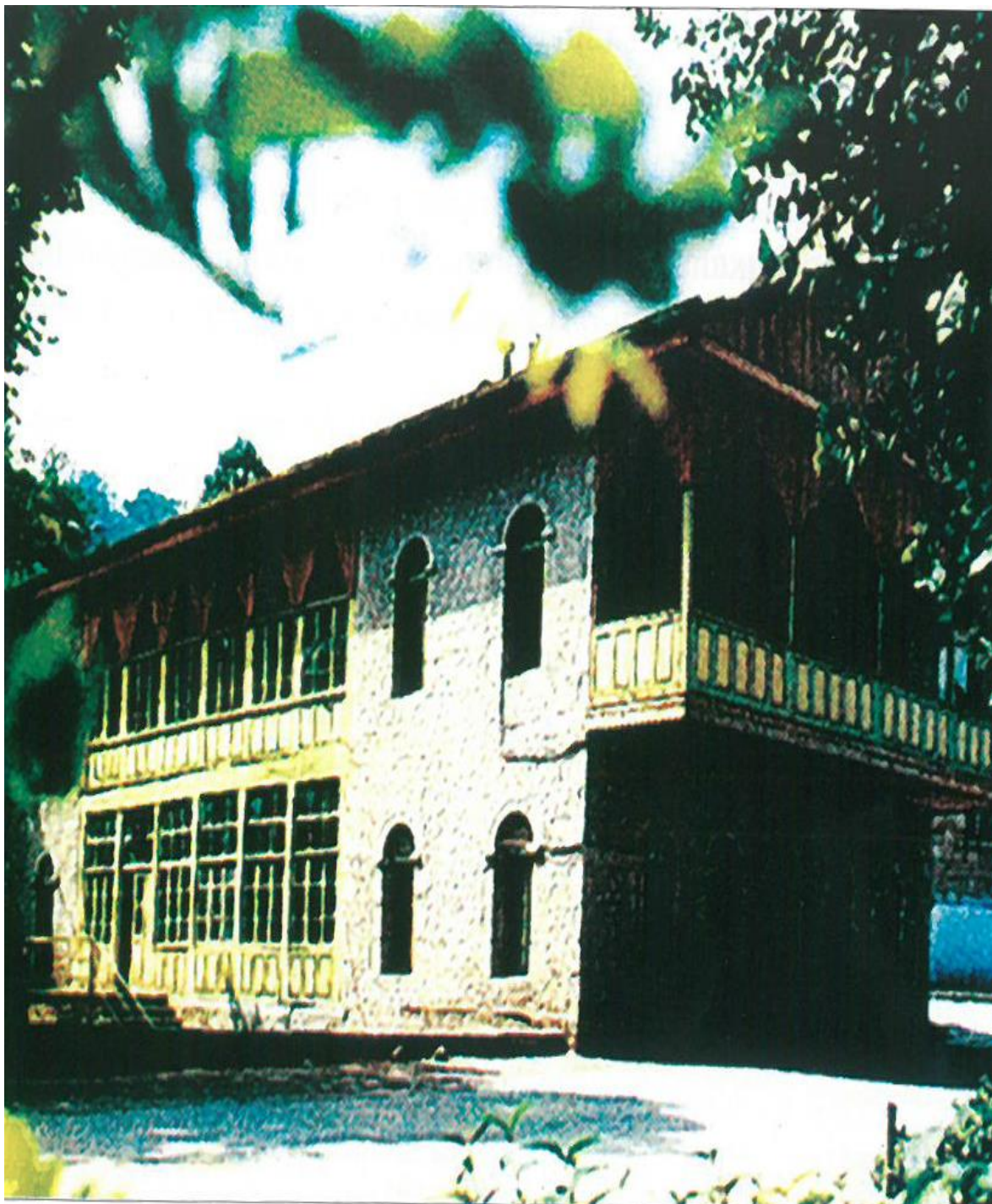
Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 213.

EK-13. Resim 2: Karabağ Hanlarının Para Birimleri

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluğu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 171.

EK-14. Resim 3: Karabağ Han Sarayı.

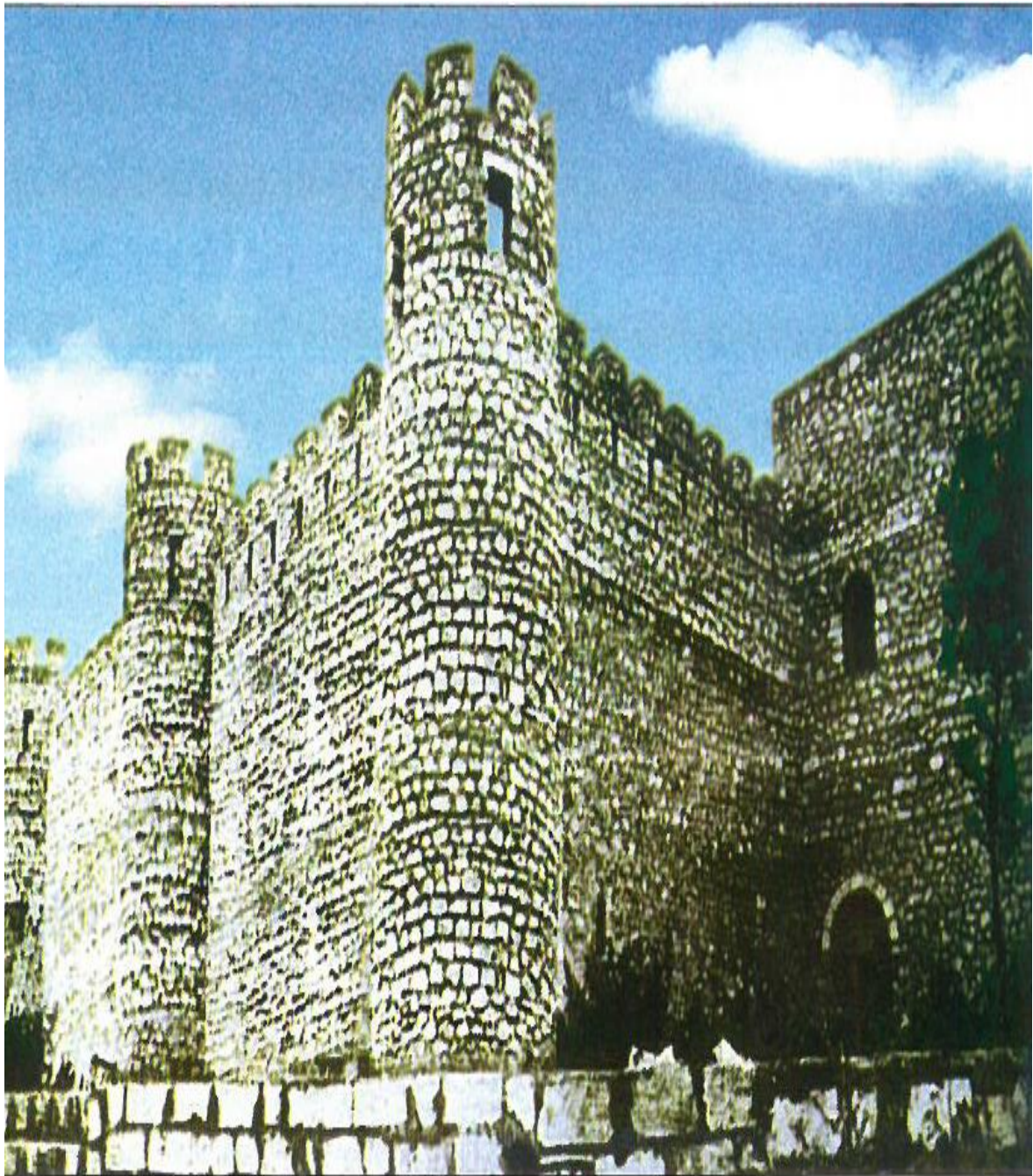
Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 160.

EK-15. Resim 4: Karabağ Halısı (Londra Halı Galerisi)

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 150.

EK-16. Resim 5: Penahali Han Kalesi

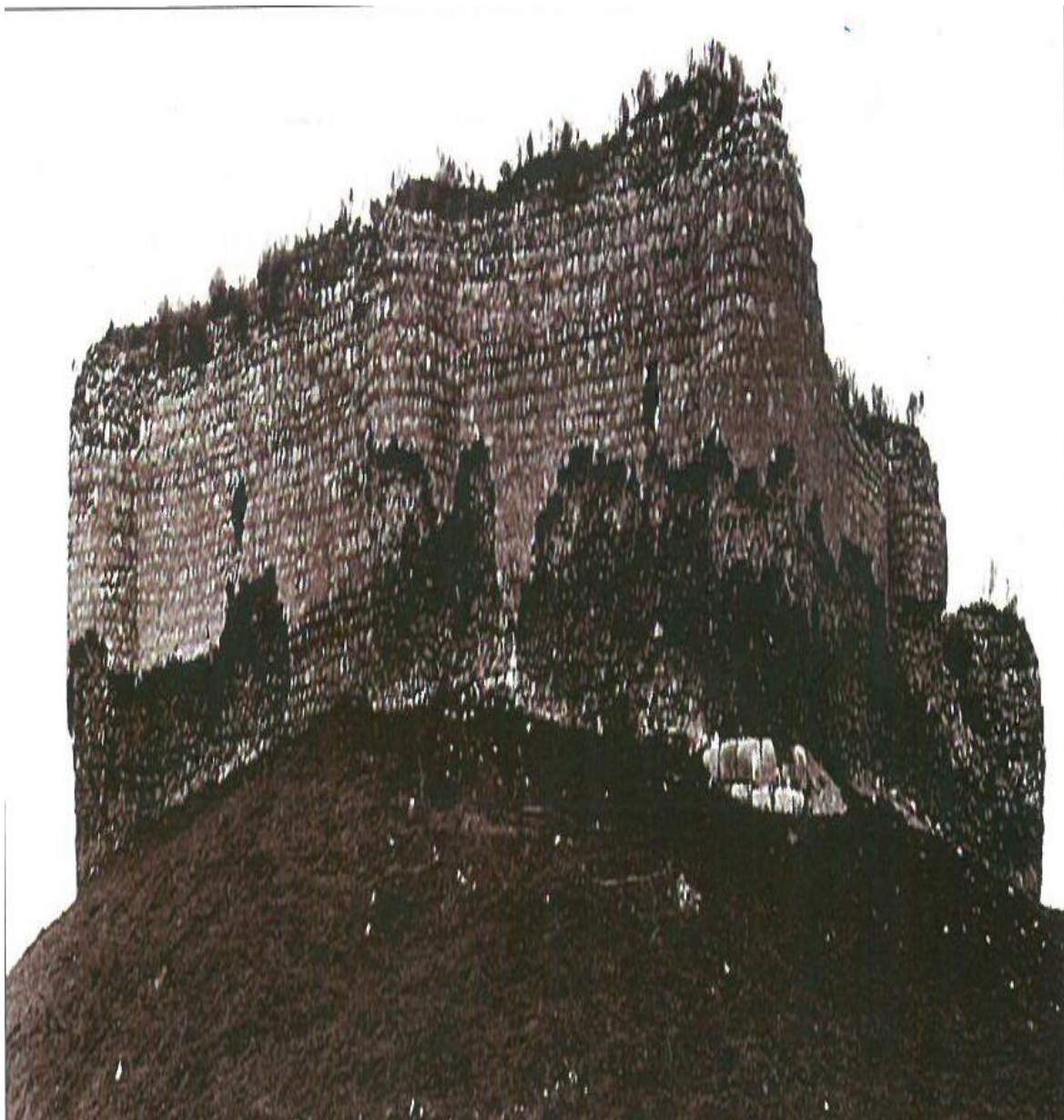

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 132.

EK-17. Resim 6: Karabağ Hanı Penahali Han

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 42.

EK-18. Resim 7: Şah Bulağı Kalesi

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 46.

EK-19 Resim 8: Bayat Kalesi

<https://www.metod-kopilka.ru/>

EK-20. Harita 1: Karabağ Hanlığı ve Komşuları

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 50.

EK-21. Harita 2: Karabağ XIII-XIV Asırlarda

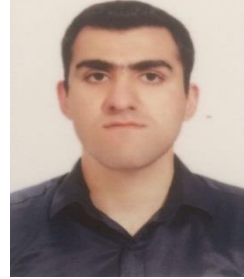

Hacıyeva, Z. (2007). Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Quruluşu. Azərbaycan: "Təhsil" Nəşriyyatı. 31.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : GANIMATLI Elsevar
Uyruğu : Azerbaycan
Doğum tarihi ve yeri : 21.08.1993, Bakü, Azerbaycan
Medeni hali : Bekar
Telefon : +90 531 493 41 04, +994 50 432 28 87
e-posta : ulvi.allahverdiyev.2015@mail.ru

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet yılı
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi/Genel Türk Tarihi	2020
Lisans	Bakü Aysa Üniversitesi	2015

Yabancı Dili

Türkçe, İngilizce, Rusça

Yayınlar

Ganimatlı, Elsever. (2020) “Karabağ Hanlığı: 1747-1828” USBİK 2020 3
ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRE DERGİSİ, Kayseri, 2020, 180.

Hobiler

Masa Tenisi, Kitap Okumak, Balık Tutmak, Spor Yapmak, Seyahat Etmek

Gazili Olmak Ayrıcalıktır...